

KORUNK

MŰ ÉS TÁJ GONDJA • EMBER
ÉS MŰEMLÉK • HÁZSONGÁRDI
PANTEON • ERDÉLYI ROMÁN
FATEMPLOMOK • ÉPÜLET ÉS
STRUKTÚRA • RÉGI ÉS ÚJ A
VÁROSÉPÍTÉSZETBEN • A MŰ-
EMLÉK JÖVŐJE • MIKÓ IMRE
LEVÉLVÁLTÁSA JÓZSA BÉLÁ-
VAL • SCHLIEMANN-LEVELEK
TORMA ZSÓFIÁHOZ • HELYTÖR-
TÉNET A MEGYEI TÜKÖRBEN •
AZ EURÓPAI BÉKE TÁVLATAI

1972 | 3

SZERZŐINK

BUKAREST

Bals, Ștefan
Dankanits Adám
Dolgu, Gabriela

CSOMBORD

Csávossy György

KOLOZSVÁR

Aluș, Ion
Antal Árpád

Balogh Edgár
Balogh Ferenc
Bodor András
Bretter György
Demény Dezső
Gaal György
Gáll János
Gyulai Pál
Herédi Gusztáv
Horváth Ildikó
Kádár Bogárka
Kántor Lajos
Lászlóffy Aladár
Márki Alpár
Mikó Imre

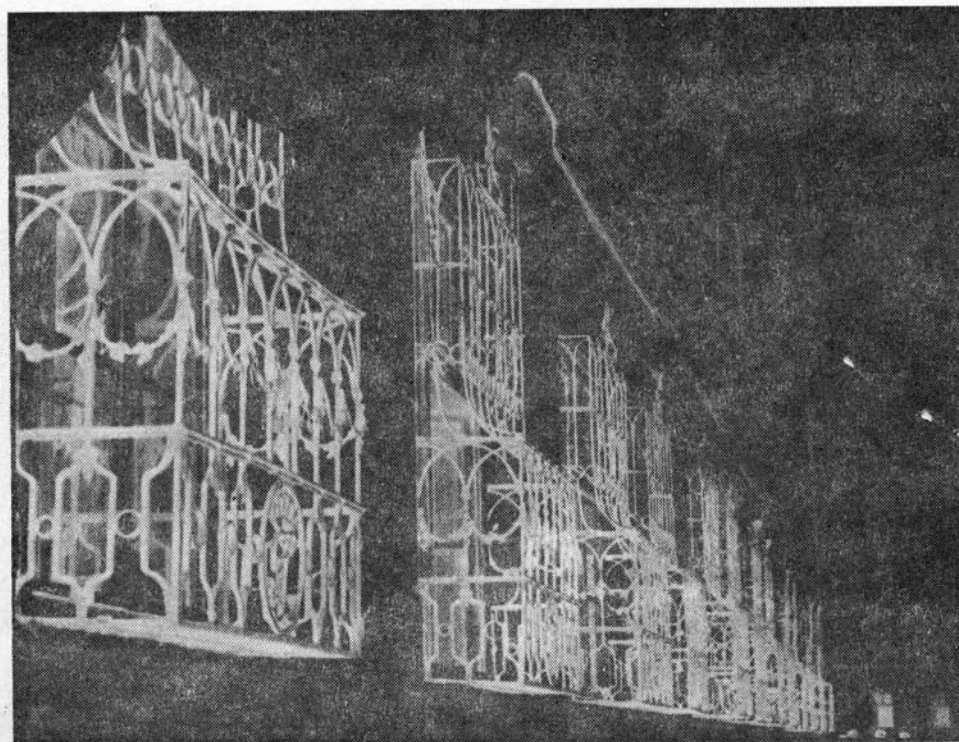
Murádin Jenő
Pap Ferenc
Popa, Atanasie
Salvanu, Virgil
Simon Dezső
Veress Pál

KOVÁSZNA

Fábián Ernő

TG. JIU

Csортán Ferenc

A kolozsvári Toldalaghi—Korda-ház ablakai (Kabán József felvétele)

KORUNK

XXXI. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM
1972. MÁRCIUS

- BALOGH EDGÁR • A mű és táj gondja 339
DEMÉNY DEZSÓ • Ember és műemlék 344
CSORTÁN FERENC • Marosújvártól Alvincig 350
ŞTEFAN BALŞ • Neamţ várának restaurálása 359
BALOGH FERENC • Régi és új kapcsolata a városépítészetben 362
HÖRVÁTH ILDIKÓ • Épület és struktúra 367
ATANASIE POPA • Erdélyi román fatemplomok 373
GAAL GYÖRGY • Házsongárdi panteon 376
JANNUS PANNONIUS • Az elinduló köszönti Várad szent uralkodót
(vers, Csávossy György fordítása) 389
VIRGIL SALVANU • A műemlékek jövője 390
LÁSZLÓFFY ALADÁR • Mit látsz egy íróasztalon? (vers) 394
BODOR ANDRÁS • A könyv az ókorban 396
KÁDÁR BOGÁRKA • „Harcos proletár ifjak” 404
VERESS PÁL • Kazánköverés 408
MIKÓ IMRE • Levélváltás Józsa Bélával 1943-ban (Gáll János bevezetőjével) 414

JEGYZETEK

- BALOGH EDGÁR • Sámson második temetése 427
ANTAL ÁRPÁD • Enyedi szimpozion 429
KÁNTOR LAJOS • Híd a Tiszán 430
MURÁDIN JENŐ • Klio szomorúságai 432

FÓRUM

- DANKANITS ADÁM • Helytörténet a Megyei Tükörben 433

DOKUMENTUMOK

- * * * • Schliemann-levelek Torma Zsófiához (Gyulai Pál bevezetőjével) 436

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- PAP FERENC • Kájoni János és a csiksomlyói nyomda művelődéstörténeti jelentősége 441

NEMZETKÖZI ÉLET

GABRIELA DOLGU • Az európai biztonság távlatai 444

TUDOMÁNYOS MŰHELY

MÁRKI ALPÁR • Kísérletes evolucionista kutatások 451

SZEMLE

HERÉDI GUSZTÁV • A köveken innen és túl 460

BRETTER GYÖRGY • Könyv Brassairól 465

FÁBIÁN ERNŐ • Sors és valóság 473

SIMON DEZSŐ • A nyolcadik oldalon: zene 477

LÁTÓHATÁR

ION ALUAŞ: Köszöntjük a Szociológiát 481 • A gazdasági növekedés optimális pályái egy szabályozott gazdasági rendszerben (Szigma) 482 • Mihail Bulgakov (Secolul 20) 482 • Az író dolgozószobája (Új Írás) 483 • Mikroszkóp alatt a „varázskristály” (Literaturnaia Gazeta) 484 • Biológiai hadviselés (Wissenschaft und Fortschritt) 485

TÉKA, LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ, A KORUNK HÍREI

ILLUSZTRÁCIÓK

Árkossy István, Fodor Nagy Eva, Gedeon Zoltán, Kabán József, Máthé Ferenc, Soó Zöld Margit, id. Sütő Béla

Gépelte kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926). SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő

Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Szerkesztőségi főtthkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5. Telefon: 1 14 68, 1 38 05

Postacím: Cluj, Căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

A MŰ ÉS TÁJ GONDJA

Minél többet és minél sűrűbben építkezünk, annál világosabb figyelmeztetőként mered elénk a műemlékek kérdése, nemcsak azért, mert nemegyszer utunkban állnak, hanem mert eszünkbe juttatják egyes mai sorozatalkotásaink egyhangúságát. Nem mindenről van itt szó, ami régi, hanem kizárólag a múltból kirívó értékekről, melyek lerombolásával valami széptől és emlékezetestől fosztjuk meg magunkat, de ha fenntartjuk őket, egyben mértékké is válnak, s megkövetelik a hozzájuk való alkalmazkodást. Ne gondoljunk csak épületekre, jellegzetes falu- vagy városrészetek együttes hatására, valamilyen okból kedves összképekre, mert változik a táj is, a természeti jelleg, s az új — főleg ipari — építkezések, kitermelések, öntözések s egyéb átalakító műveletek nyomában szennyeződések, szeméttöveket, sőt a természetes növényzet és állatvilág pusztulása fenyeget. Amit a műveltség emelésével, a tömegigények korszerű kielégítésével szerzünk, azt más tekintetben környezetünk romlásával kell megfizetnünk. Érthető ezért a növekvő gond és beleszólás, a teendő tudatosítása és a műemlékvédelem, illetve tájvédelem egyre határozottabb sürgetése, mely éppúgy torzulhat a mulandók érzelgős elsiratásába, mint ahogyan serkenthet újszerű, emberségünkhöz méltó, egyáltalán nemcsak múltörző, hanem a helyes fejlődés távlataira nyitó megoldásokra.

A jelenség a maga sokszerűségében egyáltalán nem kizárólagosan mai. Minden válságszakasz, forradalmi forduló, új fejlődési lendület szembekerült régi és új ellentmondásával, értékek megsemmisülésének és más értékek előtérbe jutásának örvényével, s ennek megfelelően mindig támadtak ütközések a maradi múltörzők, az érzéketlen műrombolók és a régi értékek átmentésével új összhangot keresők között. Úgy is mondhatnók: falvaink és városaink, tájaink valójukban mindig is ezen ellenerők játékból rögződtek olyanná, amilyenek mi kaptuk őket, s a történész le is tudja hámozni egymásról a különböző korok maradványainak más és más rétegét. Gót és reneszánsz és barokk, eklektikus és szecessziós, közben ősi népi és már gyári műtermék kavarodik egymásba, nemegyszer zavarba hozva a műemlékvédőt, hogy most már melyiket őrizze meg történelmi hűségében, behelyezve a győzelmes mai képbe? Hát még, ha a kutatás módszereivel visszaállítjuk a már régebben véglegesen elveszett állományokat és helyzeteket... Tény, hogy a mai változások a legegységesebbek minden eddigi átalakuláshoz viszonyítva, de némileg megnyugtató, hogy a művelt gond is nagyobb minden eddigi létezett magatartásnál. Bizonyára érdekes eredményekhez jutunk, ha ezt a műemlék- és tájhűséget mint szellemi hozzáállást, erkölcsi felfogást, társadalmi felelősséget veszünk szemügyre.

Előbb azonban el kell hártanunk minden maradi tapadást a voltakhoz, a rajongó, nosztalgias csüggést a régin, a beteges elrövedés minden képzeletjátékát. Aki a holtak útjára tér, nincs hol megálljon, a múlt egyre mélyülő szakadék, zuhanás a végtelenbe. Az emlékek egymást fedik, aki visszafelé indul az időben, seho

sem kapaszkodhat meg. A mi utunk az ellenkező irányba visz: mi a múlt megőrizendő és megőrizhető kincseit a jövő számára kívánjuk megmenteni, utódaink életébe beépíteni, s ebből a szempontból válogatunk és ítélkezünk.

Egy bizonyos (s itt látszólag egyezünk a régiségimádókkal, de csak a magunk megszabta mértékig): megóvatoljuk, elítéljük az ösztönös, vad, meggondolatlan és felelőtlen műemlékrombolást és természetpusztítást, elébe törvényes akadályokat vonunk, s nemcsak a művelődés felvilágosító eszközeivel, hanem magának a tudományos tervezésnek s ennek megfelelően az állami beavatkozásnak a módszereivel is biztosítjuk a folytonosságot eleinktől a következő nemzedékekig, élő és tudatos történelmiségben. Mondjuk most már ki: arról van szó, hogy az előtűnt álló nagy feladatokban — az emberi boldogság mindennapos szolgálatában — megtaláljuk és biztosítjuk mély kötődésünket a hazához, a szülőföldhöz, az örökölt egészhez, kiküszöbölve a kapitalista korszak anarchiájára olyannyira jellemző s a lelkek mélyén maig fertőző elidegenedéseket, ősök és örökségek feladását a pillanat vak kiélésében, s ezzel együtt a jövő felelőségétől való bűnös elzárkózást. Ki ne vette volna észre a magántulajdon szemléletének csúnya tűzfal-hagyatékát városainkban: valaki beleépítkezett „a magáén“, s megbontotta az egész utcatorony valamikori városközösségi összhangját. S ki ne tudna kastélyokról, melyeket egykor gazdáik — a nagy építkezők satnya utódai — üzletiesítettek el, kivájva a boltíveket, befalazva az oszlopsorokat és beépítve a pompás udvart (mint a kolozsvári Bánffy-palota esetében, melynek eredetiségét az államosság óta a mi rendszerünk állította helyre). S a letarolt erdők? Aki tudja, mit kaptunk a felszabadulásakor, tisztában van azzal is, hogy mindaz a műemlékrombolás és természetmegesúfolás, mely még ezután is következett, mind lényege, mind módszere szerint a régi felelőtlenségek, átvett hangulatok, önző szemléletek, történelmietlen előítéletek folyamánya.

Csak ma, a szocialista rendszer megerősödése s az új műveltség általánossá válása idején, értünk meg arra, hogy egy rettenetes elsvatagosodás folyamatát megakasszuk, s további fejlődésünkön múlik, hogy hazatervezésünk minden ágán átmentsük a már kitermelt szépet és jót — amint azt pártunk főtitkára megállapította: románok, magyarok és más nemzetiségűek közös alkotását —, sőt közhasznosítsuk is mindazt, ami a letűnt világban csak kiváltságosok javát szolgálta. A műemlékvédelem és a tájvédelem minden pusztítással nem a múlt konzerválását helyezi szembe, hanem a jövő emberének örömét, történelmi tudatát, emberi gazdagodását szolgálja.

„...Zöldek a dombjaid, szépek a hegyoldalakra kapaszkodó erdők, ligetek, tiszta és derűs fölötted az ég. A havasok büszkén törnek a magasba; a folyók tarka övként ölelik a réteket; éjszakáid csöndje csupa zene, nappalaid elkápráztatják a tekintetet...” — Alecu Russo jellemzi így a hont, de az Ének Romániáról 1855-ben egyáltalán nem idillt akart merevíteni, hanem harcba hívott a polgárisodásért. Nem ő s nem nagy kortársai, a román nép történetét, művészetét, műemlékeit felmérő reformharcosok és forradalmárok tehetnek arról, ha a bekövetkező polgári világgal füst, korom és zaj is járt, no meg a proletárnyomor. S Maximilian Moltke, a demokrata brassói költő, a táj szépségét s az együttélő románok, szászok, magyarok testvériségét ötvözi lírai képbe „Siebenbürgen, Land des Segens...” kezdetű dalában, melyet csak a mi századunkban tiltott le Hitler a hazai németek ajkáról. A Székelyföld monográfusa pedig, Orbán Balázs, nemcsak minden helytörténeti adalék szorgalmas és lelkes gyűjtője, nem elégszik meg a szülőföld évszázados természeti és történeti kincseinek bemutatásával, hanem egy mozgalmas élet szenvedélyével hirdeti ugyanekkor: „Oh, gépészet, jöjjön el a te országod!” Álma, programja az iparosítás, de a megvalósítások mára maradtak.

Hagyományápolás és társadalmi haladás, műemlékgondozás és korszerűség, tájszeretet és iparosítás nagyjaink gondolkozásában eddig sem állott szemben egymással, s mi sem érthetőbb, hogy ma, új világunk megalapozásakor is a múlt minden számunkra hasznos értékével és vívmányával járulunk hozzá a jövő kiképzéséhez. A tájban és a műemlékekben materializálódik mindaz, ami őseink közös munkája volt, ezért szól a természeti jellegzetességekből, falu és város látképéből, régi épületek köveiből, művészi tárgyak szépségéből annyi figyelmeztető jelzés jövőnk számára. A helyes prognosztikon sohasem engedhet elidegenítő tényezőknak, világpolgári utópizmusoknak, hanem minden szükséges újat, jobbat magából a hazából, saját folytonosságunk bizakodásával kell kibontanunk. Szocializmusunk eredetiségét hangsúlyozta pártunk főttkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs, amikor a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsa előtt így nyilatkozott: „Meg kell érteniünk, hogy e tájokról nincs hova mennünk, hogy itt kell építeniünk a szocializmust, s ahogy mi magunk építjük magunknak az életet, úgy fogunk élni! Sem a románokat nem lehet elköltöztetni, sem a németeket, sem a magyarokat! Ugyanazokban a városokban, ugyanazokban a községekben, ahol évszázadok óta együtt élnek, évezredek át fognak együtt élni! Együtt kell tehát megtalálnunk az utakat ahhoz, hogy minél jobb életet építsünk magunknak közös hazánkban. Nincs egyetlen perspektívánk sem másutt, itt kell fellépíteniünk a szocializmust!”

Ami a műemlékeket illeti: kétfélék. Az esztétika birodalmából valók különféle korok szépérzékéről és műveltségéről tanúskodnak. Megőrzésük egy mindent elöntő „amerikanizmus” egyhangúságával szemben évszázadok, sőt évezredek műveltségét igazolja, már látásuk is értelmi és érzelmi élmény. A műemlékek másik kategóriája történelmi emlékekre, a művelődés úttörőire, jeles tudósokra, írókra, művészekre figyelmeztet, az ország hagyományos közintézményeihez, jeles iskolákhoz fűzi memóriánkat. Minden falu, város, táj gazdag múltat őriz, s ha feltérképezzük az emlékeztető jeleket, mind a román nemzet, mind az együttélő nemzetiségek létbizonylatát kapjuk. Az ország egészébe való beilleszkedés szempontjából éppen úgy, mint a nemzetiségi önismeret kialakulása végett nem hanyagolható el semmiféle helytörténeti bizonyító adat, különben maradunk a tankönyvek-nél, s kizárólag olvasmányokból, pusztá betűből ismerkedhetnénk meg mindazzal, ami magunk vagyunk. A polgári világ eszménytelensége, elüzletiesedése, tervszerűtlen tenyésztete nem kedvezett sem az esztétikai, sem a történelmi műemlékvédelemnek, s átmenetileg nekünk is meg kellett küzdenünk akár egy dogmatikus kicsinyesség minden hagyományt eltörölő, anacionális túlzásaival, akár egy ezzel látszólag ellentétes liberalizmus divatjával, mely optikai töréssel saját magát marasztalta el vidékiességben és a sznobság áltudatával próbálta fedni elidegenültségét. Az a határozott álláspont azonban, mely pártunk dokumentumaiban — így az 1971. júliusi pártaktíva és a Központi Bizottság novemberi teljes ülésének anyagaiban — a marxi—lenini ideológia konkrét honi alkalmazását, saját fejlődéstörtvényeink eredetiségét hangsúlyozza, s így a dolgozó nép létkérdéseit körvonalazza a szocialista fejlődésben, lehetővé teszi múltunk és jövőnk természetes kapcsolatát, aminek következtében együtt jelentkezhethet a táj- és műemlékgondozás a táj- és városfejlesztéssel, illetve az új falutervezéssel tömegeink mind erkölcsi-öntudati, mind korszerűen igényes szükségletei szerint.

Nemesak tanításról, fölvilágosításról van szó (ezt szolgálják emléktáblák, múzeumok, szobrok, tájékoztatók), hanem a tájjellegzetességek és műemlékek okos betervezéséről az új egészbe, a változó világba. Nekünk tetszik, hogy Mátyás király szülőházában fiatal képzőművészek készülnek pályájukra, és hogy ott, ahol Dávid Ferenc és Heltai Gáspár tanított, ma zenei középiskolánk kisdíákjai hegedülnek.

Művészileg helyreállított és célszerűen modernizált régi épületek jussanak is új szerephez, legyenek a közélet, a kultúra új gócai, beilleszkedve vadonatúj s éppen mai konstrukciójukban máris műemlék-rangú diáknegyedeink, egyetemeink és főiskoláink ragyogó hálózatába.

Jeles művelődéstörténetésünk, Benkő Samu már címében is programadó könyve, a Sorsformáló értelem, másfél század erdélyi képletében (1700-tól 1848-ig) mutatja be egy értelmiséget alakító erkölcsi magatartás, a vidéki helytállás és felemelkedés hősi eposzát, s mert a folyamat el is késett, be sem fejeződött, előrevetíti a provincia-vállalás és a provincializmusból való tudatos kiemelkedés nem a hont tagadó, hanem ízig-vérig honi elkötelezettségét. Abban bízik, hogy „gimnazista fiának nemzedéke majd világlátott fővel, matematikába gyökereztetett szigorú logikával és apátiénál hívősebb észjárással feloldja egyetemesség és provincia századok óta hordozott ellentmondását, megbocsátva, hogy ez a feladat is reája testáltatott, holott igazi nemzedéki küldetesként neki már az Universummal kell megteremtenie a harmóniát“. Bod Péter és Benkő József, a Bolyaiak és Bölöni Farkas Sándor s még annyi más reformharcos a mi sorsunkat is „formálta“, ez az a magatartás-mag, melyből szülőhazánk jövőjébe is benőhetünk, belevésve az elkövetkezendőkbe is a román néppel közös törekvésünket teljes emberségre. No de nem érdemes-e ezért megóvnunk az enyészettől a Magyar Athenas szerzőjének magyarigeni sír- emlékét, Benkő József középpajtai faluképét, a Bolyaiak tárgyi emlékeit, Bölöni Farkas Sándornak a házsongárdi panteon fölé magasodó arcvonásait?

A műemlékvédelemnek az új táj- és városrendezésben, falu-átszervezésben betöltött hazafias szerepén kívül sűrűn emlegetik manapság az idegenforgalmi szempontokat és rendelkezéseket. Egyszer: engedtessek meg, hogy már maga az „idegenforgalom“ kifejezés ellen tiltakozzam. Egy tudományterjesztő folyóiratban ajánlották nemrég helyébe a „vendégforgalom“ kifejezést, jómagam már előbb a „vendégjárás“ formula mellett döntöttem. Mert szebb a vendégfogadás, mint az idegenfogadás, illőbb is a kifejezés a mai szokáshoz. Vendégeket hívunk az országba, s az országon belül magunk is utazgatunk, nézelődünk, tanulunk és szórakozunk, éppen nem mint idegenek, hanem mint sürgő-forgó vendégek. A mai turizmus világtünet, s ha a múltban főleg csak háborúk adtak lehetőséget tömegeknek a kalandszerző világgjárásra, személyenként pedig csak kivételes embereknek — diákoknak, futároknek, kereskedőknek — jutott komoly lehetőségük arra, hogy más országokban is körültekintsenek, a keresztes hadjáratok, a reneszánsz s a világháborúk korát hovatovább felülmúló tudományos-műszaki forradalom időszaka már a százezrek és milliók békés utazásait teszi lehetővé. Nálunk azt akarják látni a vendégek, ami csak nálunk van: ami eredeti. Nyilvánvaló tehát, hogy turisztaszolgálatunk egyre jobban együttműködik a műtörténészekkel és építészekkel, s így a nemzetközi műutak mellett érthetően nagyobb méretű a műemlékrestaurálás, a tájkép őrzése (beleértve már az ipari táj és a természet kívánatos harmóniáját is).

Ilyen együttműködésnek köszönhető a nagyenyedi vártemplom kibontása a méltatlan rárakódásokból vagy a fogarasi vár rendbehozása, s mindez a Fekete-tenger felé igyekvő vendégek útján. Szó van a híres moldvai műemlékzóna — a csodálatos szépségű román kolostorok — felé vezető útvonalak kétoldali látványosságainak rendezéséről is. Bár tekintetbe vesszük a turizmus időszerű követelményeit, mégis illik leszögeznünk, hogy mindez csupán egyik része, mozzanata, szükséges, de nagyon is egyoldalú tekintetbevétele a történelmi és esztétikai állagőrzésnek és látkeprögzésnek. Különben maga a turizmus is rohamosan fejlődik, s az átlagutazó helyét mindinkább a szakutazó foglalja el, akár egyedileg, akár csoportosan. Az elmélyülő vizslaszem pedig nem elégszik meg ennyivel, meg akarja

ismerni teljes életünket, vagyis egyre inkább érzékelní kívánja és tudja dolgainkban a magunk őszinte örömét.

Elmosódó személyi emlékem ötlík fel arra a hírré, hogy a Szamos völgyében hamarosan sor kerül a bonchidai kastély restaurálására. Ott jártam egy héttel a katasztrófa előtt. Bánffy Miklós, az öreg várúr vitt el odáig, hogy a hadszíntérré vált terepen Désre eljussak, Gaál Gábor leszerelésének előmozdítása végett. Ép volt még Bonchida, pompás az ősi fényben. Egy sarokbástya lehetett, ahol tállaltak nekünk, itt már hűvös volt, a hangulat is komor. Német hadikórház működött az egyik szárnyon. Hamar tovább mentem, s napok múlva már égett minden: a kivonuló németek felgyújtották a kastélyt. Ekkor pusztult el a Goethe-gyűjtemény is. A vendéglátó erre a szörnyű fináléra nem gondolt, s mert látta a mi jövőnket, nyugodtan és bölcsen kastélyát eleve egy szakszervezeti üdülőnek vagy nyári egyetemnek ajánlotta fel a hatalmas parkkal együtt. Megismételte ezt a felszabadulás után is, talán írásba is foglalta javaslatát, melyet csak az államosítás tett fölöslegessé. Már jogilag értem, mert a rom itt van máig, s nincs benne sem munkás-üdülő, sem tudományos gócpont. Szerte az országban sok az ilyen elhagyatott épület, melyet a második világháború óta csak most kezdünk számba venni és betervezni a tömegek kiváltságaira érett új világba.

A jövőbe nyitott természetvédelem és műemlék-megőrzés elidegeníthetetlen része a szocialista építkezésnek, s ebben a minőségben a hazához való bensőséges kötődés, a honszeretet jelentős járuléka. Ha már megnőtt érdeklődésünk a nyelv, a folklór, a helytörténet, a kritikailag átértékelhető történelmi és irodalmi hagyományok, a tudománytörténet iránt, hallgassuk meg újra tájaink zenéjét s a faragott kövekben rejlő emberi szót.

BALOGH EDGÁR

A kolozsvári Szabók bástyája (Kabán József felvétele)

EMBER ÉS MŰEMLÉK

A kultúrák közös vonása viszonyulásuk az idő sávjaihoz, a tartamosság emberített hármas tagolású világához: a múlthoz, a jelenhez s a jövőhöz. A viszonyulás ténye közös, a benne munkáló időtartományok súlyaránya azonban elkülönítő. Ezért diagnosztikai támpont is. A viszonyulás beállítódás jellegű értékrendűséget működtet, s ezáltal az anyagi és szellemi művelődési javak fogyasztását és alkotását, kiválogatását és felhasználását sajátosan szervezi. Táptalaja a társadalmi gyakorlat, s tengelyében a munkatevékenységből sarjadó történetiség áll.

Az emlékezés embertani súlya azért egyedülálló, mert egyéni és társadalmi szinten a történetiség alanyi hordozója, s mint ilyen minden viszszaacsoportolás, folytatás és megszakítás, tanulás, felejtés vagy alkotó továbblépés előfeltétele. A műemlékek tárgyi formában történelmi és művészi értéket, jelképi mivoltukban pedig üzenetet rejtjenek. Ebben a minőségükben a múlt intézményesített megidézői, emlékeztetők és üzenethordozók a jelen és jövő számára.

Az ember és műemlék között formálódó műemléktudat és -szemlélet jelentőségét az magyarázza, hogy személyi és társadalmi erő függvényében felfelé törő nemzedékközi pályákon axiológiai szűrőként történelmi-társadalmi értékáramlást vezérel, fogad be, ad tovább vagy közömbösít. Innen a művelődéstani és pszichoszociológiai lebontás közérdekűsége s a pedagógiai kiaknázás időszerűsége.

Az egész emberiség ügye

A köztudat, művelődéstörténet, világ- és állami szervek közigazgatása helyel-közzel nyilvántartja ugyan a népek jelentősebb műemlékeit, de a nyilvánosság előtt nem esik szó a műemlékszemlélet és -védelem természetéről, szerepéről s ezek társadalmi összefüggéseiről. Pedig a kérdés-komplexum elméleti és gyakorlati problémáit korszerű szinten tárgyaló színvonalasabb művek (Gerő László: *Építészeti műemlékek feltárása, helyreállítása és védelme*. Budapest, 1958) csak nehezen hozzáférhetők. A terület rendkívül bonyolult és felelősségteljes. Hazai kutató (B. Nagy Margit) eredeti koncepciójú művészettörténeti munkája is bizonyíthatja ezt.

A műemlékszemlélet és -védelem alakulását világviszonylatban előnyösen befolyásolták az UNESCO égisze alatt megrendezett államközi konferenciákon és értekezleteken (1964, 1968, 1969) elfogadott ajánlások (*La protection du patrimoine culturel de l'humanité*, Paris, 1969; *Les droits culturels en tant que droits de l'homme*, Paris, 1970) s a szervezet műemlékvédelmi szakközleményének (*Monumentum*) elméleti és gyakorlati útbaigazításai. Jelentősek ezek, mert nemcsak elvi és fogalmi tisztázást nyújtanak, de állam- és népközi jogi vonatkozásokat tartalmaznak, s a

1. A BONCHIDAI KASTÉLY UDVARI FŐBEJÁRATA

2. A CSIZÉRI HOREA-TEMPLOM (A KOLOZSVÁRI FALMŰZEUMBAN)

műemlékvédelmi nemzetközi együttműködés tudományos és pénzügyi intézkedéseit is közvetítik. Ma már a legtöbb tagállam kormány szintű szakigazgatással, szakfolyóirattal (*Monumente istorice*, 1964—; *Műemlékvédelem*, 1957—) és műemlék-felmérésekkel (I. Stoicescu: *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, 1960; Fl. Tucă: *In memoriam*, 1971; Genthon István: *Magyarország műemlékei*, 1951; Dercsényi Dezső „nagy műemlék-topográfiája“, 1953) rendelkezik. A nyilvántartott műemlékek száma országok szerint változik (az 1953—1954-es romániai felmérés eredménye 4345 objektum). A jegyzékek elkészítése nagy hozzáértést és körültekintést igényel, s a dolog természeténél fogva mindegyik leltár ideiglenes. A műemléki értékek nemzetközi megbecsülését bizonyítja az az államközi megállapodás (1967), mely kimondja a nemzetközi műemlékjegyzékbe felvett művelődési objektumok különleges nemzetközi védelmét, illetve az a tétel, mely szerint a népek kultúráját bizonyító hagyatékok elidegeníthetetlenek, de egyben „az emberiség közös vagyontárgyai“ is. Ugyancsak egy 1967-es ajánlás nyilvánítja ki minden nép kulturális öröksége tudatosításának, védelmének és helyreállításának, hazai és nemzetközi népszerűsítésének fontosságát. A dokumentum hangsúlyozza, hogy mindez nemcsak az illető ország és nép, de az egész emberiség érdeke.

Építészek nemzetközi értekezletén került napirendre a műemlékfogalom problémája. Több indítvány hangzott el, s az általánosan elfogadott javaslat műemlékként határoz meg minden olyan épületet vagy épüleategyüttest, falu- vagy városrészt és régészeti telepet, amely sajátos civilizációról, jelentős fejlődési fokról vagy fontos történelmi eseményről tanúskodik. A fogalom kiterjed nemcsak a nagy alkotásokra, hanem a szerényebb művekre is: néprajzi munkákra, feliratos emlékekre, kegyhelyekre, emlékművekre és természeti rezervátumokra. Gyakorlati cézzal tudományosabb jellegű képletszerű meghatározást is kidolgoztak: $M = E + I + \dot{E} + H + J$, ahol M műemléket jelent, E az objektum eredetiségét, I időbeli régiségét, \dot{E} művészi és anyagi értékét, H helyi jellegét, a J pedig jelképi-szimbolikus értékét. A fogalmi tisztázás jelentősége abban áll, hogy nagymértékben megkönnyíti egyrészt a felmérési munkálatokat, másrészt támpontot nyújt tárgyi oldalon az emléktárgy jelentésalakzata, alanyi oldalon pedig a szemléleti alakzatok elemzéséhez.

Egy újfajta érzékenységről

Ami személytörténeti és -lélektani vonatkozásban az emléktárgy, az társadalomtörténeti és közösséglélektani tekintetben a műemlék. Azonban nagyon keveset mondanánk, ha csupán ezen az analógiát felkínáló szinten állnánk meg, s eltekintenénk az etnológia és művelődéstörténelem, a művelődéstan és bölceleti antropológia feltárta eredmények hasznosításától. A művelődéstörténelemben eltérő változatokban egyetemlegesen jelenvaló műemléki magatartás számai ugyanis ősi mitikus világ- és élet-szemléletekig vezetnek, de ez az irracionális burok adott szakaszban a magatartás tartalmi intenciójáról leválik, és tárgytalanná lesz. Ez nem jelenti azt, hogy nem kell tekintettel lennünk a történelmi fejlettség

körülményeire, és a maga helyén ne értékeljük a mitikus fogantatású szokásrendszereket, az ősök és egyéb erők tiszteletét kifejező varázslatos viselkedésformákat és hiedelmeket. Ilyen vonatkozásban nyerhet értelmet Ernst Cassirernek a világértelmezés és ideális világalkotás szimbolikus formáinak elemzése kapcsán (*Philosophie der symbolischen Formen*, I—III. 1929) tett megállapítása, mely szerint az elméleti tudományos megismerés mellett megvan a jogosultsága más világértelmező szimbólumrendszernek is: a nyelvnek, a művészeteknek, a vallásnak és a mítosznak.

Korunk szocialista és polgári kultúrköre átlagemberének szemléleti mechanizmusáról azonban ez a mitikus réteg jócskán lekopott. A modern társadalom bázisán kibontakozó forradalmak és tudományos-műszaki fejlődés átrendezik az emberek egymáshoz s egész környezetükhöz történő viszonyulását. A tömegek tudatában egyre erőteljesebben újfajta érzékenység bontakozik, jelezve egy új értékrend születését. Emberközponitú ez az érzékenység, mely a munka, ész és igazság, technika, művészet és tudomány, múlt, jelen és jövő szövetségén örködvé az ember legszebb törekvéseit és legjobb képességeit táplálja. Torzító erők ugyan szórványosan elidegeníthetik anyagi és szellemi értékvilágának tárgyaitól, személyeitől és eszméitől, egy dimenzióba szűkülhet vagy közömbössé válhat, azonban tömegében a torzító erőket áttöri s a kozmoszra táruuló nyitottsággal emeli mindennapiságra apró közhasznú műemlékeit.

Tömegművelődés és szabadság

Napjaink tudományos-műszaki forradalma nagyrészt az új értékrend és érzékenység energiatartalékai felszabadításának irányában hat. Gondolunk a társadalom objektív érdekei diktálta elvárások magas igény szintjére a műszaki és humán műveltséget illetően, a szabad idő előnyös tagolódására, a tájékoztató, illetve „tudatipar“ növekvő térhódítására, az új népvándorlásra, a turista mozgalomra, lakhely- és rétegmozgásra, a világméretekben kibontakozó tanulási-nevelési mozgalmakra s nem utolsósorban a technika egyre fokozódó humanizálódására. A kortársi társadalmakat átfogó grandiózus folyamatban nem minden pozitív (eldologiasodás, elidegenedés, presztízs-fogyasztás, manipuláltság, sznobizmus, nyelvi kolonializmus, ellenkiválasztás), de főirányzatai a dolgozó tömegek művelődését is szolgálják. A kulturológusok tekintélyes része negatívumokra összpontosít, s itt meg is áll. Polgári oldalon alapvélemény, hogy az emberi civilizáció ellenőrzése és irányítása „emberközponitú illúzió“ (L. W. White: *The Science of Culture*. New York, 1970). Szocialista kutatók a művelődési folyamatok irányítását, a technika humanizálását, s az alkotó gondolkozás kérdését helyezik előtérbe. A lényegre mutat rá A. N. Leontyev; szerinte a kultúra kérdéseiben a valóságos probléma nem az, hogy az emberek képesek-e vagy nem a kultúra vívmányait saját személyiségük vívmányaivá tenni és gazdagítani, hanem hogy minden ember és minden nép *gyakorlati* lehetőséget kapjon arra, hogy a semmitől sem korlátozott fejlődés útjára lépjen (*Ember és kultúra. Valóság*, 1966. 7.).

A műemlék jelentése, a műemlékszemlélet alakzatai

Az új értékrend és érzékenység tapasztalható egyrészt az utóbbi években állami és világszinten megszervezett és tudományosan megalapozott műemlékvédelmi intézkedésekben, másrészt a műemlékszemlélet, -ápolás és -védelem alakulásában is. A műemlékek számbavétele, gondozása, látogatása és tanulmányozása világjelenség lett. Az UNESCO kiutatása szerint 1967-ben 115 millió turista fordult meg a különböző országokban, s ezek tekintélyes hányada a világjárást műemlékek megtekintésével és tanulmányozásával kapcsolta össze.

A műemlékszemlélet milyen alakzata él a műemléklátogatóban, illetve a köztudatban? Döntő kérdés és még döntőbb a válasz, mert ettől függ az ember és műemlék közötti párbeszéd sorsa, áttételesen pedig önismereti és egyéb kérdések egész vonulata. Az, hogy a látogató a műemlék hordozta értékrendszert és jelképi üzenetet a társadalmi térben tovább áramoltatja, esetleg felfokozza, vagy pedig a maga vonalhálózatán közömbösíti. Egy kis szubjektívizmussal azt mondhatjuk, hogy minden népnek annyi műemléke van, ahányat magáénak ismer, s olyan műemlékei, amilyeneknek azokat látja. A szemlélet-alakzat minőségét a szemlélő műveltségi állapota dönti el, kultúrkörnyezete, műveltségi matrixa. Mélyreható összefüggéseket világít meg ilyen vonatkozásban a művelődés integrálásának etnológiai felfogása (R. Benedict: *The Patterns of Culture*. Boston, 1934). R. Benedict magyarázatként egy indián eredetű mondát idéz. A monda agyagbögerekről szól, amiket az isten a népeknek és embereknek adományozott, hogy azokból igyák az élet vizét. Az elmélet a kultúrák különféleségét a mondai kép szimbolikája alapján magyarázza. Ahogyan ugyanabból a forrásból merített víz az edény formája szerint különféle alakot ölt, éppen úgy az átélt tapasztalatok szerint sajátos lesz a népek és emberek kultúrája is és annak minden megnyilvánulása.

Minden műemléknek — függetlenül tárgyi formájától — jelentés-tani rétegzettsége és rendszere van, s a műtárgy—ember párbeszéd alap-problémája a jelentéstani rétegzettség értelmes kibetűzése. Az emlékké és jelképpé tömörülő műemlékek jelentéstartalma s annak felfogása is végső fokon érdekalakzatok összefüggésében alakul személyközi szinttől kiscsoportokon keresztül a nagytársadalom makro- és mega-alakzataiig. Szemantikai kifejezéssel élve minden műszemlélő „jelhelyzetbe“ kerül, s az előtt a feladat előtt áll, hogy adott társadalom gyakorlata talaján a műemlékben tárgyasult jelentéseket jelek alapján felfogja, s a maga kommunikációs hálózatrendszerében tovább közvetítse. A párbeszéd hatékonysága a szemlélő, illetve felfogó azonosultsági szintjétől függ, attól a tudás- és magatartás-alakzattól, amely a befogadást logikailag, érzelmileg és ideológiailag lehetővé teszi. Műveltségi bekapcsoltságról, kulturális integráltságról, akkulturációról, társadalmiasultságról és nem utolsósorban humanizáltságról van szó. Arról, hogy mit, mennyit, milyen szinten és milyen dimenzióban dolgozzuk fel az objektum jelrendszerében átörökített értéktartalmakat, emberi képességeket és szándékokat. Van ember, aki Apáczai Csere János iskolája előtt vegetatív szintű gondolatokkal áll meg, köveit házépítői magatartással nézegeti, s halvány sejtelve sincs e kövek művelődéstörténeti, szociológiai, nép- és sze-

mélytörténeti horderejéről. Németh László egyik jegyzetében írja: tizenöt nép nyelvtenát tanulmányozva döbönt rá arra, hogy az emberiség egy nyelvet beszél. Ugyancsak itt hívja fel a figyelmet a művelődési hagyományok összehasonlító tanulmányozásának humanizációs szerepére, arra a tényre, hogy minél otthonosabbak leszünk a múltban, minél mélyebbre nézünk magunkba s minél több értelmet találunk hagyatékainkban, annál kisebb lesz az emberiség, s az emberi változatok annál jobban összefonódnak. Ebben az összefüggésben válik kézzelfoghatóvá az adekvát s a hamis, illetve hiányosan szervezett kultúrtudat következménye annak minden dimenziójában: az idegenmajmolástól vagy üres közönytől az egyedi és egyetemes helyes dialektikájáig.

A műemlék-szemlélet problémája lényegileg az objektum társadalom-ontológiai kérdése, s mint ilyen nem a műre, hanem a fogyasztóra központosít, ahol a hangsúly a hatások felvevőkörén van, illetve a szemléleti alakzatok, típusok elhatárolásán, a szemlélet társadalmiasultság-szintjének, integrálódásának, illetve lebomlásának magyarázatán. Annak a marxizmus meglátásnak értelmében, mely szerint a termelés nemcsak anyagot szolgáltat a szükségletnek, hanem szükségletet is az anyagnak, a műemlék mint társadalmi termék műértő vagy kevésbé műértő közönséget alakít ki, a szemléleti alakzat pedig visszahat környezetére társadalmi és személyi talajon sarjadt érdekalakzatok, érdeklődési körök, szellemi irányzatok, közvélemény és egyéb művelődési minták vonzásában.

A magatartás a műemlékekkel szemben nem egyértelmű, s több ponton érintkezik a természet-, táj- és népvédelem problémáival. Egyesek az emberek általános „muzeális hajlamának“ jelentkezési formáját látják benne, s már az a vád is elhangzott, hogy a műemlékvédők a „régijóidók“ hangulatával mindent a múlt alapján akarnak megmerevíteni, s az országokat „nemzeti parkká“ akarják változtatni. Pedig nem tabukról és fétisekről van szó, hanem új értékrendünk új harmóniát alakító érzékenységéről a történelem embertani dimenziójában, állami törvényeink szintjén pedig — Borsos László szavaival élve — nem mesterséges konstrukcióról, hanem egy általános emberi magatartás kodifikációjáról egy olyan korban, amelyik részben hajlamos, részben pedig kénytelen a folyamatot törvényekkel rendezni. Ezekből a szempontokból nézve a kérdést, válik fontossá a helyes és hamis tudat dimenzióiban a műemlék-szemlélet tipológiája, annak indítékrendszere és társadalomformáló szerepe a közömbös típustól a rajongóig, a szakértőtől a kontárig, a sznobtól a kíváncsiig s a szórakozótól a dilettáns típusig.

Hogy milyen távolságokra visznek a szálak, s a szemléletalakzatok mennyire széles skálán mutatkoznak meg, példák sora a bizonyíték. Gerő László említett munkájában írja, hogy a reneszánsz időben Bramantét „Il Mastro Rovinante“-nak („Romboló Mester“-nek) nevezték, mert a központos alaprajzú új Szent Péter templom felépítéséhez lebontotta a régi óthajós, hosszanti alaprajzú őskeresztény bazilikát. R. R. Lanciani említi, hogy a római Szent Péter templom újjáépítése V. Mártontól VII. Pius uralkodásáig több kárt okozott műemlékekben, mint a megelőző tíz század úgynevezett barbarizmusa.

A kulturális hagyatékkal szemben esetlegesen tanúsított kortársi közömbös vagy elutasító magatartás kapcsolatba hozható azzal az „új világmentálitással“, melyet R. J. Lifton „proteuszi ember“-nek mond, s

amelyet nyugati emberanyagon figyelt meg. A proteuszi lelket kísérletek és felfedezési kalandok sora jellemzi, az állhatatlanság és a gyökértelenség: politikában, szerelemben, ideológiában és az egész életvitelben. Lifton magyarázatképpen két okot említ: a modern ember történelmi kiköskentettségét és az ingerözönt. Az előbbi tulajdonképpen lelki törés, amely képtelenné teszi ezt az embertípust az életciklus (születés, házasság, halál) és egyéb közösségi szimbólumok felfogására, az utóbbi pedig a modern ember testi és pszichikai túlterheltsége. Jellegzetessége a proteuszi embernek az abszurd látásmód is, amit gúnyban és végletes tárgyiaságban juttat kifejezésre a pop-art mintájára.

Műemlékek lázadása, egyediség és egyetemesség

Nem felesleges szólnunk a műemlékek erőtartalékairól sem. Az emberiség jobbik felének arról a „gyönyörű képességéről“, amellyel a múlt, jelen és jövő világának értékeit arányban tudja működtetni, a teremtő munka talaján sarjadt új érzékenység értékuralmát, axiokráciáját mindig egyre rohamra küldve az értékrombolás és -fosztogatás, elvtelen deheroizálás és az értékcsontkítások ellen. A műemléket sérti minden olyan megjegyzés, „jóindulatú“ mozdulat, ajakbiggyesztés, operatív beavatkozás vagy álnok szemforgatás, amely személyiségével ütközik vagy annak életére tör, értve személyiségen ebben az esetben a biográfiai különállást, környezeti és népi partikularizmust, de ugyanakkor a dolgozó emberi nem szolgálatának meghatározott szintjét a népek, rétegek és idő egyetemességében. A jóindulatú rajongás és közigazgatott hűvös pedantéria végletei nem pótolhatják az emlékananyag iránt érzett alázatot, kegyeletet, anyagi áldozatot s a megfelelő szaktudást, ami mellesleg ember- és társadalomismeretet is kell hogy jelentsen. Ezek híján nehezen tudjuk „szólásra bírni“ műemlékeinket, nélkülük esetleg mellé- és félrebeszédet hallatnak, vagy titokzatos némaságba burkolóznak, s elkeverednek az idegenforgalmi érdekességek és emberi mindennapiságok forgatagában.

Márpedig tájaink műemlékei — temetők és tűzhelyek, amfiteátrumok, várak és kolostorok, templomok és iskolák, üzemek, házak és börtönök, Bábolna és Fehéregyháza, Fehérvár vagy Arad, Grivica... — üzenetet hordoznak a nép munkájáról, művészi rátermettségéről, emberiségéről, egyéni és közös harcairól mind a partikularizmus, mind pedig az egyetemesség szintjén. Mindenekelőtt a természetes örökös, az utód, a műemléket munkájából kisarjasztó nép kötelessége és illetékessége öröködni saját műemlékei beszédességén, a beszéd hitelességén, megőrizni annak „anyanyelvét“, egész személyiségét, a mondai bögre épségét. Annál is inkább, mert az ember és kulturális öröksége közötti párbeszéd színvonala és hatékonysága, a műemlék-szemlélet és -védelem a humanizmus ügye, s ezt az ügyet szolidáris világ- és hazai közvélemény támogatja. Ezzel pedig illik élni tudni minden torzulás és torzítás ellen, a jövő műemlékei érdekében.

MAROSÚJVÁRTÓL ALVINCIG

„Alább a Marosújvári sóakna vasútai nyílnak a Marosnak bal partjára. Mellette Nagylaknál volt a Rákóczi forradalomban az átjárás pont, honnan Cserei után említve e pontot mind a két fél vérrel is óhajtá bírni.

Itt van alább jobb partján Miriszló, hol 1600 sept. 18-a Básta tábornok és Mihály [...] vajda között Erdély bírhatása felett roppant csatát látá. [...] Enyeden alol, a Maros jobb partján szép térség terül. A térség közepéből domb emelkedik ki, mi Sárvár-dombja nevet hord, s egyike lehetett legrégibb várainknak; s minthogy mocsár közepett emelkedett, neveztetett Sárvár-nak [...].

Jobbról a nyugoti havasok alatt az országút kanyarog, s mellette ott áll a magyar-orbói templom nagyszerű romja, mit Hunyadi építtetett, s a fenék-szint Hátszegvidék havasai zárják le.

E völgy Enyedhez legközelebb eső részét Törökszállásnak nevezik, rajta egykor törökök tanyáztak. Tovább Tinódnak, mit egy 1532-ki határjárás mint praediumot említ.

E téren Báthori István fejedelem, mint a pártos Békes ellen Fehérvár felől előnyomulna, táborát megpihenteté. II. Rákóczi György 1659. mikor a törököktől Vaskapunál megveretett, újra szerencsét kísérté. Mint vert táborát hozná, Enyeden pár segélyére jött hajdúságot előtalált. Enyed déli végén a ponk az utat igen szépen dominálja. Segítségében bízva, itt csatát kezd, de újólág elvesztette.

Itt jön jobbján Hunyadi híres szentimrei csatateré.

Mindjárt reá ugyancsak jobb partján Fejérvár következik, Erdély egykori fővárosa, most legnagyobb erődítményű vára, mi völgyére tekintélyes ponkról néz le, faragványos kapukkal.“ (Kőváry László: *Erdély földje ritkaságai*, 1853)

Kezdjük mi is utunkat *Marosújvárnál*. „Virágozó ipartelep... 1791-ben nyílik sóbányászata... körülbelül 500 000 métermázsa az évi termelés, az erdélyi sónak háromötöde... 1896-ban nyílik szódagyára.“ Fák között halad az út a felsőújvári platóra. A domb fokán: az egykori királyi vár helyén kastély áll. A várat XVI. századi reneszánsz kastély követte; a XVIII. században barokk külsőt kapott. (E formáját őrzik Neuhauser Ferencnek a múlt század elején festett képei, amelyek a kolozsvári Művészeti Múzeumban láthatók.) A barokk korból maradt a kastély egyik mellék-épülete, a rossz állapotban levő, ötszög-alaprajzú „pavilon“-féle, valamint a kastély-udvart határoló korlát. Az 1848-ban leégett kastély a Mikók birtokába jut, akik felépítik a ma is jó állapotban levő épületet, főhomlokzatán a következő szöveggel: *E lakot / régi vár romjaiból építtette / zabolai gr. Mikes István 1742. / Ismét rommá lett 1848 / újra építtette hidvégi gr. Mikó Imre 1856.* A kastély romantikus stílusú építészetünknek jelentős alkotása.

Közvetlenül a kastély mellett áll a romlodozó román kori református templom. Legrégibb része: a torony és a hajó. A 20-as években a torony még ép volt, a barokk toronysisak is, valamint a torony alatti főúri tribün. Ma csak a torony nyugati fala áll, benne a román kori ikerablakok. Az elmúlt évtizedekben eltűnt a XVI. század elejéről való kőbefaragott reneszánsz sekrestyeajtó-keret is.

Maroscsesztvén állnak az mtsz tulajdonában levő egykori Mikes-kastélyok. A valaha híres-neves park a Maros partján övezi az épületeket: az „6- meg az új“-

kastélyt. Az első egyemeletes, szépformájú barokk oromfalakkal díszített tornácú-bejárati, a XVIII. század végére jellemző épület. Keleti homlokzatán azonban egy befalazott reneszánsz ablakkeret látható. A lépcsőfeljárati oromfalán Máriát ábrázoló dombormű áll, alatta verses fölírrattal. Ez a dombormű a Dés melletti szentbenedeki Kornis-kastélyon is szerepel, még hozzá két változatban. S Szentbenedekhez hasonlóan az „új kastély”: ugyancsak földszintes klasszicista épület. Bíró József írja róla: „... finom arányos alkotás... négyoszlopos felhajtójával s szélső rizalitjaival“ (*Erdélyi kastélyok*. Budapest, é.n.). Az udvar közepén álló nagyméretű gazdasági épület hazai barokk építészetünk jelentős darabja.

Csesztvéről *Miklóslakán* át legelők, erdők, gyümölcsösök között érkezünk *Gombásra*. Itt a későbarokk stílusú, egykor Kemény-, majd Toldalaghy-kúria fogad, a homlokzat főtengelyében kiugró tornáccal, oromfalán levéselt domborművű kőfaragvány-nyomokkal. A tornác-bejárati két oldalán egy-egy sárkányfejes bádog vízvető cső, melyeknek párjait a Szepesség kastélyain-templomain is láthatni.

Csombord a következő állomás: a mai mezőgazdasági iskola késő-barokk, rokokó-stukkós és mégis oly egyszerű (XVIII. századi) főépülete, melyről Bíró József, a fasizmus áldozatául esett kiváló kolozsvári művészettörténész írja, hogy a barokk szempontjából sokat nyújt „udvarházának árka-dos bejárati tornáca; már Jókai a siralmas pusztulás képét látta itt, s azóta még éppen nem javult a helyzet“. A kastély ma, teljesen megújult állapotában, méltó régi szépségéhez.

A falu feletti dombon áll a református templom, e század elején épült nyitott tornácoss toronnyal. Nyugati bejárata gótkus, de faragásán már a reneszánsz hatása érződik. A félkör alaprajzú szentély mennyezetén egyedülálló alkotás, egy 1702-ből való stukkó látható. Közepén a Kemény-címer, körötte a felírás: LADISLAUS. KEMENY. DE. GYERO. MONOSTOR. 1702. Az erdélyi stukkók egyik legszebbike.

Szentkirály falu már a XIII. században okiratban szerepel. Gótkus református temploma a Maros magas partján torony nélküli egyhajós épület. A szentély késő-gót boltozatú. A déli és a nyugati falon egy-egy gótkus ajtó (az utóbbi befalazva), s két befalazott római lovasdombormű is jelzi a hajdan kéznél levő építőanyagot. Jelentős a festett mennyezete és a két karzat-mellvéd, 1765-ből.

A templomtól 60—70 méter távolságra áll az 1730 körüli fa-harangláb, technikájában-formájában méltó társa a többi XVIII. századi hasonló építménynek.

A falu déli végén, a Maros partján áll szép környezetben a Bánffy Dezső építette, német reneszánsz formákat utánzó kastély. A mai református papilak a múlt század elejéről származó udvarház. A néhány éve történt átalakításkor azonban az alvinci kastély udvari homlokzatán levőkéhez hasonló igen szép ablakkeret-részletek kerültek elő, s még sok más reneszánsz faragott kő. Egy részük beépült a telek kerítésfalába, a többi meg a kertben és az udvaron hányódik. Szintén a telken gyommal-cserjével benőtt romkupac tereli magára figyelmünket: egy hajdani kastély ma pincének használt földszintjének két helyisége. A nagy nyílású, nyomott dongaboltozatos mennyezet ismét az alvinci kastélyra emlékeztet. A belső terem falában egy befalazott ajtó reneszánsz kerete látható; ez nagyon hasonlít a marosújvári romtemplom eltűnt sekrestyeajtó-keretéhez.

Tompaháza — egyik legépebb román kori templomunk: a torony alatt három nyílású tribün, félköríves mennyezettel. A félkör alaprajzú szentélyhez későbbi támpillérek támaszkodnak, gótkus szentségtartók, három kopott reneszánsz-sírkő a padlóban (XVII. századiak), a XVIII. századból való festett kazettás mennyezet meg karzatmellvédek egészítik ki e „stíluskollekciót“. A karzat-mellvéd készítettje „Domínus Ladislaus Bartha de N. Borosnyo Die... 7bris 1774“, a mennyezetének „T. N. Néhaj Bogdány Balás Ur özvegye Donát Ilona asz. édes fia T. N. Bogdány Péter Ur

A csombordi kastély (ma szőlészeti szakiskola)

eö knek költségével 1744 eszten. die 3. Juny...“ A barokkos kő szószéket „Bogdány Anna ÉPITETE 1774“. Újabbkori a templomnak sajátos bájt adó tornácos torony-sisak.

Nagyenyed — rövidesen restaurálják a templomot és a körülvevő erődítést, melynek egy részét már megszabadították a ráépült viskóktól. Az északi kapubástyát, melyre háromnegyed évszázad múlva ráépül Brandenburi Katalin kastélya, 1541-ben emelték. Az udvaron állott egy román kori kápolna, utóbb evangélikus templom, melyet „divatjamúlt volta miatt“ lebontottak a múlt században. Szép a katolikus templom belseje, a Zeyk-kúria, a Kolozsvár felől a főtérbe torkolló 50—150 éves ház-sor. A mai távolsági autóbusz-állomásnak Alsómalom volt a neve, II. Rákóczi György korától a 40-es évek végéig még őrltek benne. Ajtaja felett feliratos kőtábla; mikor néhány évtizede az akkori tulajdonos bevezette a villanyt, a lámpának szükséges lyukat e táblába fúrták. Amikor a város megújította az épületet, eltűnt a tábla. Az évszázados berendezés és felszerelés a bukaresti falumúzeum közbelépése ellenére megsemmisült.

Dél felé haladunk: pár kilométerrel alább torkollik a Marosba az Orbói-patak. Az út s a patak találkozásánál áll egy rom: a hajdani Orbó temploma. A XIII. század első felében épült, egyhajós, egyenes végződésű szentéllyel — a román kori erdélyi templomok egyik alaptípusa ez. Hunyadi János az 1442-es szentimrei csata emlékére megújíttatta. „... a templomból, melyet Hunyadi János a Mezőbényén nyert győzelem után újraépíttetett, két mérműves kő, Hunyadi János alkotásából egyedüli emlék maradt fenn. Ezeknek a kolozsvári Erdélyi Múzeumban leendő elhelyezése végett intézkedett a bizottság.“ (Az Országos Műemlék-Felügyelőség 1905. évi jelentése.)

Következik utunkon *Tövis*: középkori német neve: *Dreikirchen*. A „három templom“ ma is áll. A román stílusú református templom háromhajós bazilikának épült. A közelmúltban végzett restaurálása óta ez szépen látható a templom (az egykori főhajó) külső-belső falfelületén: az újkorban lebontották a mellékhajókat, a falban

levő boltíves árkádokat befalazták. Hasonló sorsra jutott jó néhány bazilika Erdélyben, a török-tatár dúlások, az épületek megsérülése, illetve a falvak lakosságának megcsappanása következtében (például a környéken levő Boroskrakkó meg Alvinc templomai). A torony építése már a gótika korában fejeződött be, ezt tanúsítják az emeleti ablakok s számos más gótikus elem. A templomnak ma egyszerű kazettás mennyezete van, az egyik táblán a keletkezés éve és készíttetője: 1777, Zeyk Dániel. A mai katolikus plébánia-templomot Hunyadi János építtette a szentimrei csata emlékére ferences kolostornak. Egyik legszebb gótikus templomunk lenne — ha Básta generális romba nem döntötte volna. A romladozó templomról Apor Péter írja *Metamorphosisában*: „Tövis mindkét temploma pusztá elhagyatott lévén gr. Apor István feleségével — ki reformata volt — ott átutazván mondja »mily kár, hogy ily szép épületek ily pusztán állanak; megépítem — felelt Apor —, egyiket számotokra, a másikat a catholicusok számára« s meg is építtette nagy költséggel.“ 1701-ben fogtak hozzá az újjáépítéshez, akkor épült a pálosok számára rendháznak a mai plébánia az eredeti ferences kolostor helyett. A templom nyugati bejárata fölött a csücsíves timpanonban a Hunyadi-címer látható. A beomlott boltozatot a XVIII. században barokkal helyettesítették. A helyükön maradt későgót boltozatindítások alapján Mátyás korabeli továbbépítésre következtethetünk. Érdekessége a templomnak a mészkőből faragott neogótikus oltár. A szentélyben látható Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda sírköve (1477-ből), valamint Zay Kálmán (1479-ből való) sírkövének darabjai. Ez utóbbi a reneszánsz erdélyi megjelenésének egyik első dokumentuma, ez okból van meg gipszmásolata a kolozsvári történelmi múzeumban. Temető közepén áll a szintén középkori eredetű ortodox templom. Nyugati oromfalán gótikus körablak — kívülről eltakarja a később épült torony. Belsejében síremlékek, XVIII. századi freskók.

Diód falu egykori, dombon álló nemesi vára — melyet Gyógyi András, IV. Béla fiának, Istvánnak tanácsosa építhetett a XIII. század második felében — elenyészett. De a faluban ma is áll egy vár, melyet Hunyadi János építtetett 1445 táján. Orbán Balázs írja (*Századok*, 1886. XX. évfolyam): „A vár szabálytalan négyszög idomú volt. Kilencven lépés oldalhosszal (keletről nyugotnak) és hatvan lépés szélességgel. A vár oldalfalai keleti és északi oldalán még ma is két-három öl magasságban fennállanak. Valamint tisztán kivehetők az északkeleti és északnyugati szögletén volt bástyák, vagy jobban mondva szögerdők is, melyek közül az északnyugati két hegyes ívben szögellvén ki, igen nagy védőképességgel bírt.“ A vár 1538-ban Balassa Imréé, aki Majláth Istvánnal egyszerre viselte Zápolya uralma idején Erdély vajdaságát. Pártütésüket e várban határozták el. Zápolya e híre Budáról Erdélybe siet — Balassa elmenekül. A vár a fejedelemé lesz: 1550-ben a Martinuzzival való viszony megromlásakor Izabella idevonul. „Bekövetkezvén Isabella lemondása a mint Erdély Ferdinánd alá ment a Balassák újra kézre kapák, Balassa Menyhért tulajdona lett, s Isabella 1556-ban történt visszatérte után is övé maradt 1562-ig, midőn, mint János Zsigmond fővezére [...] Ferdinándhoz pártolt. Erre János Zsigmond Balassa erdélyi várait ostrom alá vétette.“ S a vár, feladása után „azonnal földig rontatott. [...] A vártól északra, annak sánczától öt-hat öl szélességű földtöltés által elválasztott hatalmas, mintegy hat hold kiterjedésű tó is volt, mely részint halastónak használtatott, másrészt a vár sánczainak megtöltéséhez szükségelt reservoir gyanánt szolgált és a várnak ez oldalról való megközelítését is nagy mértékben megnehezítette.“ A tó ma is megvan.

Igen érdekes a várban álló templomépület: kazettás mennyezetén (1779) egyszerű díszítés. Szép a festett karzatmellvéd, alja virágfüzérszerűen van kivágvakifestve. Hasonló, több színű, sokkal gazdagabb, változatosabb festett fríz nyomai lát-

hatók a mennyezet alatt. Ez a XVII—XVIII. században meglehetősen elterjedt díszítés ma már csak itt található. A karzat alatt gazdagon színezett táblán olvasható: „Anno Domini 1732 RENOVATUM ... MOJSIS ZEJK, DANIELIS BIRO...” A faluban jó néhány XVIII—XIX. századi udvarház állt — a 40-es évekig.

Dél felé haladva tovább az országúton, a Gáldi-patak keresztezi utunkat. Az *Alsógáld* fölé magasodó domboldalon messziről látszik egy fatetős templom, mögötte az egykori Kemény-kastély. Az ortodox templom feltehetőleg a XVIII. században épült, de nem valószínű, hogy egy középkori templommaradványt rejt. Kelet—nyugat irányú, szentélye félköríves, kőfalai fölött zsindegy fedte tetővel-toronnyal. Az első világháború után új templom épült a faluban; a templomocska romlásnak indult, 1971 nyarán fogtak hozzá restaurálásához. Szép, XVIII. századi faliképei időközben erősen megrongálódtak.

A kastély festői helyen, a táj fölé magasodó dombfokon áll, jelenlegi külsejében XVIII—XIX. századi. A szentimrei sikon 1442-ben vívott csata egyik hőse, Kemény Simon volt az ura. Emígy meséli el a csatát Kőváry László: „1442-ben Mezech bég égetve, rabolva, gyilkolva összejárta a hont, mindent, mi mozgott, embert, barmot felfűzve, már útban volt hazafelé. Hunyadi, ekkor Erdély vajdája, elhatározá magában, élethalál közt megkísérteni a rabszíjra fűzöttek s a hon rablott kincse megmentését. Hol a Gáldi patak a Marosnak tart, a szép térséget Fejérvár felől magaslal párkányozza, az út akkor a hegy oldalában mehetett: itt állhatott Hunyadi a bég útjába, ki látván, hogy Hunyadi csatát ajánl, elbizakodott voltában azt elfogadja.“ A híre, miszerint a bég kiadta a parancsot: „élve vagy halva kézre keríteni a vajdát“, Kemény Simon, „hivatkozván azon hasonlatra, mely közte s Hunyadi közt van“, előlép, és felkéri, adja át lovát, fegyverét, hogy képviselje. A csata megkezdődik; „Kemény Simon, mint Hunyadi, elbukott. Midőn Mezech bég a győzelmet már kezében látta, Hunyadi előlépett s oroszlányi bátorságának egész erejével a török seregre rontott.“ És serege, „melyről Mezech is elmondhatta volna, mit Tigranes Lucullus seregéről mondott, miképp követségnek nagy, de ellenségnek kevés — 20 000 török kiontott vérén bosszulta meg Kemény Simon s a vele elhullott 3000 [...] hős

Enyed-Szentkirály, egykori reneszánsz kastély kövei

halálát. [...] Mezeth bég és fia is a csatatéren maradt. Kemény Simon [...] itt e kastély kapuja előtti sírboltban alussza álmát“ (*Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvárt, 1866).

Fölfelé, a Gáldi-patak mentén *Mindszent* következik. Szép kőtemploma régebbi faépítmény helyére épült, 1780 táján. Belseje kifestve; a festő nevét és a képek keletkezésének időpontját ismerjük: „Stan Popovici zugrav“ 1781—82.

Festői a szomszédos *Borosbenedek* dombtetőn álló templomának romja. A gótikus szentély a nyolcszög öt oldalával zárul, szögletein pillérekkel. A déli szentélyfalon két gótikus ablak. A diadalív, valamint a boltozatok könnyen rekonstruálhatók. A még meglévő belső vakolaton (a szentélyben) falfestés nyomai láthatók. A hajó északi falát még a középkorban kijebb vitték egy bővítés alkalmával. A déli fal romjai mellett áll az ép toronytest, déli oldalán latin nyelvű felirattal, melyből megtudjuk: építése 1786-ban kezdődött, befejezték 1788-ban. A nyugati homlokzatnak csak egy része, az északi fal felőli áll. A déli és a nyugati fal-sarok romba dőlve, anyaguk magas dombot alkot. A két háború között Köpeczi Sebestyén József és Debreczeni László készítettek itt rajzokat a templomról. Körülötte kivethető a szabálytalan kör alakú egykori várfal nyoma. A 20-as években a fal még embermagasságnyira állt.

Boroskrakkó református temploma a környék egyik legtöbbet emlegetett műemléke. A nyugati bejárat a XIII. század elejéről való. A torony nyugati oldalán ma is látható az egykori körablak befalazott maradványa. A templom építése a XIII. század végéig folyt. Háromhajós bazilikának épült, az oldalhajókat azonban az újkorban lebontották, és befalazták a kör-, illetve csúcsíves árkádokat. A XV. században a hajó román kori boltozata beomolván, gótikus boltozatot nyert. Ezáltal a torony első emeletén lévő tribün íves nyílása a padlástérbe került, s a ma is látható freskók megsérültek. A szentély padlója nagy méretű római téglákból készült, bennük a pecsét: LEG XIII GEM. A tornyon a román ikerablakok mellett az 1572-es évszámok valamelyik megújítás korát jelzik. A templomot részben megmaradt várfal keríti. A három bástya egyikén gótikus ajtónyílások láthatók.

Krakkóból, a szomszédos *Királypatakáról* vagy *Borosbocsárdról* közelíthető meg az 1082 méter magas *Kecskekő*; csúcsát a dák ókorban is, meg a korai középkorban is kiszemelték várépítésre. A dák várat a közelmúlt ásatásai hozták napvilágra. Ugyanezek az ásatások tisztázták a középkori „Castrum Kechques“ alaprajzát és építéstörténetét is. 1272-ben engedi meg Kun László egyes gyulafehérvári prédikáló barátoknak, hogy a castrumba templomot építsenek. Tehát a vár már azelőtt létezett. Egy ideig a püspökségé. 1467 után Mátyás király elveszi, megerősíti, de a vár továbbra is torzsalkodó főurak fészke marad. 1515-ben a püspök nógatására II. Ulászló parancsot ad arra, hogy rombolják le. Bár a parancsot végrehajtják, a vár története nem ér véget. Szamosközi István értesít arról, hogy 1603 őszén a környező falvak lakosainak egy csoportja: férfiak, asszonyok, gyermekek ide húzódtak Bástá zsoldosai elől. S hiába védekeztek kövekkel, parittyákkal, dárdákkal és késekkel, a zsoldosok feljutottak a várba, s szörnyű mészárlást rendeztek. „Addig ment a katonák dühe, hogy a 45 foglyul ejtett közül egy gyermeknek sem kegyelmeztek.“ Georg Kraus *Erdélyi krónikájában* elmondja, hogy 1661-ben a Fehérvár környéki falvak lakói a törökök elől egy „Kecske-kő“ nevű hegyre menekültek, ahol egy részüket leölték, más részük meg foglyul esett.

Borosbocsárd református temploma, az övező fal és a harangláb az utóbbi fél évszázadban vált rommá.

Magyarigen — Bod Péter faluja — következik az új aszfaltúton. A korai középkorban Erdély egyik legnagyobb helysége, s még a XVIII. században is a „leg-

gazdagabb erdélyi parókia". A részben megmaradt XV. századi védőfal és a ma is álló gótikus kapubástya mögött barokk építészetünk egyik legszebb alkotása áll: a református templom. 1781-ben bontották le a középkori — valószínűleg kisméretű — templomot, és helyébe épült az új. A templom, melynek helyreállítása most fejeződik be, olasz építészek műve. Hóféhér belseje nem dísztelen, a változatos stukkódíszítés a felületeken, a szép arányú belső tér, a lépcsők, mellvédek művészi kivitele, a színes márvány szószerk egyedülállóvá teszik. Az igen temetőekben szép. XVIII—XIX. századi síremlékek láthatók.

Következik *Igenpataka*. Megtekintésre méltó a falu felső végén a dombon, temető közepén magasodó román ortodox templom. 1770-ben épült, szép freskóit 1771-ben festette „Mihai zugravul“.

Sárd látnivalói: a református erődített templom és az erődítmény. A templom mai padlószintje kb. másfél méterrel feljebb van, mint az építés korában. Ezt jelzik a gótikus szentségtartók, néhány centiméterrel a padló felett. A nagy méretű gótikus templomot később megrövidítették, s a hajó lebontott nyugati részének anyagából emelték a XVIII. században az olaszos hangulatú tornyot. Mind a templom, mind a XV. század közepe táján épült emeletes kapubástya sok gótikus részletet őriz.

Sárd után az Ompoly völgyén fölfelé következik *Tótfalud*. Fölötte emelkedik Szent Mihály-kő festői romja. A vár 1276-ban kezd épülni. A gyulafehérvári püspökségé szinte mindvégig, 1553 utáni elhagyásáig. 1379 után pálos kolostor épül „sub castra Sancti Michaelis“, s a reformációig lakják is. 1563-ban az olasz Giovanandrea Grano Zalatnára utazván, meglátogatja a romba dőlt várat, s az alatta levő kolostorban római feliratokat fedez fel, illetve másol. Építészettörténeti érdekessége a várnak, hogy kevéssel elhagyása-lerombolása előtt, 1540—1551 között rombusz alaprajzú „ó-olaszbástya“ épül itt, egyetlen erdélyi párja a Martinuzzi által Szamosújvárt emelteknek.

Az Ompoly mentén *Borbándra* érünk. Katolikus templomának szentélye, ennek négyzetes alaprajza, keresztboltozata, bimbós gyámkövei, Agnus Dei-s zárókőve a gyulafehérvári székesegyház 1277-beli leégését követő újjáépítés hatását mutatják. XIII. századiak az északi fal lőrészerű ablakai. XIV. századi a déli és nyugati csúcsíves ajtó, mindkettőnél megvan az ajtók mögött a falban hagyott két lyuk, ahová végszükség esetén gerendát toltak a bentlők védelmére. A templomban két jelentős szobrászati emlék látható: egy láncon függő román kori „szégyenkő“; a kipellengérezettnek akasztották a nyakába. 1925-ben került elő egy épületalap kiásásakor. Ugyanakkor ástak ki „egy román stílusú ajtóbérelést, amely háromlevelű lóhere formáját hordozta“ (Lestyán József: *A borbándi templom. Az oltár*, 1931. 6.). A másik a mészkőből faragott szószerk. Talapatát Mózes szobra képezi, a mellvéd táblái meg Máté, Márk és Lukács evangélistákat, valamint Krisztust ábrázolják. Valószínűleg XVI. század eleji, az 1925-ös restauráláskor került elő vakolatréteg mögül. A templom közelében áll a zsindegy-fedésű, barokk hagymatornyú kő-harangláb, mely „az egykori kőkerítés bejáratául szolgál“. Tehát a borbándi is erődített templom volt. A harang mellett művészi kivitelű barokk szobor áll.

Marosszentimre jelentős műemléke a református templom; a hajó déli falában levő (befalazott) félköríves ajtókeret tatárjárás előtti, a XII—XIII. század fordulóján keletkezett. A templomot Hunyadi megújította a csata emlékére, ő emeltette a környező védőfalat is. A mai torony a régi helyére épült a XVIII. században. A templomban középkori freskórészletek láthatók.

**A sárdi református templom
kapubástyája**

Gyulafehérvár déli „elővárosa“ volt *Maros-Portus*, „hídjával s a sószállító hajók gyárával“ (Kőváry). Jelentősége a XVIII. század elején volt a legnagyobb. „A só tutajozását innen indíták. [...] Néhány évtizede raktárak, sóhivatalok, kincstári épületek sora, hajóépítő telep. [...] A vasút építése óta mindez hirtelen elenyészett...“

Ehhez a tájhoz tartozik *Alvinc*. Műemlékei: a koragótikus református templom, a híres Martinuzzi-várkastély, a szomszédos *Borberek* erődített temploma, meg a *Borberek* feletti *Zebornyik* sziklavára. A vár „erős kővár a Maros túlsó partján, magas domb csúcsára építve. Négy oldaláról völgyek, dombok, halmocskák övezik. [...] Erdély királyaié. [...] Lévén egyike amaz átkozott Rákóczi várainak, aki megholt, az ezer német védő nem akarta feladni védelmét s ötszáz ágyúlövést ejtven, az igazhitű hadnak nem sikerült megközelítenie“ — írja *Evlia Cselebi*, aki 1659-ben az Erdélyben járó török hadakat elkísérte. A vár már a XIII. század első felében állhatott — ezt bizonyíthatja a helység német neve (*Burgbergh*, már 1248-ban szerepel). Jelentősége a XVII. században a legnagyobb. Pusztulásáig — s ez a fehérvári vár felépülésével kezdődhetett el — *Alvinc* és *Borberek* lakosaié volt.

Befejeztük kirándulásunkat. A felsoroltakon kívül gazdag népi építészet, valamint sok, XVII—XIX. századi udvarház látható a bejárt falvakban.

Vidékünkhöz dél felé az egykori Szászváros-, Sebes- és Szerdahely-székek középkori várakban, templomokban, templomerődökben gazdag vidéke kapcsolódik. Keletre a magyarlapádi templom, a Küktüllők meg a Maros völgyeinek templomai, kastélyai. Északra Torockó és Szentgyörgy meg Aranyosszék, nyugatra az Erdélyi Ércegség.

Végezetül foglaljuk össze vidékünk építészetének jellegzetességeit:

— A római kövek jelenléte az elmúlt évezred folyamán; építőanyag, majd minta, sőt a XV—XVI. században egy kultúra kovásza; a XVI. század legelején Várdai Ferenc, a tudós humanista püspök udvarában él Megyericsei János, római feliratok tudós összegyűjtője; itt „tér át” a nagyenyedi százsz Adrianus Wolphardus a Rómától függetlenedni akaró németföldi egyetemen végzése után az „itáliai” kultúra szeretetére; itt írja meg Taurinus *Stauromachiáját*...

— A román korban: megépül a gyulafehérvári székesegyház, magaslatokon, sziklákon jól védhető várak épülnek. A templomok szentélye félkör (Tompaháza) vagy négyzet alaprajzú (Borbánd, Orbó, Tövis). Nagyobb helységeken háromhajós bazilikák épülnek (Tövis, Krakkó). Gyakori a torony aljában levő tribün (Tompaháza, Krakkó, Marosújvár).

— A XIV. században további templomok születnek (Alvinc, Sárd, Borosbenedek) gótikus stílusban.

— A XV. század a gótika fénykora. Megépülnek a környék templomerődítményei (Borberek, Alvinc, Sárd, Magyarigen, Boroskrakkó, Borosbenedek, Szentimre, Nagylak). Megépül a diódi vár, a többi megerősítik. Hunyadi újjáépítteti az orbói meg szentimrei templomot, felépíti a tövisit.

— A XVI. század elején megjelenik a reneszánsz (a gyulafehérvári székesegyház Lázói- meg Várdai-kápolnája, a marosújvári sekrestye-ajtó, az alvinci kastély). Az új stílus hamar tért hódít. A XVII. század végéig átépül a marosújvári vár, felépül a szentkirályi kastély. Fehérvár és az egész környék a török-tatár dúlás áldozatául esik, ekkor sok épület megsérül.

— A XVIII. században megjelenik a barokk (a gyulafehérvári vár, a magyarigeni templom, a borbándi harangláb-tető). Átépülnek a reneszánsz kastélyok barokká (Marosújvár, Maroscsesztve, Alsógárd). A reneszánsz-meghódítja az „alsóbb régiókat”, fa-haranglábak épülnek (Szentkirály), megjelennek és elterjednek a festett templombútorok és -mennyezetek (Tompaháza, Szentkirály, Tövis, Diód). Megépül — részben még a XVI. századtól — egy sor ortodox templom; az 1700-as évek végén meg valóságos román festőiskola jelenik itt meg. Sok falusi udvarház épül barokk, rokokó és (már a XIX. században) klasszicista stílusban (a vidéknek majdnem minden falujában). 1784 után újjáépül több hegyaljai templom (Borosbenedek, Sárd).

A XIX. században fellendül a gazdasági élet, kifejlődik Marosújvár bánya-, illetve gyártelepe. Vasút épül, elsorvad Maros-Portus. A 48-as szabadságharc idején sok épület megsérül. 1856-ban felépül a romantikus stílusú marosújvári kastély. A múlt század óta mindmáig döntő változások mentek végbe a vidék építkezésében, kiépül Nagyenyed és Gyulafehérvár, napjainkban sok ipari épület születik. Új arculata alakul ki a tájnak; egyre több a gyárkémeny, a tömbház, sok még a romos műemlék, de a legfontosabbakat (Gyulafehérvár, Enyed, Csombord) példásan restaurálják, s remélhető, hogy műemlékvédelmünk előbb-utóbb megőv minden értékét.

NEAMȚ VÁRÁNAK RESTAURÁLÁSA

Neamț vára — szép példajaként a Romániában folyó műemlékvédelemnek — azok közé a műemlékek közé tartozik, melyeket, sajnos, már nem lehet a mindennapi használatra „újjáéleszteni“; csak a részben megmaradt várfalaknak hangulati-atmoszferikus, „romantikus“ helyreállításáról, mindössze részleges hasznosításáról lehet szó. A vár restaurálását ebben az évben fejezi be a Műemlékvédelmi Bizottság.

Moldvában, a Kárpátok keleti övezetében, erdővel borított hegycsúcson emelkedik Neamț vára. Az alatta elterülő völgyből remek rálátás nyílik, s a történelem annyira vonzó ízével-zamatával gazdagítja a vidék festőiségét.

Keletkezése időpontjaként a XIV. század végét jelölték meg a legutóbb végzett ásások. Kezdeti szakaszában belső sarokbástyákkal megerősített téglalap alakú kerületből állt. Ștefan cel Mare vajda uralkodása alatt újabb építményekkel gazdagodott: félkör alakú bástyás terasszal, amelyet a régi védőárok fölé emeltek, és falpilléreken álló feljáróval láttak el.

Neamț vára jelentős szerepet játszott Moldva történetében. Azzal büszkélkedhet, hogy ellenállt Konstantinápoly meghódítója, II. Mohamed szultán ostromának, s a szultán kénytelen volt beszüntetni a harcot.

A XVII. és XVIII. század folyamán a törökök többszörös követelésére lebontják a falakat, és végül is elhagyják a várat. Századunk elején már romokban állt. A terasz és bástyafalak, valamint a hídfők összedőltek, romhalmazzá váltak, helyüket benőtte a fű.

Történelmi jelentősége és legendás hírneve készítette arra a Műemlékvédelmi Bizottságot, hogy tervbe vegye a vár restaurálását.

Tárgykörének megfelelően ismertetjük a restaurálási munkálatokat. Bemutatjuk az előzetes tájékozódást és adatgyűjtést, valamint a közben szükségessé vált kiegészítéseket. Tervezetet kellett bemutatni a Szakvéleményező Bizottságnak megvitatás végett, s e vita eredményeképpen indultak meg a restaurálási munkálatok. Először is azok a bizonyító adatok foglalkoztatták a restaurálókat, melyekből az építmény külső, felületi képe válhatott rekonstruálhatóvá. Sajnos azonban, nem voltak hasznosíthatók sem a megjelent, nagyon szűkszavú történelmi forrásmunkák (mint amilyen II. Mohamed titkárának, az olasz Angioellónak a XVI. századi ostromról szóló feljegyzése, valamint a vár XVII. századi állapotának Bandini katolikus püspök tollából származó rövid leírása), sem a meglevő szemléltető anyag, mivel ez a várnak csak a XIX. századi képét mutatja be, ami már semmiben sem különbözik a maitól.

A rekonstruáláshoz szükséges adatok hiányában a Szakvéleményező Bizottság az alábbi következtetésre jutott:

— A műemlék romos állapotában való megőrzése és állandósítása, a megsemmisült épületrészek visszaállítása nélkül.

— Olyan munkálatok elvégzése, melyek elengedhetetlenek ahhoz, hogy a műemlék a turistaforgalom számára hozzáférhető legyen, melyek azonban magukon viselik korunk jellegét.

Ez, a helyreállítási munkálatok során oly gyakori utóbbi követelmény okozta a legtöbb gondot. A helyreállítóknak ugyanis állandóan szem előtt kellett tartaniuk azt, hogy az újszerű elemek ne keltsenek kirívóan elütő hatást a történelem-idéző múlt nyomait magán viselő régi, patinás falakon.

A végleges tervezet elkészítéséhez hasznos volt azoknak a jelentéseknek a tanulmányozása is, melyek a vár belterületének néhány évvel korábbi megtisztításáról adtak hírt, valamint a Régészeti Intézet utóbb végzett kutatásainak a felhasználása. Ezek a kutatások régentani vizsgálat segítségével határozták meg az építési szakaszok sorrendjét, valamint a különböző szinteket. Jó szolgálatot tett még a romok felmérése: ez az Építészeti Intézet diákjai évente rendszeresen végzett műemlékfelmérési munkájának eredménye.

Az előzetes terv és a kiegészítő javaslatok alapján megkezdődtek a munkálatok. Amint az várható volt, a törmeléktől való teljes megtisztítás, az anyagszállítás megoldása gépi eszközökkel, drótkötélpálya segítségével, az állványok felállítása a legkevésbé megközelíthető helyekre is lehetővé tette a maradványok beható vizsgálatát. Így aztán számos új elem került felszínre, s ez a restaurátor munkájában oly sok váratlan, elégtételt kiváltó eredményt szült.

A legfontosabbak között említhetjük meg azt, hogy felfedeztük a belterület bástyáin elhelyezett lőrészeket, megállapítottuk alakjukat: a domboldali, könnyen sebezhető részen széles lőrészek nyíltak a kőhajító ágyúk számára, míg a szakadék felé eső részen puskák behelyezésére kiképezett, keskeny lőrészeket találtunk. A bástyákkal megépített teraszon érdekes típusú lőrészek voltak, mint amilyenek a falba ágyazott, nagy kötömbökbe vágott, keskeny, félkör alakú ablakok.

A felfedezett új elemek között azonban a legfontosabb a várfalaknak és a terasz bástyáinak az omladék alól hét méter magasan kibontakozó és tökéletes állapotban megmaradt alsó része volt. A felső falrészek leomlott, de többé-kevésbé épen maradt homlokfalazatát helyreállítottuk, s így a várfalak nagyrészt régi impozáns tömörségükben tárultak fel. Ezzel is közelebb kerültünk annak megértéséhez, miként állt ellen Neamţ vára Mohamed szultán kipróbált hadainak.

A helyreállítási munkálatok e felfedezések értékesítése mellett a látogatást megkönnyítő új elemeket is magukba foglalták. Először is, mivel az ásatások és a törmeléktől való megtisztítás idején a vár megközelíthetlenné vált, új bejáratról kellett gondoskodni, s ezt természetsszerűleg az eredeti helyén létesítettük. Ezért az omladékananyagból újjáépítettük a régi hídpilléreket. Ezzel szemben a faépítményt, amelynek semmiféle, eredeti külalakját szemléltető nyoma sem maradt fenn, modern vasbetonszerkezettel támasztottuk alá, tölgyfahidat építettünk az átkelő forgalom számára, s így világosan jeleztük, hogy nem a rekonstrukcióját végeztük el. Ugyanígy jártunk el a bejárat torony felvonó hídja esetében is. Itt léteztek ugyan olyan jelek, melyek egy ellensúlyokkal felemelhető és a kapu előtt külön e célra megásott árokba ereszkedő hídra mutattak, de nem lehetett tisztázni a működéséhez szükséges emeltyű- és láncszerkezet jellegét. Az érdeklődésre számot tartó, de nehezen megközelíthető építészeti részletekhez különböző anyagból lépcsősorokat készítettünk: a félreeső helyeken fémből, a többi helyen vasbeton alapzatú tömör kőből.

Végül, kifejezetten turisztikai céllal, kilátót képeztünk ki, a vár völgyre nyíló oldalán. A lent elterülő síkvidék és a környező hegyek nagyszerű látványt nyújtanak.

A munkálatok eleget tettek a restaurálás fő céljának: a régi várfalakat a napjainkig megőrzött alakjukban rögzítették. E kétségtelen tényhez járul egyrészt az, hogy a helyreállítás során felfedezett eddig ismeretlen, katonai építkezésekre vonatkozó adatok gazdagították a szakemberek ismereteit. Másrészt pedig kiaknáztuk a Neamț vára megtekintésében rejlő nevelő erejű lehetőségeket: immár szervezett kirándulásokon látogathatnak ide az ifjú nemzedék tagjai, hogy a helyszínen ismerkedjenek meg népünk történelmének egy fejezetével.

*

Befejezésül, úgy véljük, hogy a Neamț vára helyreállítási munkálatairól szóló írásunk az IBI (Internationales Burgen-Institut) érdeklődési körébe tartozik, mivel az Intézet célja megmenteni az enyészettől a régi várakat, újra feltárni értékeit, és valamilyen módon beilleszteni őket a mai élet körforgásába. Ezért is hoztuk az Önök tudomására a neamți munkálatokat.

Megjelent a Buletinul monumentelor istorice 1971. 2. számában. Dolgozatát az IBI tudományos tanácsának 1970. szeptember 22-én Budapesten tartott ülészakán olvasta fel a szerző.

Fodor Nagy Éva grafikája

RÉGI ÉS ÚJ KAPCSOLATA A VÁROSÉPÍTÉSZETBEN

A város nemcsak a központtól kifelé, az átmérő megnyúlásával növekszik és változik, hanem ellentétes irányban is, a központ felé. Mind a kiterjeszkedés, mind a város régi részeinek kiegészítése vagy átrendezése modern eszközökkel, anyagokkal és az ezeknek megfelelő formákkal kell hogy történjék, mégis felvetődik a kérdéssor: az új hogyan alkalmazkodjék a régihez; a régi mennyiben és miben befolyásolja az új formálását; a lehető leghelyesebb megoldásnak melyek a föltételei? Mert a régi város mindig tartalmaz műemlékeket, függetlenül attól, hogy ezek építészeti, történelmi vagy kegyeleti emlékek, és ezek természetes vagy mesterséges környezetükhöz való viszonyulása éppolyan érték lehet, mint maga a műemlék. Ezért beszélhetünk néha egy egész város sziluettjének a szűkséges védelméről, megtartandó párkánymagasságról, követendő tetősíkokról akkor is, ha nem minden épület műemlék.

A probléma azért is izgalmas, mert egy kor építészetének legmaradandóbb értékeit általában a középületek, az egyedibb megvalósulású formák képviselik, ezek a középületek pedig többnyire a városközpontokba kíváncsoznak, s így sokszor „ütköznek“ a régi, hagyományos környezethez való kapcsolódás szülte követelményekbe.

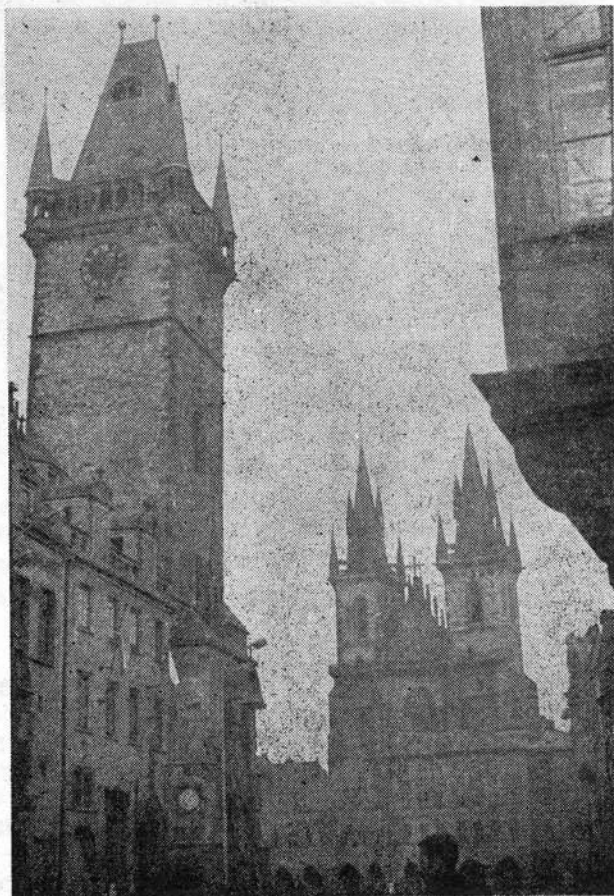
Meggyőződésünk, hogy a feladatokat csak jól meghatározott, hierarchikus sorrendben oldhatjuk meg, úgy, hogy minden lépcső kérdés—feleletei belefoglaltassanak a felette lévő lépcső kérdés—feleleteibe. Tulajdonképpen fontossági sorrendről van szó a műemlékek környezetének védelme érdekében, abban a tudatban, hogy esztétikus városkép, városépítészeti egüttes vagy városépítészeti kompozíció csak az elemek harmonikus egymáshozmérttségéből alakulhat ki. Mivel a műemlék létező alkotás, mindig az újnak kell alkalmazkodnia.

Itt most nem az olyan újról kívánunk szólni, mint Varsó újjáépítése, illetve megközelítően pontos rekonstrukciója volt a második világháború borzalmai (800 000 halott) és rombolásai (73 millió köbméter épület megsemmisülése) után, hanem a régibe illeszkedő, ahhoz szükségszerűen alkalmazkodó mairól. Ez az alkalmazkodás nem újkeletű, mert a régi stílusok is alkalmazkodtak egymáshoz. Prága szépségét például, ha a Lőportoronytól (1475) elindulva az óvári piactéren (Tyn-templom 1388, Kinsky-palota 1755—65), a Károly-hídon (a híd 1357-ben készült el, a szobrok 1683—1714 között), majd a Mala Strana piacterén (Szent Miklós-templom 1703—56) keresztül vezető úton érzékeljük, egészen a Hradzsín szívében álló Szent Vitus-templomig (1366—1419) és a Kolozsvári testvérek Szent György-szobraíig (1373), akkor a román, gótikus, reneszánsz, barokk és rokokó stílusának csodálatos összélénye teszi emlékezetessé a városépítészeti kompozíciót. Nem a különböző stílusok elszigetelt illusztrációival állunk szemben — hiszen egy épületen is több stílus érvényesül —, hanem különféle korokban épült részletek, épületek és egüttesek esztétikailag egységes városossá ötvözésével. Hasonló eredmények elérése végett kérdezzük:

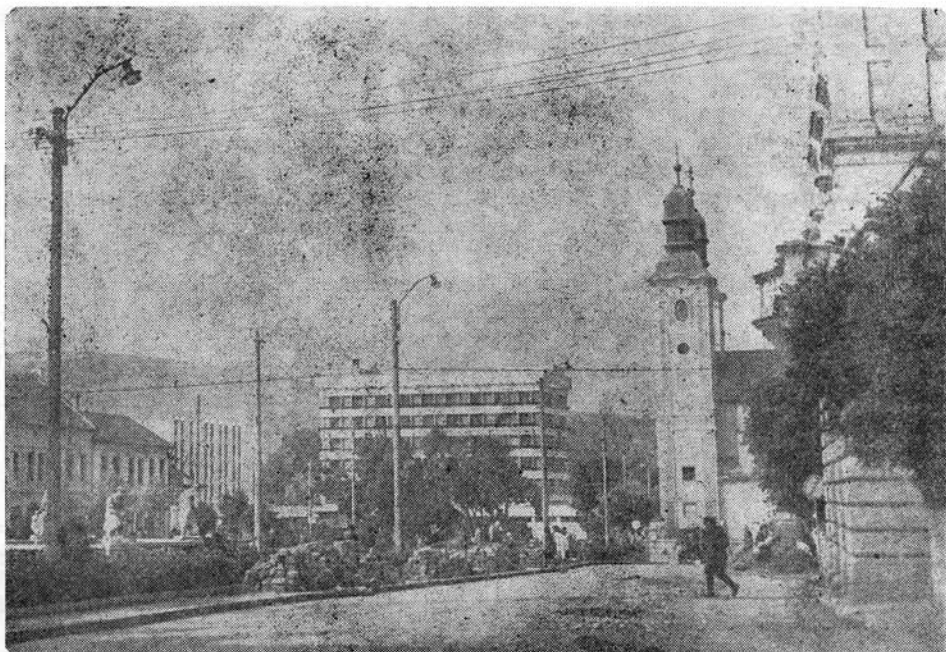
A mai és a régi kapcsolatában mi az elsődleges esztétikai követelmény?

Tegyük fel, hogy egy fejlődő városnak nagyságából, közigazgatási, politikai, kulturális funkciójából eredőleg új színházra, művelődési házra, telefonközpontra vagy szállodára van szüksége. Ilyen új, az egész város területén lakókat vagy az összes városlátogatókat érdeklő közösségi épületnek kell megfelelő központi helyet „találni” és olyan formát adni, ami belső tartalmának is, a környezetnek is megfelel.

A kérdéses hely megtalálása nem lehet véletlenszerű, a városrendezési tervből kell adódnia. E terv mindig távlatnyitó, és nemcsak arra hivatott, hogy a város társadalmi fejlődésének megfelelően biztosítsa a jövő megfelelő városszerkezetét, tér- és utcahálózatát, ésszerű területi felosztását, térfelhasználását, mindennemű műszaki és gazdasági követelmény keretének megteremtését, hanem az esztétikaiakét is. Mivel itt az egész várost átfogó esztétikai követelményekről van szó, ezek bizonyos fokig ellenszegülnek az épületek öntörvényű kibontakozásának, és tulajdonképpen a megvalósítások sorrendjét határozzák meg. Az elsődleges

Prágai óvárosi piactér

A székelyudvarhelyi új szálló

kívánalmak városépítészeti (urbanisztikaiak), míg a szorosabb értelemben vett építészeti (a szóban forgó épületre vonatkozóak) másodlagosak. Ez a másodlagosság különben csak fontossági sorrend, nem értékrend, hiszen egy jól elhelyezett épületről korántsem mondhatjuk, hogy építészeti műalkotás csak azért, mert jól illeszkedik a városszerkezetbe vagy a város körvonalába. Viszont egy építészeti-
leg elismert műalkotás sem kerülhet bárhová a jó összhatás eleve hitt bizonyosságával.

Ez a tétel fokozott mértékben érvényesül a régi és az új kapcsolásakor, mert míg az új negyedek tervezésekor tetszés szerinti területek bocsáthatók az előre meghatározott funkciók rendelkezésére, addig a régi városrészekben mindez szinte lehetetlen.

Városeresztétikai követelmények a régi kerületekben

A város fokozatos megközelítésével a folthatás, tömeghatás és térhatás érvényesül. A folthatás nem más, mint a város sziluettje, melynek esztétikus, tudatos kialakítása a város funkcionálisan elhelyezett térrendszerének hangsúlyozását szolgálja. A sziluettben a városszerkezet kell hogy megjelenjék, figyelembe véve a környező táj jellemzőit is. Természetesen ebből még nem következik, hogy minden térre magasháznak kell kerülnie.

Már a várossziluettnél is, de főleg a városépítészeti együttesek tömeghatásánál és közelebről mért térhatásánál érvényesül a párkánymagasság vagy a beépítési magasság betartásának követelménye s a tetősíkokhoz való alkalmazko-

dás, mert ellenkező esetben össze nem illőknek, egymástól idegeneknek érezzük épületeinket. A meglévő város tehát nemcsak jól meghatározott területet bocsát a jövő épület rendelkezésére, hanem formai kötöttséget is, ami bizonyos fokú szerénységre inti a tervezőt, igaz, sokkal kevésbé, mint egy restaurálás esetében, ahol a teljes hűség kötelező.

Megemlítendő még az a fontos észrevétel is, hogy a foghíjas tér befejezetlenül hat, ezért a régi típusú zárt tereket nem helyes új típusú nyitott terekkel kombinálni. Ez nem zárja ki a helyes zárt vagy nyitott térkapcsolásokat.

A régi környezetbe való építkezést két fontos mozzanat okolja: elsősorban a város növekedéséből adódó új helyzet, amely a városközpontnak új funkciókat vagy esetleg teljesen kicserélt funkciót ad; másodsorban a számtalan tűzfal és az értéktelen, rossz állapotban levő, lebontásra váró épületek létezése. Az elkerülhetetlen beépítéseknél meg kell azonban vizsgálnunk a modern építészet belső törvényeit, mert merev alkalmazásuk vezet ma is a legtöbbet vitatott és sokszor jogosan bírált téves megoldásokhoz.

Mennyiben érvényesülhetnek a modern elvek?

Kezdjük a kötöttségeknél. Ezeket a régi városbeli jól elhatárolt telek és a szükséges párkánymagasság vagy beépítési magasság szüli. A modern építészet sokat hirdetett elvei és a megvalósítási lehetőségek között bizonyos fokú ellentmondás támad, hiszen a régi környezetben is modernül kell építkezni.

A huszadik század nagy kezdeményezői azt vallják, hogy a formát csak a benső tartalom határozhatja meg, s e benső tartalom elsődleges követelménye a szabad funkcionális elrendezés lehetősége. A modern építészet elítéli az előre meghatározott formát alaprajzban vagy térben, s az épület térbeliségét körüljárhatóságával kívánja kiemelni. A legtöbb hiba akkor keletkezik, amikor mindezt az elvszerűséget műemlékzónában vagy egy már régebben beépült terepen kívánjuk alkalmazni, holott mindez már elvileg sem problémamentes, s a modern építészetnek ilyenkor rugalmasságot kellene mutatnia. Ilyen esetben a modern építészet jól felfogott feladata az, hogy a megadott területen, a városkompozíció szükségleteinek megfelelő térben találja meg azt a funkcionális beosztást s egyáltalán, azt a funkciót, ami a szükséges formának éppen megfelel. A modern építészeti elvek tartalmi és formai egységét ilyen esetekben tehát fordított úton keressük: egy városesztétikailag megadott formát kell megfelelő tartalommal kitöltenünk! Ha ehhez jó érzékkel rendelkezünk, megvan az esélyünk meglévő műemlékeink észszerű felhasználására is, hiszen számtalan esetben az eredeti épület egészen más (a maitól eltérő) funkcióra épült, és jelenlegi felhasználásakor új belső szükségleteket kell kielégítenie.

Mit mondanak az eddigi tapasztalatok?

A kolozsvári új telefonpalota helye teljesen megfelel a célnak, de az épület formája szerintem városesztétikai szempontból nem illik a régi patinás Óvár házainak szomszédságába. Modern környezetben feltétlenül elfogadnám, mert belső beosztása funkcionális, és összhangban van a külső megjelenéssel, mely szimbolikus erejű is. Számomra ez a gyorsan „megmozgatott”, sokrétű, szinte vibráló homlokzat a számtalan gyors automata telefonkapcsolás építészeti megtes-

tesítője. Az automatának nincs szüksége fényre, tehát ablakra sem. Az automata kapcsolás sokkal gyorsabb, mint a kézi, s építészeti megjelenítése is gyorsabb ritmusú, mint a megszokott. Ebbe az épületbe más funkciót tényleg nehéz elképzelni.

Az egységes tér gondolata kapcsán dicsérhetjük a székelyudvarhelyi új szállodát, mert befejezi a város főterét, de ugyanilyen alapon kifogásolhatjuk még elkészülte előtt a most épülő sepsiszentgyörgyi Művelődési Házat. Sepsiszentgyörgynek kevés a műemléke, de egységes főterre volna szüksége, hiszen ennek hiánya miatt hat Kézdivásárhely városiasabbnak. Az új kultúrházzal ezt az eddig hiányzó egységet nem lehet megteremteni, még jelentős bontások esetén sem. Az történt, hogy a rendelkezésre álló terület, ha a tér lezárására törekedtek volna, nem lett volna elég, s ezért került az új középület feljebb és hátrább a kelleténél. Ahogyan Nagybányán sem felelt meg a régi főter, úgy itt is új központ kialakítására lehetett volna gondolni, annál is inkább, mert az új szálloda szintén bontásokat szűkséggel majd, és az egységes tér megvalósítása ugyancsak elmarad. Úgy hiszem, ebben az esetben is elvi félreértésről van szó, mert még nem tudatosodott a régi és az új megfelelő kapcsolata olyan értelemben, hogy az újnak engednie kell, és régi környezetben nem érvényesíthető csupán öntörvényei szerint.

Csikszereda helyzete szerencsésebb, mert a teljesen új központ laza beépítése folytán az új épületek viszonylagos függetlenséggel alakíthatók.

A marosvásárhelyi új színház beillesztése sem kifogástalan, és nem is maga a színházépület miatt, mert az szép; az egészségtelen és kellőképpen kihasználatlan udvarok helyén még csak alkalmazkodnia sem kellett semmihez, de a hozzáférhetőségért tervbe vett főtéri bontások elkerülhetetlenül foghíjat hoznak létre. Az új színház nem érvényesül a főtéri városképben, de annál inkább a fenyegető foghíj. Valószínű, hogy mellékutcákból is meg lehetne az új épületet közelíteni, és a tér egységét meg lehetne így menteni, nem áldozva fel a vonalak és síkok eddigi, hagyományos zártságát.

A régi városok beépítésének helyessége végett minden városrendezési tervnek figyelmes várossziluett-elemzéseket és a városépítészeti együttesek lehetőségeire utaló tanulmányokat is tartalmaznia kell.

Máthé Ferenc (Vargyas):
Sulykoló

ÉPÜLET ÉS STRUKTÚRA

Az emberrel csaknem egyidőben született építészet mint célszerű alkotótevékenység magán viseli a társadalmi, gazdasági, esztétikai vagy akár személyes jellegű emberi szükségletek jegyét. E szükségleteknek megfelelően igyekszik megszervezni a környezetet, a természetet ezek alá rendelve, s ugyanakkor számos esetben művészi alkotásokkal gazdagítja az emberiség értéktárát.

Az építészeti mű (amely nemcsak teret határoló épület lehet, hanem ún. mérnöki alkotás: út, híd, gát stb. is) nem más, mint az építőanyag és az alkotó gondolkodás egyesülésének eredménye, ennek különféle formákban való megjelenése. Az építészet csakis akkor éri el célját, ha a rendelkezésére bocsátott lehetőségek keretében optimálisan sikerül kielégítenie az igényelt funkcionalitást, s ugyanakkor a létrehozott szerkezet formájával és arányaival élményszerűen hat ránk. Hasznosság, gazdaságosság, célszerű műszaki megoldás, művészi hatás — az első pillanásra egymásnak ellentmondóknak tűnő, de az építészetben együttesen ható tényezők; s az építész feladata épp e tényezők összhangjának megteremtése.

Különböző korok építészetét vizsgálva, az említett tényezők egyikének-másikának túlsúlyba kerülését láthatjuk — a termelési viszonyoknak, a tudomány fejlettségének, a „korszellemnek“ vagy éppen a divatnak megfelelően. Gondoljunk csak az egyiptomi gúlákra, amelyek monumentalitásukkal egyetlen uralkodó hatalmát hirdetik; az ókori görög poliszok templomainak, középületeinek viágos és tiszta szerkezetére, s ugyanezek nagyfokú tudatossággal megvalósított — és talán éppen ezért természetesnek ható — egyszerű szépségére; a százezreket szolgáló római amfiteátrumokra, amelyek a mai sportlétesítmények előképének tekinthetők; a görög építészet magasba ívelő remekeire vagy a túldíszített, bizonyos értelemben dekadens szépségű barokk palotákra. S a példákat tovább sorolhatnók a modern korra jellemző, „emberre méretezett“, minden négyzetmétert kihasználó lakásépítkezésig vagy az áthidalat méterekkel és lefedett négyzetméterekkel nem fukarkodó, technikát és művészetet közös nevezőre hozó vasbeton- és fémszerkezetekig.

Tudatos technikai megoldásokról a műszaki tudományok megjelenéséig (ameddig Leonardo és mások elszigetelt kezdeményezései után a felhalmozódott ismeretek diszciplínává „kerekedhettek“, tehát kb. az angol ipari forradalom koráig) nem beszélhetünk; a pretechnikai idők építészeti csak intuícióból fakadó vagy tapasztalatból nyert, sokszor meglepően előremutató műszaki érzékükre támaszkodhattak. De az anyag célszerű, bizonyos geometriai, mechanikai és esztétikai szabályok szerint való átalakítása minden kor építészetének alapját, lényegét jelenti.

Bár a fejlődés nem mondható egyenletesnek, a történelem folyamán megfigyelhető általános tendencia az épület *utilitásának* fokozott előretörése. Ugyanakkor a mechanika mint tudományág fejlődésével lehetővé tette az egyre pontosabb számítások alapján történő, következőképp egyre gazdaságosabb épülettervezést. Döntő szerepe van az építészeti formák és szerkezetek fejlődésében a rendelkezésre álló építőanyagoknak is; így pl. az ókori építkezések kő fedőanyagával képtelenség volna helyettesíteni a mai tégelyeknek megfelelő, néha több száz méter fesztávolságot átívelő vasbetont vagy fémeket. Minden építőanyag csak saját tulajdonságainak megfelelően felhasználva járulhat hozzá a hasznos és egyben szép épület alkotásához

— nem feledkezve meg természetesen a megmunkálás tényezőjéről. (Hans Sedlmayr német műtörténész szellemesen állapítja meg, hogy a kő sem „magától” kívánkozik oszlop-formába, de remek oszlop faragható belőle.)

Az architektúra vagy műépítészet, a hasznos térformák művészete kettős jellegű: egyfelől tudományos, minthogy a funkcionalitás igényelte technikai megoldásokkal függ össze, másfelől művészi, minthogy az ember szenzibilitását is érintő mű alkotásának óhaja hatja át. Az említett kettősségből eredő két szerepkör valaha megférte egyetlen szakma keretében; a technikai tudományok megjelenésével és fejlődésével, valamint az építészet alkalmazási területének kiszélesedésével azonban egyetlen ember képtelennek bizonyult a mind összetettebbé váló problémák teljes egészében való, részleteiben is alapos megoldására. Így vált el az idők során a *műépítész* és az *építésmérnök* munkája. Míg az előbbi szerepköre főleg a funkcionalitásra, a térben elhelyezkedő formák belső és külső összhangjának megteremtésére és számos részletkérdés megoldására terjed ki, az utóbbi — az építésmérnök — szerepe az épület vázának, tartószerkezetének biztonságos, analitikus számítási módszereken alapuló megtervezése. Természetesen a két szerepkör részben fedi egymást, hiszen egyes elemei közösek, mások szoros kapcsolatban vannak egymással, tevékenységük tárgya és végső célja pedig egy és ugyanaz. W. G. Rogers amerikai műkritikus megállapítása szerint „nehéz, sőt néha lehetetlen határvonalat húzni a műépítész és az építésmérnök között. A műépítész tudja, hogy mit akar alkotni, a mérnök pedig az alkotás módját határozza meg” (W. G. Rogers: *What's up in Architecture*). Ez természetesen nem zárja ki, sőt egyenesen feltételezi, hogy a műépítész bizonyos fokú technikai ismeretekkel, a mérnök pedig fantáziával és ízléssel rendelkezzen.

E két tevékenységi terület közötti ellentét feloldását s az építészet különféle említett tényezői közötti összhangot egy olyan egységes szempont biztosíthatja, amely elsősorban maga az építészet mint tervező-kivitelező tevékenység tárgyának tanulmányozásából indul ki.

*

Kitűnő eszközt nyújt erre a *strukturálista módszer* (lásd pl. a *Korunk* 1970. 2. számát). Közérdeklődést keltett voltára mi sem jellemzőbb, mint jeles hirdetőinek és nem kevésbé híres ellenfeleinek hosszú névsora. Amiben azonban a strukturálistázás bírálói is egyetértenek, az a struktúra létezése és a struktúra-elemzések érvényessége.

A strukturálistázás feltételezhetően éppen a technikából, pontosabban az építészetből kölcsönözte a nevét. „Struere” vagy „construere”: részekből egészet alkotni, azaz építeni. A strukturálisták meghatározása szerint a struktúra összetevő elemek rendszere, amelyben az alkotóelemek értékét a rendszer egészében elfoglalt helyük, a közöttük fennálló kapcsolatok határozzák meg. A rendszernek mint egésznek a sajátosságaira nézve nemcsak az összetevők külön-külön vett tulajdonságai, hanem sokkal inkább ezeknek egymáshoz való viszonyai döntőek. (Konkludens példa az élettan tárgyköréből a halál beállta az élő szervezeteknél: az összetevők — szövetek, sejtek — tulajdonságai még nem változtak meg, mikor egymáshoz való viszonyuk már irreverzibilis módon megbomlott; az élő megszűnt élni.)

Ugyanez a strukturálista elv alkalmazható a különféle építészeti „elemrendszerekre” is, függetlenül attól, hogy a „rendszer” maga az építőanyag-e, az épület-e vagy az épületeknek utakkal behálózott, rendszerezett összessége, a város. Ezeknek mindegyike lehet struktúra és egyszersmind egy másik, nagyobb egység struktúrájának alkotóeleme is.

Érdekes például a vasbeton strukturalista elemzése. Ez, mint ismeretes, különféle alkotóelemek — homok, kavics, cement, víz — meghatározott arányú keveréke, amelybe (a készülő betonelem az épület szerkezetében játszott szerepének megfelelően) vashuzalok, illetve huzalokból font rácsok illeszkednek. Az így keletkezett rendszer tulajdonságaival, például szilárdságával, teherbíróképességével egyik összetevő sem rendelkezik; ezeket az új tulajdonságokat éppen az összetevők közötti viszonyok — jelen esetben kémiai és fizikai jellegű kapcsolatok — határozzák meg.

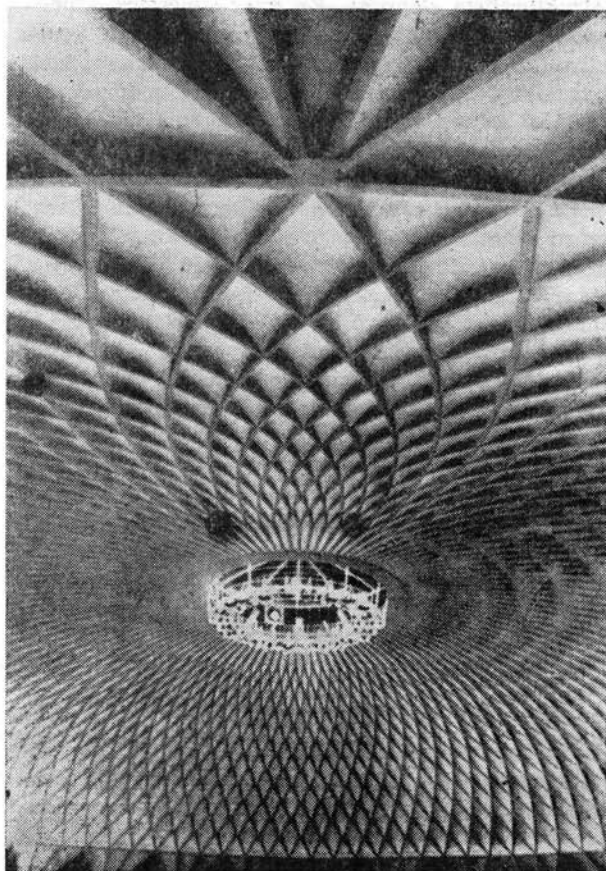
Építészeti szempontból a struktúra minden esetben bizonyos tervet jelent: a részeknek egy szervező elv szerinti összekapcsolását egy rendszer keretében, oly módon, hogy a részek rendeltetésüket teljesíthessék — a rendszert pedig éppen ezek a szervesen összekapcsolt részek alkotják. Nem nevezhető struktúrának bármilyen rendszer, például különféle formák többé-kevésbé tetszőleges elhelyezése a térben, hanem csakis a részeknek egy szerves, mondhatjuk „élő” egészbe való befoglalása. Le Corbusier szerint „a mai műépítészek nem egy építészeti ötlet megvalósítása céljától, hanem egyszerűen számítások eredményeitől (mely számítások a mindenséget kormányzó törvényekből következnek) és egy élő szervezet alapszámójától vezetve használják fel a műépítészet elsődleges elemeit, s ezeket bizonyos szabályok szerint koordinálva architekturális emóciót keltenek bennünk. Ettől van, hogy az ember munkája összecseng az egyetemes renddel“ (Le Corbusier: *Towards a New Architecture*).

Az építészet nem veszi ugyan „szó szerint“ a természetből a maga struktúra-mintaképeit, de az építészeti műnek az élő szervezettel való analógiája — ha a részek közötti szükségszerű viszonyrendszerre és ennek az egész működését meghatározó szerepére gondolunk — azonnal nyilvánvaló. Így válhat a strukturális elemzés („előre-elemzés“, a struktúra megválasztása és megszervezése) az építész tervező tevékenysége alapjává.

Bíráói azt vetik szemére a strukturalizmusnak, hogy „elideológiátlanodott“ módszer, vagy Henri Wald pontos szavaival élve „ideológiaellenes filozófiához vezet, amelyben a természet felszívja az embert“ (*Struktúra, strukturális, strukturalizmus. Korunk*, 1970. 2.). Ezzel szemben az építészeti strukturalizmus — nem mint strukturalizmus, hanem mint építészet — bár a természetben fellelhető struktúrák modelljein alapszik, paradox módon a természet törvényei, illetve azok önkényes érvényesülése ellen irányul. Ennek, a természettel bizonyos értelemben szembenálló tevékenységnek a sikerét éppen az embert a természetből kiemelő minőségi különbség, a gondolkodás biztosítja.

Mint ahogy a strukturalista módszer alkotó alkalmazása során általában mindenkor szubjektív kapcsolat áll fenn a kutató és a kutatás tárgya között, a tervező építész sem kívül álló, abszolút objektív lény, hanem a tárgyhoz szorosan kötődő alkotó személyiség, aki bizonyos — a társadalom fejlettségi fokának megfelelő — eszközökkel rendelkezik. Ezeknek a gazdasági, anyagi, műszaki eszközöknek, valamint személyes adottságainak birtokában aztán a tervező elemzi az igényeket kielégítő lehetséges „rendszereket“, s végül is kiválasztja a megrendelő társadalmi egység számára leginkább alkalmasat.

Az elemzés eredményezte, ily módon kiválasztott struktúrán belül minden egyes elemnek jól meghatározott *funkciója* kell hogy legyen, az összhatást biztosítandó. A funkcionalitás nélküli töltelék- és takaróelemek (pl. egy semmit sem tartó oszlop, egy erkély, amelyre nincs kijárat) nem illeszkednek szervesen az egészbe, s így nyilvánvalóan kívül esnek a struktúrán — tehát fölöslegesnek tekinthetők. Hamis funkciójú épületelemek, melyeknek egyetlen rendeltetése, hogy egy technikailag, esetleg formailag is értéktelen struktúrát „megmentsenek“, nem mond-

A Palazzetto dello Sport kupolája

hatók értékeseknek művészi szempontból sem, legyenek bármilyen hatáskeltőek. Louis H. Sullivan amerikai építész tömör megfogalmazásával: „Egy épület mutassa azt, ami, és legyen az, amit mutat” (W. G. Rogers: *What's up in Architecture*).

A struktúra nem azonos a formával: fölérendeltje a formának. A struktúra teljesség, tehát nem tűri a mérnöki felfogást tükröző tartószerkezeteknek a formától való elválasztását. A mechanikai séma — az épület tartószerkezete — a tervezés mindenkori kulcskérdése, mert ez az alapfeltétele egy elképzelés térben való szilárd és biztonságos fizikai megvalósulásának; mindez azonban nem jelentheti a technika „túltengését” a művészi forma rovására, s természetesen a műépítés szerepének csökkenését sem. Ellenkezőleg, a tervező műépítész felelősségének növekedését, fantáziájának és formaszervező készségének ésszerű struktúrákban való megvalósítását kell jelentenie. S így az igényelt funkcionalitásnak megfelelő, tiszta mechanikai alapszerkezetű, alkalmas anyagokból épített, minden álművészi díszítéstől mentes épület a szemlélőben művészi benyomást fog kelteni — legyen ez bár főképpen az „elme gyönyörködése”, intellektuális emóció is. Henry van der Velde 1902-ben írott szavai ma is messzemenően érvényesek, s nem véletlenül szerepelnek mottóként Curt Siegel német műépítész könyvében: „...korunkban sokan vannak, akik szépet alkottak, ami csak azért szép, mert logikus és racionális, mert

a dolgok ésszerű lényege elveinek és a célszerűen használt anyagok pontos, szükséges és természetes törvényeinek megfelelő" (Curt Siegel: *Strukturformen der modernen Architektur*). Az olyan szépség pedig, ami azért szép, mert ésszerű, lényegre törő és a lényegre kifejező, nem lehet kitéve a különböző korok divatszeszélyeinek.

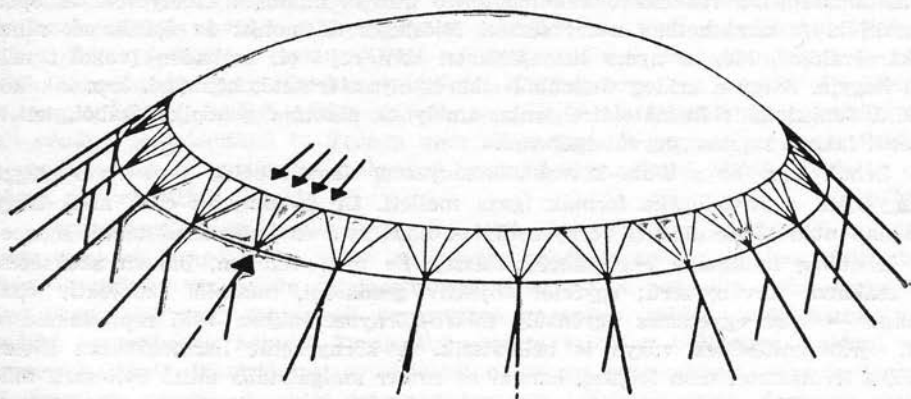
Természetesen ahhoz, hogy az effajta szépség tetsszék, meg is kell érteni. E tekintetben biztató jelenség az, hogy a tudomány és a technika iránt nap mint nap „megértőbbek” leszünk, hozzájuk nevelődünk, s nagy megvalósításaik — gondoljunk például csak az ember Holdra-szállására — ugyanolyan intenzitású (és fajtajú) érzelmeket keltenek bennünk, mint a szokott értelemben vett művészi alkotások. Hasonlóképpen az épületszerkezetekből még laikus szemmel is kiolvasható, őszintén megnyilatkozó racionalitás, a formák változatossága, újszerűsége és mérészsége önmagukban is képesek művészi élményt nyújtani. Curt Siegel említett könyvében állapítja meg most már maga a műépítész szerző, hogy „a technikát úgy kell értékelnünk, mint elsőrangú fontosságú elemet, a forma alkotóját... és őszintén, minden megalkuvás nélkül a műépítészet szolgáltatába kell állítnunk“.

*

Ha nem hivatkozhatunk is töretlen fejlődési vonalra, megállapíthatjuk, hogy az építészetben mindig léteztek „strukturális formák”, amelyek újra és újra megjelentek, a termelési viszonyok fejlődésének megfelelően egyre magasabb fokon, és maradandóbbaknak bizonyultak a különböző korok stílusainál és divatjainál.

Már a primitív ember sziklára támaszkodó lapos kővel fedett hajléka is a racionalitás magvát rejtí, amennyiben egyszerű, de logikus szerkezet, és lakójának kellő védelmet nyújtott az időjárás viszontagságai és az állatok ellen. Ugyanezt a világos szerkezeti elvet fedezzük fel az ókori görög építészetben: az oszlop és a hozzá kapcsolódó más szerkezeti elemek tökéletes összhangban állnak a struktúrában játszott szerepükkel. Nem öncélúak a díszítőelemek sem; az oszlop hosszirányú bordázása például nem „takar”, nem hamisít, hanem még érthetőbbé teszi az építőelemnek az épület egészében játszott szerepét — azt, hogy az oszlop a függőleges irányban ható, a gravitációból származó erőket közvetíti.

A két évezredes, ma is álló dél-franciaországi híd, a *Pont du Gard* megalkotásával az ismeretlen — valószínűleg római — építész a szerkezet és forma mindmáig példás összhangját valósította meg. Intuitív technikai érzék sejtette meg a gót templomok mestereivel is a külső terhelésből származó belső feszültségjüket, és ők

Épület és struktúra

ennek megfelelően alakították ki épületeik szerkezetét. A csücsíves boltozat me-revítő bordája nemcsak, illetve nem elsősorban dekoratív jellegű, hanem *szervesen* hozzátartozik a statikai szerkezethez (ellenpélda: a késői gótikában a boltozat csu-pán díszítőelemként szereplő bordái nem tartoznak a strukturális formák család-jába).

A strukturális építészeti forma alkotása feltételezi a technika és az anyag őszinte megnyilatkozását, és ennél fogva — mint említettük — fejlődése szorosan összefügg a technika és az anyag tökéletesedésével. Ennek ellenére (vagy éppen ezért) a modern technika megjelenésének időszakában, a XIX. század vége felé, az építészet történetében meglehetősen zavaros periódus következett be. A késői klasszicizmus továbbélése mellett egyre inkább érvényesült egy úgynevezett „modern irányzat”, mely igyekezett új művészi és formai szabályokat felállítani, de nem minden esetben hasznosította a technika nyújtotta új eszközöket — újszerű-sége tehát csak formai volt.

Az amerikai iskola fémvázás felhőkarcolói az egészséges (építészeti szem-pontból egészséges) fejlődés előfutárai, s ezek jelölik az utat a XX. századba, mikor az építészet eljut oda, hogy a technika és a tudomány nyújtotta lehetőségek a formaalkotás alapjává váljanak. Jó példa erre Frank Lloyd Wright műve, a *Gug-genheim múzeum*. Az épület fő eleme egyetlen hatalmas vasbeton spirál; a látogatókat felvonó szállítja a hatemeletnyi magasságba, s azok innen indulva vé-gighaladnak a folytonos, enyhe lejtésű spirállemezen, úgyhogy az „eltévedés” ve-szélye nélkül (ami egyes múzeumok labirintusaiban a látogatókat ugyancsak fe-nyezeti) megtekinthetik az összes kiállított tárgyakat. Ezt a korszakot egyébként — az említett Wright-on kívül — Le Corbusier, Ludwig Mies van der Rohe, Eero Saarinen és más nagy műépítésznek neve fémjelzi.

Felmerülhet a kérdés, hogy a technika következetes alkalmazása nem vezet-e a műépítész *egyénségének* háttérbe szorításához vagy elfojtásához? A *határozott* tagadó választ „tárgyi bizonyítékokkal” támaszthatjuk alá: a már említett példá-kon kívül a jelenkor építészeinek remekeivel, a mexikói Felix Candela, a spa-nyol Edoardo Torroja, az olasz Pier Luigi Nervi bravúros alkotásaival, amelyek a mechanikai erőjáték szempontjából messzemenően logikusak, s ugyanakkor nem egy esetben a legmagasabb művészi igényeket is kielégítik.

Nervi műve, a *Palazzetto dello Sport* — vékony vasbeton lemezből összeállí-tott úgynevezett héjszerkezet — az 1960-as római olimpiai játékokra készült. A 16 000 nézőt befogadó csarnok kupolája 1620 előre gyártott vasbeton lemezből áll; az alátámasztást a reakcióerőknek megfelelő irányú, ötletesen elhelyezett oszlopok biztosítják. A szerkezetben nincs semmi fölösleges és hamis; az építésznek nincs „takarnivalója”. Még a nyers betonfelületet sem rejti el, szabadon (vakolat nél-kül) hagyja. S így a „ríg” betonból sikerül olyan érthető, könnyed, hozzánk kö-zelálló, funkcionális formát létrehozni, amelynek alkotója gondolkodásából, tehet-ségéből fakadó sajátos „egyénsége” van.

Lehet, hogy ez a többé-kevésbé önkényesen kiemelt példa nem érvel eléggé meggyőzően a strukturális formák igaza mellett. De gondoljunk csak arra, hogy nap nap után törekszünk a környezetünket hasznossá és kellemessé tenni, mégpe-dig lehetőleg minimális energiabefektetéssel. Ez nem véletlen, hanem szükséges, sőt csaknem törvényszerű; egyfelől objektív gazdasági, másfelől szubjektív okai vannak — s az egyetemes egyensúly mikro-környezetünkben való reprodukálásá-nak, újratermelésének vágya is belejátszik. A környezetbe harmonikusan illesz-kedő, a természetet nem leigázó, hanem az ember szolgálatába állító építészeti mű-vek strukturalista elemzésre alapozott megvalósítása ezt a célt igyekszik szolgál-ni.

ERDÉLYI ROMÁN FATEMPLOMOK

Ezek a népi műemlékek, mint jóságos öregasszonyok, kiket elfárasztott az idő, úgy kuporognak szétszórtan a Kárpátok mindkét oldalán. Számuk egyre fogy, szinte sajnálja őket az ember, mint gyermekkorának játékszereit. 1927-ben több mint 1200 fatemplomot tartottak nyilván, 1940-ben ezret, húsz évvel később már 50-nel kevesebbet. Talán ez is magyarázza azt a megnövekedett tudományos érdeklődést, amely az utóbbi évtizedekben irántuk megnyilvánul. Tanulmányok, monográfiák jelentek meg. Alaposabb-módszeresebb felmérés Erdélyben és Moldvában kezdődött (Coriolan Petranu, Cristache Panait, Gheorghe Balş), ezt követte a bánági, olténiai, havasalföldi fatemplomok számbavétele (Radu Creţeanu, Gri-gore Ionescu). A sorrend érthető, hiszen a legtöbb fából épített templom Erdélyben van. A fővárosi Falumúzeumban látható két fatemplom is Kolozsvár és Máramaros vidékéről való.

A legrégebb fatemplom, a Putna városába átköltöztetett volováji, úgynevezett Dragoş-templom, a XIV. században épült. De ebben a században építették a bolgárszegi (Brassó) templomot is. Bihar és Hunyad megyében, a Szilágyságban, a Maros és a Lápos völgyében jó néhány XV. századi fatemplomot találhatunk.

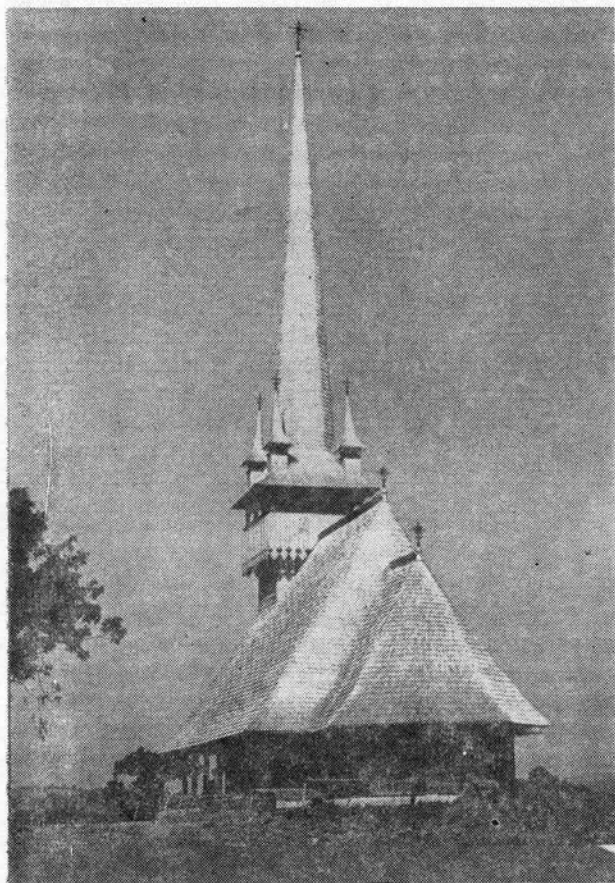
A faépületek élettartama viszonylag rövid. Rongálja az eső, a nap, rágja a szú, tizedeli a tűzvész, elhagyják, s ezzel végleg pusztulásra ítélik. De a legszeb-beket megőrzi az ember, tisztelve önmaga múltját, tanulságul a jövőnek.

Hadd mutassunk be néhány szép régi templomot, amelyek az Erdélyi Néprajzi Múzeum szabadtéri részlegén, Kolozsváron láthatók. Nemrég különös értékű népi műemlékkel gazdagodott a „gyűjtemény“. A csizéri Horea-templom átköltöztetésével, restaurálásával immár háromra emelkedett a „kiállított“ fatemplomok száma.

Ez a három alkotás — felállításukhoz e sorok írója is hozzájárult — három korszakot, három különböző népi építészeti stílust képvisel.

A királylesi fatemplom (Beszterce-Naszód megye) a legrégebb, korabeli okmányok szerint már 1733-ban megvolt. Stíluselemei a XVII. század második felére vallanak. Alapja hajó-formájú, pitvara sokszögű és több homlokzatú. Tornáca nincs. Ez az épületrész csak a XVIII. században jelenik meg templomokon, addig csak a módosabb parasztházaknál látható. Később sem lesz csupán díszítőeleme a templomoknak, inkább gyakorlati célt szolgált. Alája lehetett állni, esőtől, naptól védte a templomfalat is. Tornya nem túl magas, de nem is alacsony. Faragott gerenda oszlopok tartják a nyolcszögű toronysisakot, alatta kilátó. Tetőzete egy-séges, az alaprajzhoz igazodó.

A bejárat a déli oldalon van. Az ajtókeretet ősi népi motívumokkal díszítette egykori faragója. Az egész templomot fából faragott kötődísz öleli körül. Régi díszítőelem ez, sűrűn találkozhatunk vele a XIX. századig épült templomokon, határjelző vagy temetőbeli keresztken ugyanúgy, mint a máramarosi, mócvidéki parasztházak kapuin. Faragott koszorúfa tartja a boltozatot, hajdani népi mesterek alkotó fantáziájáról árulkodnak a szépen megmunkált gerendavégek is. A templom minden darabját fejszével faragták, vésővel vészték, faszegek tartják össze a vastag gerendákat, közel három évszázada.

A nagypetri fatemplom

Az oltárt 1760—1777 között Ion Cusai és Stenfel mester festette, két szakaszban. Először az oltárt és a képlábat, aztán a hajót és az előtért. Az utóbbit bizony nagyon megviselte az idő. A bizánci ikonfestészet hatása itt is érezhető. De az is igaz, hogy az erdélyi fatemplom-festészet nehezen kényszeríthető valamelyik történelmi stílusba. A hely vagy a szorosabb értelemben vett vidék megteremtette a maga formanyelvét. A népből származó mester maga is sajátos formákat teremtett, egyéni színeket kévert ki palettáján. A cél elsősorban a díszítés volt, a bibliai események megjelenítése, magyarázata háttérbe szorult. A rajz másodlagos, a színeket is a paraszti ízlés diktálta.

A másik fatemplom a Szilágy megyei Nagypetri kalotaszegi faluból való, s feltehetőleg a XVII. század első felében épült; két átépítés, renoválás után került a kolozsvári Néprajzi Múzeumba. Alapja négyszögletű, megszokott forma a régi templomoknál. Itt a nyitott tornác szerves tartozéka a templomnak, ami viszont azt bizonyítja, hogy a XVIII. században épült. Díszítése, faragása szerényebb, mint az előbbi templomé, hiányoznak a mértani díszítőelemek, rozetták. Sajátossága, egyénivé magas, égre törő tornya s az evangélistákat jelképező négy fiatornya teszi. Gótikus hatást mutat. E stílus a XVIII. században, különösen Sofronie lázadása után terjedt el, miután Buccow katonái elpusztították az erdélyi fatemp-

lomok jó részét. A petri templom szétbontásakor derült ki, hogy a torony valamikor alacsonyabb volt, ezért a restaurátorok — szem előtt tartva a vidék népi-gótikus templomainak méreteit — a helyes arányok visszaállítására törekedtek.

A templom belső festése 1835-ből való, Dimitrie Ispas gyalui mester öregkori munkája. Több, Szamos menti gótikus fatemplom belső festése fűződik az ő nevéhez. Itt is a díszítés az elsőrendű cél, de nem kevésbé fontos a biblikus jelenetek naiv ábrázolása, magyarázása. A nagypetri templom, a maga karcsú tornyával szinte uralja az egész Hója hegyoldalt.

A nemrég felállított Horea-templom Csizérből került a Néprajzi Múzeum birtokába. Hajó alakú épület, a legrégebb templomok formáját őrzi. Három oldalról tornác fogja körül, ez teszi különössé, s nagyban emeli az egész épület művészi hatását. A torony, széles kilátójával, nem túl magas négyszögletű toronysisakjával nemcsak a haragnak ad helyet, de háborúk idején vagy tűzvész ellen megfigyelő helyként is szolgálhatott. Az oltár, a hajó és az előtér feletti kúp alakú tornyocskáknak csupán díszítő szerepük van. A templom egyes részei közt fennálló tökéletes méretarány egyensúlyt, kecsességet kölcsönöz az egész épületnek.

A templom történelmi értékét növeli az, hogy építésében Horea is részt vett. Bizonyítja ezt a hajó mennyezetének északi részébe vésett jegye. Védett helyen, cirill betűkkel ez olvasható: „*Lucrat Ursu*“ és egy X., amely a H betűt jelöli a cirill ábécében, vagyis Horea kezdőbetűjét, de lehet az „kézjegy“ is, vagy kereszt, amely az aláírás hitelességét bizonyítja. A templomot 1773-ban építették. Ezt az évszámot vésték a kereszt felső részébe „*anii de la Hs 1773*“. A kereszt régi ortodox típusú, mindegyik kar egy kicsi kereszt, a Szentháromság jelképe.

Az egész templom pompás művészeti alkotás. Hihető, hogy nemcsak a tervezés, de a művészi kivitelezés is Nicolae Ursu munkája. Horea, a hegyek királya, vagy ahogy az idegenek nevezték, *Hora rex Daciae*, széles látókörű ember volt. Barangolásai során sokat látott-tapasztalt, s amikor Nicola Neamțu mester mellé került, olyan templomot akart építeni, amilyen nincs több az országban. És ez sikerült neki.

A templom esztétikai értéke nem építészeti stílusában, nem a külső formájában keresendő, hanem kivételes szépségű díszítésében. A tornác köríves boltozata a román kori épületekre emlékeztet, a faragott oszlopok a mócvidéki, máramarosi régi házakat juttatják eszünkbe. A vésett kötél dísz, amely átfogja az egész templomot, a boltozatot tartó koszorú-gerendák művészi kimunkálása olyan mester törekvéséről árulkodik, aki nemcsak ismerte-értette a paraszti építő-díszítő művészetet, de szintetizáló képességgel is rendelkezett.

A templom főbejárata talán a legszebb ismert faragott kapu. Kötélfaragványok, rozetták, geometrikus, növényi motívumok díszítik.

A belső festés 1773-ban készült el, ismeretlen mester munkája. A szenteket, főpapokat, ünnepeket, biblikus jeleneteket ábrázoló festmények között kevés a művészi értékű. Minden vonalon, ecsetvonáson az Erminia-iskola, a bizánci festészet hatása érződik.

Bármerről is közelítünk a Hója-beli szabadtéri múzeum-részleghez — amely a szocialista állam bőkezű adománya révén az utóbbi időben sokat gazdagodott —, messze látszanak a leírt templomok, ékességei a tájnak. Érdeemes hát belülről is szemügyre venni mindegyiket.

HÁZSONGÁRDI PANTEON

Talán soha nem foglalkoztak annyit műemlékeinkkel, mint napjainkban. Csak az elmúlt egy-két évtized alatt hány templomot, bástyát, várfalat, középületet és palotát restauráltak! Az utóbbi években pedig már kis füzeteket is adtak ki legfontosabb műemlékeinkről. De „kincses Kolozsvár“ nagyon gazdag. Van például egy olyan egyedülálló műemléke, amelyik egyetlen bizottság listáján sem szerepel: a Házsongárdi temető. Jelentősége egy egész országész múltjával mérhető. Története az önálló erdélyi fejedelemségtől szocialista jelenünkig vezet. Panteonnak kellene neveznünk, művelődéstörténetünk nyitott tankönyvének.

A Házsongárdi temetőről könyvet lehetne írni. A nemrég külföldön elhunyt Herepei János monográfiát készített róla; a kéziratot sajnós, hozzáférhetetlen. A temető múltjával foglalkozó régebbi irodalom még így is elég nagy. Kelemen Lajos, a Házsongárd talán legjobb ismerője, számtalanszor vezetett temetőlátogató sétákat. 1940 márciusában és áprilisában az *Ellenzék* riportere *Emlékezzünk régiekről* főcím alatt öt temetőlátogatást jegyzett le, melyeken Kelemen Lajos a temető múltjáról, az ott eltemetett tudósokról, írókról, színészekről, egyházi vezetőkről beszélt, foglalkozás szerint csoportosítva őket. Érdekes Kelemen professzor két tanítványának, Kohn Hillelnek és Zsakó Gyulának 1911-ben az *Erdélyi Múzeum* 5—6. füzetében megjelentetett sírkő-összeírása. Hatvankét, 1700 előtti feliratot másoltak le, közlik a kövek nagyságát, s néhol fényképét is. Ezeknek a sírköveknek nagy része ma már nyomtalanul eltűnt. Egy 1633-ból származó koporsó alakú követ a múzeum őriz, nehányat pedig az egyházak helyeztek biztonságba. Még érdemes volna egy kis kollektívának régészeti szempontból átkutatni a temetőt, annál is inkább, mert néhány régi követ az elmúlt ötven év is a felszínre dobott. Ezek számbavétele, illetve annak tisztázása, hogy az 1911-es összeírás anyagából mi maradt fenn, sürgető feladat. Egy-egy terméskőbe vésett felirat évről évre olvashatatlanabbá válik, nem beszélve arról, hogy hány követ pusztítanak el akarattal — akár mert lecsiszolják, akár mert feldarabolják a betonba tölteléknek.

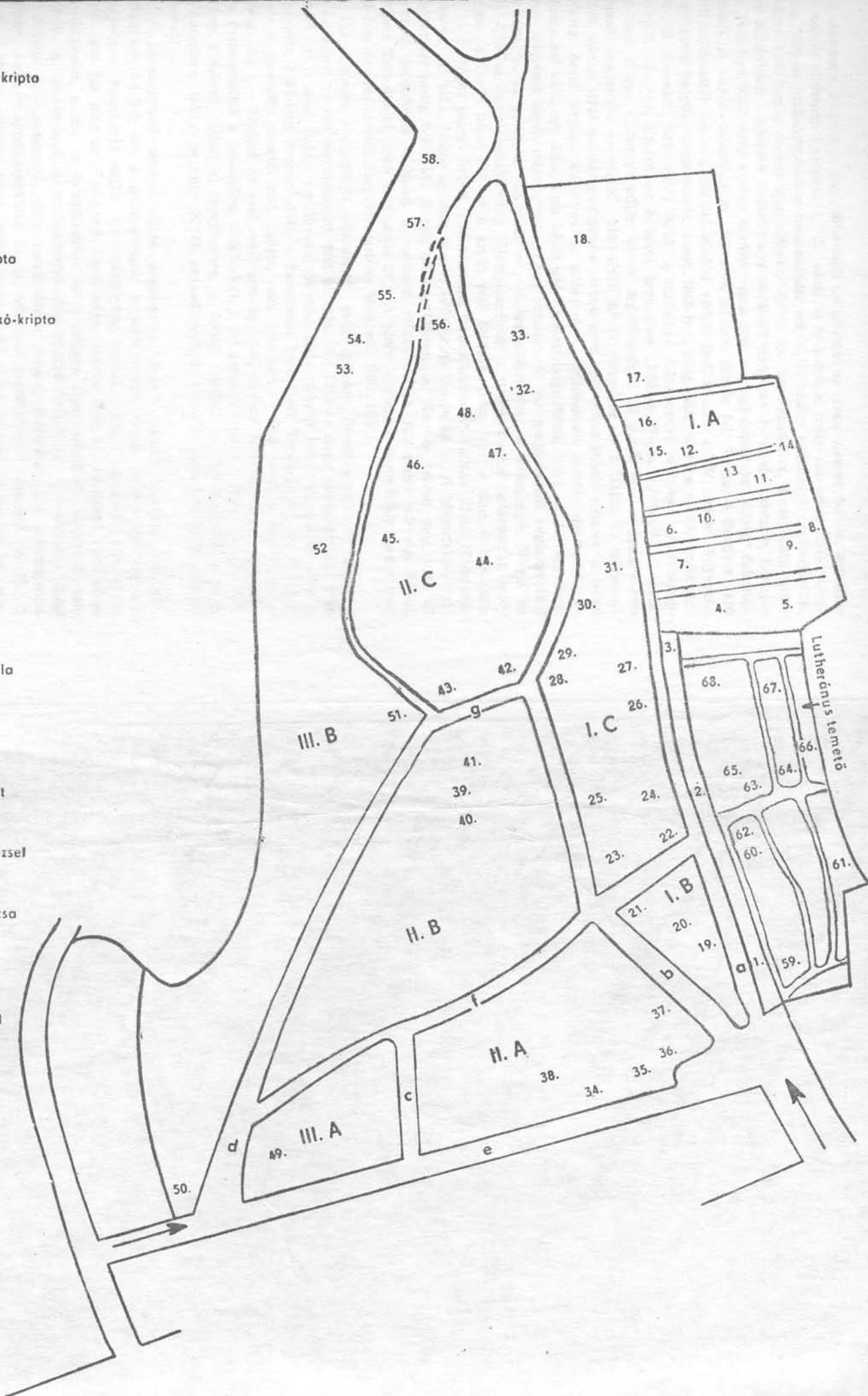
Írásunknak nem célja az ilyenszerű számbavétel, mi művelődéstörténeti szempontból térképezzük fel a temetőt. Azt akarjuk bemutatni, hogy mi található ma a Házsongárdi temetőben. Bemutatási módszerünkben eltérünk az eddig használtaktól: nem séták, foglalkozási ágak vagy évszázadok, illetve évtizedek szerint csoportosítjuk a sírokat, hanem a temető hivatalos területi felosztását figyelembe véve, parcellánként (a római számmal, illetve betűkkel jelölt parcellákat lásd a térképen), ezeken belül pedig lehetőleg északról — a bejárat felől — délre haladunk.

*

Külön története van a kolozsvári temetkezési helyeknek is. Jóformán alig van a „régí“ városnak olyan része, amely ne szolgált volna valamikor sírkertül. A Tudományegyetem mostani főépületének alapozásakor római sírokra bukkantak, a Kövespad táján pedig népvándorlás-korabeli temető nyomai bontakoznak ki. A keresztény középkor sírkertjei a templom körül helyezkedtek el, *cinterem*nek (a latin *coemeterium*ból) nevezték őket. Falun ma sem ritkaság a használatban

A HÁZSONGÁRD VÁZLATOS TÉRKÉPE

1. Dr. Veress Ferenc
2. Donogány- és Berde-kripta
3. Emil Isac
4. Paget János
5. Pákey Lajos
6. Gheorghe Dima
7. Jósika Miklós
8. Jósika-kripta
9. Ion Agârbiceanu
10. Török Zoltán
11. Theodor Anghelutã
12. A. Székely Sándor
13. Ladányi Gedeon
14. Bethlen- és Beldi-kripta
15. Joannes Szábó
16. Dr. Purjesz Zsigmond
17. Dr. Berde Mária
18. Iktári Bethlen- és Mikó-kripta
19. Nicolae Drãganu
20. Gaál Gábor
21. Vasile Bogrea
22. Orient Gyula
23. Salamon János
24. Gyarmathi Sámuel
25. Szabédi László
26. „Zilagi Istvánnak ...”
27. Hatãeganu család
28. Imre Erzsike
29. „Nirõ János fia ...”
30. Jakab Elek
31. Szász Béla
32. Camil Negrea
33. Kendeffy Adám
34. Halottas kápolna
35. Sigmund Elek
36. E. Kovács Gyula
37. Szentgyörgyi István
38. Dr. Rajka László
39. Tótfalusi Kis Miklós
40. Haller Károly
41. Nyárádi Erasmus Gyula
42. Kéler Ilona
43. Néb Mária
44. Parádi Kálmán
45. Pataki Sámuel
46. Vajda János
47. Téglás Gábor
48. Méhes Sámuel
49. Szenczi Molnár Albert
50. Gyalui Farkas
51. Teofil Vescan
52. Herepei Gergely
53. Köpeczi Sebestyén József
54. Barra Imre
55. Kriza János
56. Ujfalvi Sándor
57. Laborfalvi Berde Mózsza
58. Debreczeni Márton
59. Péter Béla
60. De Gladys
61. Meltzl Hugó
62. Mauksch-kripta
63. György Lajos
64. Andraschofsky család
65. Grois Gusztáv
66. Reményik Sándor
67. Kuun Géza
68. Tavaszy Sándor

levő cinterem. Kolozsvár mai főterének templomát is ilyen sírkert övezte. Ezt többek között Kelemen Lajosnak az az adata is bizonyítja, mely szerint a főter szintjének 1898-as szabályozásakor megtalálták azt a tizennégy szekérsíri embercsontot, amelyet 1837-ben a torony alapozásakor ástak ki. Természetesen, temetkezési helyként használták majdnem valamennyi korabeli templom és zárda udvarát, környékét. 1405-ben Kolozsvár szabad királyi város lett, s megkezdték az „újvár“ falainak építését. A várost délnyugaton, délen és keleten kettős fal övezte, építésüket 1480 körül fejezhették be, s a két fal közötti védett terület már a XV. század folyamán temetkezési helyül szolgálhatott, mert 1843-ban Nagyajtai Kovács István még egy 1482-ből származó sírfeliratot talált a várfalban (*Kolozsvári régiségek. Tudománytár XIV. 67—76.*). Ezeket az érdekes temetőket „kőkeretek“-nek nevezték. A sírok fölé csak ritkán állítottak külön követ, legtöbbször a közelebb eső — gyakrabban a belső, magasabb — várfal valamelyik követ csiszolták le s látták el felirattal. A két várfal közé az átlagpolgárság temetkezett. Az előkelőbbek sokszor a belső várfalon belül kaptak sírhelyet. A kőkeretek is feltehetően hamar megteltek, és szükségessé vált egy állandóan bővíthető sírkert megnyitása, mert az 1570-es évek városi végzései arról tanúskodnak, hogy minden új sír megásásánál régieket kell felbolygatni, ez pedig a vallás és az erkölcs előírásaival is ellenkezik. Végül az 1585—1586-os nagy pestisjárvány kikényszerítette a városi tanács határozatát, mely szerint „a Torda utcai kis ajtón kívül való földben, ahol most a dinnyét vetették, egy jó és tágas darab helyet szakasszanak temetőhelynek“ (Jakab Elek: *Kolozsvár története*, II. 347.). Ekkor nyitják meg a hídelveiek temetőjét is. A kőkeretekbe való temetkezést pedig betiltják. Ennek ellenére Nagyajtai Kovács István még 1607-ből származó feliratokat is látott a várfalon (*Vándorlások Kolozsvár várfalai körül. Nemzeti Társalkodó*, 1840. augusztus 28.). A főtéri cinterem használatát pedig még 1689-ben sem szüntették meg (*Keresztény Magvető*, 1887. 119.).

Az újonnan megnyitott köztemetőt elég gyorsan benépesítették a sírok, s így az egyre tovább terjeszkedett déli irányba. Az 1738-as nagy pestisjárvány után érte el azt a felső határt (ez Brassai Sámuel sírja mögött lehetett), melyet 1914-ig megőrzött. 1783-ban megnyitották a hosszasan befalazott Torda-kaput is, s kiépítették a temetőbe vezető utat. Mégis, csak 1885-ben — 300 évvel a temető megnyitása után! — történt az első rendezési kísérlet, amikor is a város temetőbizottsága összeszedette a gazdátlan sírköveket, s közszemlére tette őket. Sajnos, alig néhány sírkövet vittek el megőrzésre, a többit eladták — építkezésekhez vagy újrafaragásra. Hány, de hány XVII. századi ereszes sírkövön találunk múlt századi feliratot!

A Házsongárdi temető külön sajátossága, hogy nincsen mereven felosztva felekezetek között, sőt a nemzetiségek is keverednek benne. Legfeljebb egy-egy tájegységen valamelyik vallás hívei túlsúlyban voltak, s ezért róluk neveztek el az illető részt. Így még az 1750 körül De Gladys ezredes által a lutheránus egyháznak adományozott, s ma is tulajdonában levő sírkert sem nevezhető felekezeti sírkertnek. A felette levő, gyümölcsöskertekből rendre átalakított temetőrészek (lásd a térképen I. A.) nemrég még magánkézen voltak, elsősorban az arisztokrácia kezében, ezért mágnástemetőnek is nevezték az északnyugati kerteket. A II. C. déli és a III. B. nyugati része református temető néven ismert. Itt van az ún. hóstáti temető is (főleg a III. B.-ben). A III. B. keleti része az ott elterülő árokkal volt Borica temetője, a cigány-temető, ide helyezték tömegsírbá a járványban elhalaltakat és a katonákat is. Végül a II. C. és a III. B. déli csücske, a temető „teteje“ volt az unitárius sírkert. E mögött nyitották meg 1914 őszén, elsősorban a háborúban elesettek számára, az új temetőt. (Írásunkban nem foglalkozunk vele, bár itt

is több neves ember nyugszik. Elég, ha Tyukodi Antal (1921—1936) ifjúmunkásra gondolunk, akit KISZ-tevékenysége miatt a sziguranca kínzott halálra, és Józsa Bélára [1898—1943], a munkásköltőre és illegálitásbeli pártarcosra utalunk, akit a hortihysta hatóságok öltek meg. A régi temető felső határa mellett Szervátiusz Jenő készítette fehér márványemlékmű jelzi J. Horescu [1928—1961] festőművész sírhelyét.)

Az I. A. parcella az (a) út jobb oldalán húzódik felfele, eleinte csak keskeny, 2—3 sírhely szélességű földszáv, hátul a lutheránus temető határolja. Itt találjuk nem túl messze a bejáratától dr. Veress Ferenc (1877—1962) neves kolozsvári bőrgyógyász orvosprofesszor sírját. Szomszédságában sarlós-kalapácsos emléktábla alatt Kertész Rezső (1890—1962), a nemzetközi munkásmozgalom jeles harcosa pihen. Feljebb négy családi kriptá hívja fel magára a figyelmünket. Közülük a Donogány család neogótikus elemeket kombináló, valamint a laborfalvi Berde család komorabb homlokzatú épülete érdemel említést. Tovább menve, ott, ahol a lutheránus temető eléri felső határát, nemrég megjavított fehér terméskő síremlék jelzi az Isac család és Emil Isac (1881—1954) román költő és publicista nyughelyét. Ettől balra, új beton-sírok közt van dr. Augustin Bena (1880—1962) zeneszerző, konzervatóriumi tanár sírja. Mellette emelkedik a Korbuly család díszes kriptája, rajta fekete márványtábla hirdeti, hogy „Itt nyugszik“ a századforduló Kolozsvárának tipikus alakja, az „adomázó fejedelem“, Barcsay Domokos (1818—1913). Mindjárt mögötte egy kevésbé gondozott kriptá kagylókkal díszített „Espere et persevere“ feliratú címere egy angol lord (a királyi család tagja), John Paget, vagy ahogyan Erdély történetében ismert, Paget János (1808—1892) sírját jelöli. Diplomás orvos volt már, mikor házasság révén Erdélybe került. Aranyosgyéresen épített magának angol ízlésű kastélyt és parkot. Erdélyi élményeit megírta angolul és saját rajzaival díszítve 1839-ben adta ki két kötetben. 1848-ban Bem oldalán harcolt, ezért menekülnie kellett, s csak 1855-ben térhetett vissza. Itt társalkodó kört alapított, sokat áldozott jótékonyági célra is.

Ezen a részen az I. A. kiszélesedik a lutheránus temető fölött, itt kezdődtek a magánkertek. A Paget-kriptá mögött, valamivel a lutheránus temető kerítése fölött magas terméskő keret oldalán igen elmosódva Kolozsvár egykori építésznének, Pákey Lajosnak (1853—1921) a neve olvasható. Vidéki kastélyokon és templomokon kívül városunk olyan épületei fűződnek a nevéhez, mint a volt unitárius kollégium, ma Brassai Sámuel Líceum, a Continental szálló, a sétatéri volt korszolyacsarnok (ma vendéglő), a Mátyás-szobor talapzata és természetesen a temető néhány síremléke. Sírja mögött, a nyugati kerítés mentén dél felé Erdély egykori főúri családjainak hosszú nevű és című emlékköveit találjuk. Közülük a régebbiek terméskőből készültek, nem egynek a faragása ízléses mester kezemunkáját dicséri. A Paget-kriptá mellett vezető ösvény bal oldalán, a református egyház sírkertjében a Sombori család három lovagtollas címerrel díszített, belül csúcsívesen kialakított sírboltjának az ajtón át is jól látható három fém koporsója egy múlt századi közismert családi tragédiára emlékeztet. A reformátusok mögött a ferencrendi szerzetesek puritán egyszerűségű, több lépcsős sírhantjaitól északnyugatra Józán Miklósnak (1869—1946), az unitárius egyházfőnek, zeneszerzőnek, költőnek és műfordítóknak „Mi mindenütt otthon vagyunk — Mi mindég haza megyünk“ feliratú fehér márvány síremléke érdemel figyelmet.

A Jósika család egykori sírkertjének bejáratánál a nagy román zeneszerzőnek, Gheorghe Dimának (1847—1925) monumentális sírja fogad. Dima a román

népzene polifón feldolgozásának mestere, Bolintineanu és Alecsandri verseinek megzenésítője volt. Az ő nevét viseli ma a kolozsvári konzervatórium, melyet évenként át igazgatott. Tőle jobbra, neoklasszikus síremlékbe épített fekete márvány lapon Jósika Miklósnak (1794—1865), a magyar regényírás nagy alakjának és második feleségének, Podmaniczky Júlia (1822—1893) írónőnek a nevét olvashatjuk. Az *Abafi* kitűnő szerzője 1848 után emigrált, Brüsszelben, majd Drezdában telepedett le, ott is halt meg. Drezdai sírkövének alsó fele (a felső részt képező kereszt elveszett) német és magyar felirattal a sír végénél volt; mikor odatették Leon Daniello (1898—1970) orvosprofesszort, elmozdították, most a sír mögött látható. Az író és felesége hamvait 1894-ben Jósika Sámuel báró, miniszter hozatta haza. Sírversüket Hegedüs István írta. A kert végében a temető egyik legjobban megépített sírboltja, a nagybranyicskai Jósika család romantikus stílusú temetkezési helye fehérlik. Tulajdonképpen felül kápolna, s csak alája van építve a 30 helyes kriptá. Az 1950-es években a koporsókat megrongálták és kirabolták. Talán ezt előre látta Jósika Miklós, s ezért volt végkívánsága az, hogy a földbe temessék. A kriptá előtt a román próza jelentős egyéniségének, Ion Agârbiceanunak (1882—1963) fehér márványkeresztel jelölt sírja található. Nemrég temették melléje rokonát, Ion I. Agârbiceanu (1907—1971) egyetemi tanárt is.

A Jósika-kert fölötti részt az elmúlt években temették be tervszerűen. Valóságos betonerdők és fedezékek teszik egyhangúvá a tájat. Még a régebbi sírok közé tartozik Török Zoltán (1893—1963) geológus egyetemi tanár nyughelye. Tőle jobbra temették el Kádár Tibor (1919—1962) festőművészt, sírkövén a megtört ág szimbólumával, háta mögött pedig Jámbor Megyeri Dezső (1857—1916) nagy, de ízléses síremléke látható. Az ösvényen nyugati irányban tovább menve balkéz felől újabb beton emlékmű alatt nyugszik a nagy matematikus, érdemes tudós, Theodor Anghelutja (1882—1964) egyetemi tanár, a kerítéshez még közelebb pedig Varga Bélának (1886—1942), a pedagógia kitűnő szakemberének alacsony fekete márványlappal jelölt sírját kereshetjük meg. Ő az unitárius püspöki székről mondott le az egyetemi katedráért. Pár lépésre tőle újabb fekete márványlap Batsányi híres vessoraival: „Mint az égő fáklya mely setétben lángol / S magát megemészte másoknak világol“ Jancsó Bélának (1903—1967), a két világháború közötti hazai magyar irodalom lelkes szervezőjének hamvait jelöli (ide temették legutóbb magyar irodalomtörténész professzorunkat, Jancsó Elemért).

A következő keresztösvény a temető két nagy családi kriptájához vezet. Az ösvény bal oldalán magas terméskő-síremlék Aranyosrákosi Székely Sándorra (1797—1854) emlékeztet. Unitárius püspök volt, nevét az irodalomtörténet őrzi: a *Székelyek Erdélyben* című hőskölteménye Vörösmarty epikájára is hatott. Sírja mögött a harmadik sorban, valamivel délebbre, id. Gyergyai Árpádnak (1845—1881), az Erdélyben először vérátömlesztést alkalmazó orvosnak hamvait jelzi egy oszlop. A szomszédos, terméskőből valót 1952-ben hozták ide, hátulján még olvasható Gyergyai Ferenc (1799—1874) neve. Őt nem is annyira politikai pályafutása miatt említjük (1848-ban a forradalmi országgyűlésen ő képviselte Kolozsvárt), hanem a *magyar nyelv sajátágairól* című könyvéért, valamint operaszerepeiért. Kora legjobb kolozsvári tenor-énekes volt. Ezekkel a sírokkal egyvonalban, az ösvény jobb oldalán Ladányi Gedeon (1824—1886), a kolozsvári egyetem első világtörténelem professzora, kora neves közjogi szakembere nyugszik. A kerítés előtt emelkedő kripták közül a bethleni Bethlen grófok címerével díszített jobb oldali klasszicista stílusú épület a szebbik. A bal oldali, bejárata fölött az uzoni Béli grófok címerével, hátulnézetből a lutheránus temetőben levő Mauksch kriptá másolatának tűnik. Mindkettőt 1850—1860 körül építették. A Bethlen-kriptától jobbra egy kisebb

sírkő, a szász Johann Tiltch (1774—1853) nevével az első kolozsvári könyvkereskedőt, kiadót juttatja eszünkbe. Ha pedig a Béli-kriptától déli irányba haladunk, közel a kerítések találkozásához, hatalmas, domborművel díszített emlékoszlop Ady öreg barátjának, a költő Jékey Aladárnak (1846—1919) a sírjára hívja fel figyelmünket. Most visszatérünk az (a) útra, innen jól láthatjuk a Bánffy György (1853—1889) szürke márványkövét díszítő csonkaoszlopot. A múlt század második felében ő volt városunk legkedveltebb nótá- és dalszerzője. Halála után hamvai sokat vándoroltak. Jósika Miklós közelében a földbe temették, utána felesége a Zeyk-kriptába exhumáltatta. A kriptát 1958-ban eladták, s így erre a helyre — újra a földbe — került koporsója. Sírja szomszédságában díszes terméskő oszlopon latin felirat hirdeti a reformkori könyvvizsgáló, „Joannes Szabó“ lektorkanok nevét.

A déli kerítés melletti keresztösvény elején egyetemi tanárok adtak találkozót egymásnak: dél felé néz Purjesz Zsigmond (1846—1918) professzornak, az első magyar belgyógyászati tankönyv szerzőjének a sírja, tőle jobbra fekszik Szabó Dénes (1856—1918), a nőgyógyászat tanára, aki megírta az egyetem orvosi karának a történetét is. Velük szemben, északnak néz Pósta Béla (1862—1919) régész-professzor sírja. Névéhez fűződik a mai Avram Iancu diáktóthoz felépítése — közadakozásból.

A bejárt parcellát dél felé egy külön, ma is drótkerítéssel határolt sírkert övezi. Az itt található sírok közül az (a) útra néző, alig észrevehető kicsiny terméskővel jelölt „Dr. Berde Mária—Dr. Róth Jenő“ feliratú nyughely előtt érdemes megállnunk; romániai magyar irodalmunk legjelentősebb írónőjét temették ide! Nem messze, egyszerű fejfa Kristóf György (1878—1965) egyetemi tanár és irodalomtörténész emlékeit hirdeti. Nemcsak katedráján oktatta a magyar irodalmat, de sokat tett annak román nyelven való népszerűsítéséért is.

A sírok sorát a déli csúcson két monumentális kriptá zárja le. A jobb oldalt nem kisebb építés tervezte, mint Ybl Miklós. A neoromán épületet a fejedelmi iktári Bethlen család 1876-ban elhunyt utolsó tagjának építtették, homlokzatát a híres két hattyús Bethlen-címer díszíti. A baloldali piros téglás, neogótikus mauzóleumot a Mikó és a Rhédey grófok címerével Mikó Imre építtette 1865-ben, bécsi internáltsága idején elhunyt felesége, Rhédey Mária (1811—1849) emlékére. A koporsók helye alul, a kriptában van, felül gyönyörű, Vilma porosz királyné emlékművének mintájára készített fehér márvány szarkofág található — Kelemen Lajos egész Erdély legszebb márványszobrának nevezi. A két sírbolt között a temető legnagyobb fekete svéd-gránit obeliszkjére az adakozó főúr, Mikó Imre (1805—1866) nevét vészték. 1856-ban őt holdnyi kertjét és kilenc szobás nyaralóját adományozta a felállítandó Erdélyi Múzeumnak. Ma, egykori kertjének bejáratánál, naponta ezer meg ezer diák halad el mellszobra előtt a „kertben“ felépített diákváros, valamint a Biológia-földrajz kar felé.

A temető I. B. parcellája pontosan a bejáratú főkapuval szemben helyezkedik el. Három református püspöksír uralja északnyugati oldalát: Nagy Péter (1819—1884), Brassai barátja a természetrajz népszerűsítésével és angolból készített fordításaival tette nevét emlékezetessé. Szász Domokos (1838—1899) a híres erdélyi tudós-család egyik sarja; Bartók György (1845—1908) az egyetemen filozófiát tanított, s megírta a nagyenyedi Bethlen Kollégium történetét. Nagy Péter sírja mögött Merza Gyula (1861—1943) híres armenológus utazónak, a kolozsvári néprajzi múzeum igazgatójának az emlékét őrző kis kőlapot és K. Papp Miklós (1837—1880) szerkesztő-történésznek, Bethlen Kata önéletírása kiadójának a hamvait jelölő kőoszlopot találjuk. Tőlük kissé délebbre Kolozsvár egykori katolikus plébánosa, Kedves István (1782—1864)

nyugszik. Ő volt a főtéri templom új, neogótikus tornyának építtetője. Az (a) út mentén Szász Domokos sírja mögött egy másik katolikus főpap, Hirschler József (1876—1934) neves művészettörténész, az 1908-ban megnyitott „Marianum“ leánynevelő intézet alapítója és építtetője szobrokkal díszített síremléke érdemel figyelmet. Az úton tovább menve rövidesen feltűnik Asztalos István (1909—1960) Szervátiusz Jenő faragta fehér márvány síremléke. Sírja mögött a román irodalom egykori nagy ígérete, Pavel Dan (1907—1937) nyugszik. Egyik kőtetét nemrég fordították magyarra. Asztalostól jobbra két egyetemi tanár, a világhírű román biológus, Emil Racoviță (1868—1947), az Akadémia volt elnöke, a speleológia meg-alapítója és Nicolae Drăganu (1884—1939) akadémikus, az erdélyi irodalom kutatója sírját jelöli fehér, illetve fekete márványkő. Ezeknél a síroknál valamivel feljebb az I. B. közepén, faragott sírkövön irodalmunk egyik legnagyobb alakja, Gaál Gábor (1891—1954) nevét olvashatjuk. Szomszédságában egyszerű kereszt jelzi a közismert román orvosnak, Liviu Popnak (1892—1963) a nyughelyét. Az I. B. északkeleti szegletében a temető talán legszebben faragott fehér márvány fedköve látható. Vasile Bogrea (1881—1926) klasszika-filológus professzort temették ide.

Az (f) keresztút felett az I.C. parcella terül el. Északnyugati szegletében Orient Gyula (1869—1940) gyógyszerész professzor nyugszik. Az ő gyűjteménye teremtette meg a kolozsvári gyógyszerészeti múzeum alapjait. A (b) úthoz közelebb Salamon János (1825—1899) domborműves emlékoszlopa városunk híres cigányprimására, Bem tábori zenészére emlékeztet. Előtte, néhány XVII—XVIII. századi koporsó alakú sírkő között, nagy fa alatt Szentábrahámi Lombárd Mihály (1683—1753) unitárius püspök meglehetősen ép, olvasható feliratú síremlékét kereshetjük meg. Az (a) út mentén, a 4—5. sorban magas oszlopon „Med. Doctor és Professor Gyarmathi Sámuel emléke“ vésetett kőbe. Őt a magyar tudományos nyelvhasználat meg-alapítójának tartjuk (1751—1830). Tőle balra nemrég omlott be a Gyergyai család kriptaszerű sírboltja. Itt volt eltemetve Gyergyai Mihály is, a XVIII. század egyik híres ötvösmestere, fennmaradt minta- és rajzkönyve egyedülálló értéket képvisel. A (b) út mentén a Szervátiusz Jenő faragta emlékmű végtelenbe mutató karja Szabédi László (1907—1959) sírját díszíti. Költőként tiszteljük, de volt lapszerkesztő, nyelvész, múzeumigazgató, dramaturg, középiskolai és egyetemi tanár is. Sírjától délkeleti irányban, alig pár lépésre Dsida Jenő (1907—1938) kriptáján olvashatjuk a szép búcsúszavakat: „Megtettem mindent, amit megtehettem / Kinek tartoztam, mindent megfizettem. / Elengedem mindenki tartozását, / Felejtse el arcom romló földi mását.“ Az (a) út mentén, szemben a volt Zeyk, most Micu kriptával, egy vaskerítés előtt két XVII—XVIII. századi — egykor ereszes — sírkő látható. A régebbi „Zilagi Istvannak két serelmes gyermeké“—vel 1634-ből való, s nem szerepel a Kohn—Zsakó-féle összeírásban. Az úton tovább haladva könnyen rátalálunk a Hatieganu család sírboltjára. A két tudós testvér közül Emil (1878—1959) jogász volt, Iuliu (1885—1959) pedig belgyógyász. Mint egyetemi tanárok egy-egy évig a rektori tisztséget is betöltötték. Sírjukkal átellenben, a (b) út mentén dr. Stephanus Ladaynak (1875—1936), a nagy román jogásznak van az emlékműve. A Magyar Tanácsköztársaság igazságügyi népbiztosa, majd a bukaresti Törvény-előkészítő Tanács tagja volt. A két út között egy bekerített sírkertben nyugszik Groisz Gusztáv (1840—1899), az 1863-ban létesített kolozsvári jogakadémia tanára, majd az egyetem büntetőjog-professzora, 1876-ban rektora is. Az (a) útnak háttal, a Groisz-sírtól délre egy ereszes sírkő áll: „Dresler Jánosnak egy fia“ temettetett ide 1659-ben.

A (b) főút és a (g) keresztút találkozásánál kis körönd alakul ki, többnyire színész-sírokkal. Imre Erzsike (megh. 1914) az első kolozsvári filmezések áldozata.

A film „Tiszán átmenő” csónakja a Szamosba fordult, s a fiatal színésznőt nem tudták kimenteni. Mellette Fehérvári Antal (1824—1901) színigazgató sírja. Tőlük balra a csejtei Jelen család kriptájának falába, az ajtótól jobbra két-három araszos kő van befalazva. Rajta 1585-ből származó felirat. Sokan a temető legrégebb sírkövének tartják. Évszáma pontosan megegyezik a temető megnyitásának idejével. A felirat azonban a kőkeretek emléke. Nagyajtai Kovács István (*Vándorlások Kolozsvár várfalai körül. Nemzeti Társalkodó*, 1840. augusztus 28.) így írja le: síriratokat lelénk „a’ Szénutcai volt kaputól fogva Monostorkapuig néhol még ölnyi magasságra fennálló falakon — de itt már nem mint eddig a’ külső, hanem belső oldalon. Szánakozásra méltó körülmények közül tűntek szeméinkbe egy helyett e’ sorok: it niugszik istenbe / mirW János Fya / Istok halála leot / pWnkost havának / iz napian Anno / 1585“. Ezek szerint továbbra is a Kohn—Zsakó összeírás 8. lapján szereplő, ma már valószínűleg megsemmisült 1586-os sírkő a temető legrégebb emléke (a kápolnától keletre, 80—100 lépésnyire állott).

A (b) úton tovább menve jutunk el Jakab Elek (1820—1897) fekete márvány emlékoszlopához. Kolozsvár történetírója volt, három kötetes művéhez a város eddigi legteljesebb okmánytárát is mellékelte (1870). Sírja mögött jobbra apósa, Mike Sándor (1765—1867) genealógus műgyűjtő és levéltárigazgató nyugszik. Nem sokkal feljebb, a piaristák sírkertjében egy másik neves történész, Bíró Vencel (1885—1962), a volt Bolyai egyetem nyugalmazott professzora pihen. Ő Erdély történetét írta meg. Ezen a tájon az (a) út mellett — a Jósika-kert kapujával szemben — egy pár araszos jelentéktelen kőoszlop Szász Domokos öccsének, Szász Béla (1840—1898) költőnek és műfordítóknak, a kolozsvári egyetem első filozófia-professzorának jelöli a sírját. Mögötte egy sorral, fehér márványoszlopra vésték Fanghné Gyűjtő Izabella (1840—1914) ma már elfelejtett nevét. Lépešy Gábor álnév alatt kora egyik divatos íróndje volt. Hetvenedik születésnapján az *Erdélyi Lapok* (1911. január 1.) vezércikkben köszöntötte. Az (a) út szélén könnyen megtalálható a Vlegyásza és a Hargita szakértőjének, Szádeczky-Kardoss Gyula (1860—1935) geológus professzornak fekete márvány sírja. A (b) út felé néz Camil Negrea (1882—1956) jogász egyetemi tanárnak, s valamivel feljebb Liviu Telia (1899—1956) neves kolozsvári orvosnak a családi sírhelye. Közel az I. C. déli csúcsához, a temető legmonumentálisabb síremléke — négy síró kőoroszlán övez egy hamvvedret tartó hatalmas obeliszket — Kendeffy Ádám (1796—1834) emlékét őrzi névtelenül. Annyira ismert volt a fiatalon elhunyt sportoló és szabadelvű főúr, hogy nevét felejtethetetlennek tartották. Az emlékművet Hess János bajor származású szobrász készítette.

Az (a) és (b) út találkozásánál márványoszlopon Bethlen Gergely (1810—1867) domborműves mellszobra látható. 1848-ban Bem hadsegédéként részt vett a vízaknai és a piski csatában, s jelentősen hozzájárult a győzelem kivívásához. Világos után Olaszországba menekült, s Garibaldi mellett harcolt mint tábornok.

Erről a helyről valamikor szép kilátás nyílt a városra. 1846-ban kopár agyaghalom volt még a táj, s legsürgetőbb feladatnak a fásítást tartották (D. Farkas: *A kolozsvári temetőben. Vasárnapi Újság*, 1875. október 31.). Ma a tölgyek és fenyők dús koronája eltakarja a várost, s kiemeli a síremlékek monumentalitását.

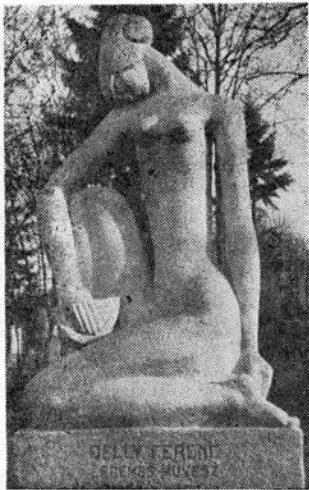
A temető főbejáratától balra, a II. A. parcellában valamikor nagy kitüntetés volt városi díszsírhelyet kapni. Ezen a telken épült fel a halottas kápolna is három helyiséggel, valamint a dúsgazdag alsószentmihályfalvi Sigmond Elek (1810—1877) hatalmas méretű, impozáns mauzóleuma. Ezt a szép épületet ma raktárnak használják. A mauzóleumtól jobbra, a (b) útig terjedő háromszögben polgármesterek: Albach Géza (1829—1900), Szvacsina Géza (1849—1917); híres színészek és rendezők: E. Kovács Gyula (1839—1899), Hamlet, Lear, Bánk és az első magyar Faust ala-

kítója —, szavalás közben érte a halál; felesége, Tóthpataki Róza (1842—1909), Szombathelyi Béla (1858—1881), Csóka József (1890—1966); a (b) út mellett: Szentgyörgyi István (1842—1931) — Harpagon, Jago, Lucifer megszólaltatója —, még 89 éves korában is szerepelt; Janovics Jenő (1872—1945), aki már 1914-ben filmvállalatot alapított; felesége, Poór Lili (+1962) és Réthelyi Ödön nyugszanak. Farkas Ödön konzervatórium-igazgató zeneszerző nevét operái és operettjei kötik a színházi világhoz. Itt volt régebben Székelyné Ungár Annának (1790—1862), Júlia, Desdemona és Ofélia híres alakítójának a sírja is. A közelben nyugszik néhány neves tanár: Sámi László (1817—1881), a református kollégium történelem professzora, az 1848-as forradalom aktív harcosa, Amicus névvel jegyezte haladó szellemű publicisztikáját — vele egy sírban felesége, Király Janka (1830—?), Amica néven műfordító és kritikus, emlékkönyvébe Petőfi is írt verset; Kecskeméthy István (1864—1938) biblia-szakértő teológiai tanár; a kápolna mögött id. Xántus János (1888—1962), a Marianum egykori igazgatója, a kápolnától keletre pedig dr. Rajka László (1894—1938), irodalomtanár, kritikus, Jókai műveinek szakértője (sírját kis fekete márványtábla jelöli). A II. A. a temető egyik legrégebbi része. A Kohn—Zsakó összeírás idején még tíz XVII. századi és egy — már említett — XVI. századi sírkő állott rajta.

A II. B. parcellát leghíresebb halottjával, Misztótfalusi Kis Miklóssal (1650—1702) kell kezdenünk. Az európai hírvébetűmetsző nyomdászmeister koporsó alakú sírkövére az 1890-es években találtak rá. Halálának kétszázadik évfordulóján magas talpazatra emelték. Régi kőven Pápai Páriz Ferenc sírverse olvasható. Ez az emlékmű a II. B. közepén található, közelebb a (g) keresztúthoz. Tőle északnyugatra Haller Károly (1836—1911), az egyetem egykori magánjog tanára, Kolozsvár polgármestere nyugszik fehér márványoszloppal jelölt sírban. Ugyancsak a közelben található Szentkirályi Zsigmondnak (1804—1870) kopott terméskő oszlopa. Kolozsvár polgármestere volt ő is, de mint Erdély bányakapitányát tartják számon. Újításaiért a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjai sorába fogadta. Pár lépésre bekerített szürke márvány-sírkő jelöli Felmeri Lajosnak (1840—1894), a sárospataki főiskola filozófiai és a kolozsvári egyetem neveléstudományi tanszéke professzorának nyughelyét. Misztótfalusi Kis Miklós sírjától délre, közel a (g) keresztúthoz modern beton-sírba temették Nyárádi Erazmus Gyula (1881—1966) akadémikus terméskődobost. Valószínűnek tűnik, hogy a temetőnek ezen a részén nyugszik — névtelen sírban — Apáczai Csere János (1625—1659), az erdélyi nevelésügy XVII. századi harcosa. Sírköve talán sohasem volt. Áprily szép verse (*Tavaszi a Házsongárdi temetőben*) neki és feleségének is maradandó emléket állít.

Elég nehéz feladat a II. C. parcella bemutatása. Északon még jól megállapíthatók határai, déli részén a (d) út azonban egyszerű örvénnyé keskenyedik, sőt valósággal elvész egy bizonyos ponton, s a II. C. összeolvad a III. B.-vel.

A (b) és a (g) keresztút találkozásánál a már említett köröndre néz Kéler Ilonának (1860—1880), a hűszévesen elhunyt tehetséges művésznőnek Pákey Lajos készítette neoreneszánsz emlékműve. Körülötte, egyszerűbb sírokban, színészek több nemzedéke pihen: Pusztay Béla (1862—1894), Osváth Gerő (1838—1895), Tótvölgyiné Dobay Erzsébet (1852—1905), Stadler Frigyes (1860—1938) és Tóth Elek (1873—1944). A parcella északkeleti szegletében családi sírkertben Néb Mária (1799—1884) színművésznő nevét olvashatjuk egy megkopott kőoszlopon. A reformkor népszerű komikája volt. Kéler Ilona sírja előtt ösvény indul dél felé, mely átszeli a II. C.-t. Ennek mentén fehér terméskő oszlopon Tamás András (1784—1849) neve betűzhető ki. A szabadságharc honvédszázadosát a Kolozsvárra bevonuló Urban tábornok végeztette ki. Az ösvényen tovább menve eljuthatunk a Sárkány család sírjához.

Delly Ferenc, Szabédi László és Ion Agárbeceanu síremléke

Sárkány Ferenc (1822—1896) a református kollégium matematika-professzora volt. Állásában fia, a tan-
könyvíró Sárkány Lajos (1860—1929) követte. Rokonuk
Parádi Kálmán (1842—1902) orvos és természettudós is,
akit a darwinizmus első hazai híveként tartanak szá-
mon. A (d) út két oldalán a híres Pataki család sírjai
érdemelnek figyelmet. A hat orvosgenerációból meg-
említjük III. Pataki Sámuel (1765—1824), Erdély főor-
vosát, aki először alkalmazott nálunk himlőoltást, a
III.B.-ben nyugvó Pataki Dániel (1804—1871) „szülész-
mestert“, Erdély főorvosát, aki a szegények részére
ingyenes gyógyszerelapöt hozott létre, és Pataki Jenőt
(1857—1944), Kolozsvár orvostörténetének krónikását.
Ugyancsak a (d) útra néz Boros György (1855—1941)
unitárius püspöknek, Brassai életrajzírójának sírjától
délre Vajda János bányamester 1632-ből való ereszes
köve. Különösen értékes teszi szép jelvénye: koszorú
övezte szívből három szál virág nő ki. A (b) főút men-
tén messziről felhívja magára a figyelmet Téglás Gá-
bor (1878—1906) fiatalon elhunyt költő bronz mell-
szobra. A már említett — Kéler Ilona sírjánál induló
— ösvény utolsó harmada mentén találjuk a híres
Hamlet, Macbeth és Don Carlos, „Czelesztin / született
1784-ben / meghalt augusztus 7-én / 1858-ban“ feliratú,
alig olvasható terméskő oszlopát. A színészet hőskorá-
nak kimagasló egyénisége, a kolozsvári társulat igaz-
gatója volt. Színdarabokat is írt. Teljes nevének (Orosz-
fái Pergő Czelesztin) kírását fölöslegesnek tartották. A
közelben pihen Gidófalvi Jancsó Pál (1761—1845) is.
Őt tekintjük az első magyar komikus színésznek. Sírkö-
vét az utolsó évtized tüntette el véglegesen. Ugyan-
itt nyugszik a Czelesztinéhez hasonló sírkő alatt Méhes
Sámuel (1785—1852), a református kollégium természet-
rajz-tanára, az Akadémia levelező tagja, író és szer-
kesztő. Apjának, a filozófus Méhes Györgynek (1746—
1809) közeli sírján már semmilyen jel sincsen.

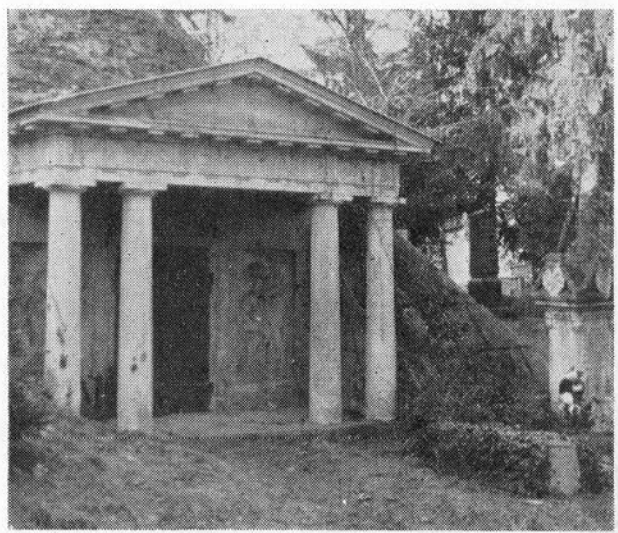
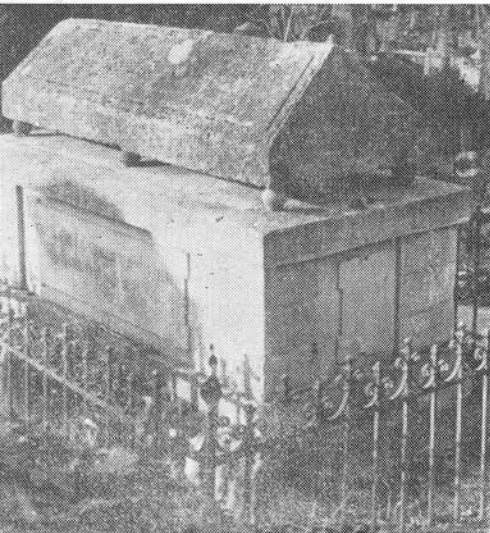
A Petőfi utcával párhuzamos (e) és (f) keresztút
között a (d) útig terjedő II. A. parcellában egyedül
Szenczi Molnár Albertnek (1574—1639) kopjafával je-
lölt, feltételezett sírhelye méltó említésre. A szótárszer-
kesztő, nyelvtanító, biblia- és zsoltárfordító tudós pap
fiának, Szenczi Molnár Jánosnak (1612—1646), az
1646-os nagy pestis áldozatának találták meg itt a sír-
kövét, de időközben nyomtalanul eltűnt.

A neológ izraelita temető mellett délnek húzódó
III. B. parcellában a (d) út és az (e) keresztút sarkán
fehér terméskő-oszlop áll, felirata keletnek néz: Ko-
lozsvár híres könyvtárigazgatója, az egyetem könyvtár-
tudományi tanszékének vezetője, Gyalui Farkas (1866—
1952), író és irodalomtörténész nyugszik itt. A (d) út

SZENCI
VOLNA ALBE
ZSOLTAR ÖLTÖ
BIBLIAI ORDÍ
1574-160

SZENCI
VOLNA ALBE

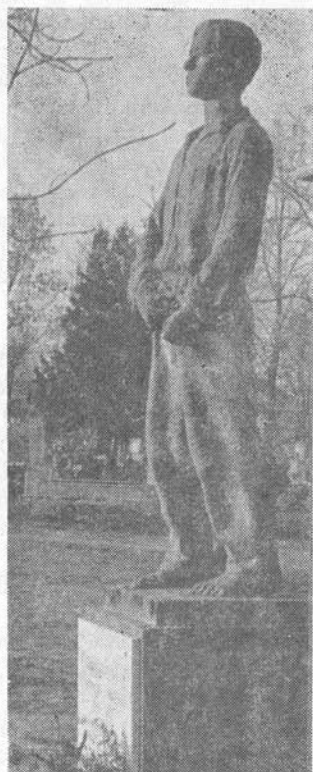

EMLÉKEK A KOLOZSVÁRI HÁZSONGÁRDI TEMETŐBEN

1. Szcenzi Molnár Albert (előző oldalon);
- 2—3. Régi sírkövek;
4. Misztótfalusi Kis Miklós;
5. Mauksch(Hintz)-kripta;
6. Barokk sírkő;
7. Pataki Sámuel;
8. László József

mentén sok kis méretű, sokszor barokkosan díszített sírkő a hóstátiak földész-halottaira emlékeztet. Mesterségjelvények, koszorúval övezett búzalkalászok, szőlőfürtök teszik változatossá a sírokat. E szép kövekre menthetetlenül a pusztulás vár, mert a „modern“ hóstátiak ízlése megváltozott — eljutottak a „beton-korszakba“.

A (d) út és a (g) keresztút találkozásával szemben kis márványkereszt Teofil Vescan (1913—1965) nemzetközi hírvű román elméleti fizikusra emlékeztet. Felfelé menve, az útról jól látható 2759. számú sír mellett kell betérnünk, hogy megtaláljuk Kovásznai Péternek (1617—1673), a kemény jellemű erdélyi „ortodox“ református püspöknek, II. Rákóczi György udvari papjának latin feliratú sírkövét. Annyira kiáll a földből, hogy teljes felirata leolvasható. Valamivel délebbre puritán emlékoszlop alatt a híres református pap-család egyik tagja, Herepei Gergely (1807—1859), a neves szónok és költő, ingyenesóvoda- és népiskola-alapító nyugszik. Az út melletti, 2801. sírkő szintjén, távolabb az úttól „Szilágyi János“ és két leánya 1676-ból származó megdőlt köve található. Egészen az árokban áll a református kollégium professzorának, id. Szilágyi Ferencnek (1762—1828) széles, magas, szürke emlékköve. Bár klasszika-filológiát is adott elő, ő oktatta elsőként magyar nyelven a történelmet városunkban. A (d) úton tovább menve, rövidesen két hatalmas terméskő-oszlop tűnik szemünk elé: az egykor Erdélyben állomásozó osztrák csapatok főtisztjeire, Francisco Soutter-re (+1845) és Stahel Károlyra (+1848) emlékeztetnek. A kerítés mellett egy szerény terméskő-tábla az utolsó nagy európai hírvű erdélyi címerfestő és heraldikus, Köpeczi Sebestyén József (1878—1964) sírját jelöli; szomszédságában kortársa, az akadémikus Kelemen Lajos (1877—1963) nyugszik. Levéltárigazgató, Erdély középkori történetének és a Házsongárdi temetőnek szakavatott tudósa volt. A közelben neogótikus emlékoszlop Barra Imrének (1799—1854), a reformkori Kolozsvár leghíresebb orvosának állít emléket. Az 1831-es kolera-járvány idején híres „Barra-cseppjei“-vel sok száz ember életét mentette meg. A szegényeket ingyen kezelte. Temetésére olyan tömeg gyűlt össze, hogy a hatóságok lázadástól tartva katonaságot rendeltek ki. A síremléket az Újfalvi Sándor rendezte gyűjtés eredményeként építették. A *Vasárnapi Újság* 1856. évi 42. számában Kőváry László cikksorozatát indított *Kolozsvár emlékoszlopai* címmel. Sajnos, a Barra-síremlékről szóló első közlemény után a sorozat elakadt, Szentiváni Mihály és Kendeffy Ádám emlékoszlopának már csak a képét közölték.

Tyukodi Antal és Gaál Gábor síremléke

A temető délkeleti csücske igazi panteon. A II. C.-nek és a III. B.-nek ezen a részén írók, költők, tanárok szebbnél szebb emlékművei tennék indokolttá az egész környék védett és zárt területté való nyilvánítását. Már így is elég sok ízléstelen modern betonsír épült nagyjaink tőszomszédságában. A számbavételek Kriza Jánossal (1811—1875) kell kezdenünk. Mint a *Remény* szerkesztője, a *Vadrózsák* gyűjtője és a *Keresztény Magvető* alapítója vált ismertté. Sírkövének másik oldalán vejenék, Kovács Jánosnak (1846—1905) a neve olvasható. Ő gyűjtötte össze Kriza verseit. Az egyetem angol lektoraként sokat tett az erdélyi—angol kapcsolatok felderítéséért. Domborműves sírkő jelzi a híres bonvivánnak, László Józsefnek (1808—1878) a nyughelyét, 1837-ben Vörösmarty *Árpád ébredésében* mint a sír szellemének megtestesítője, ő mondta ki az első szót a budapesti Nemzeti Színház megnyitó előadásán. Zömök, magas kőoszlopon, minden kommentár nélkül a „Szentiváni Mihály — szül. 1813. megh. 1842.“ felirat egy tehetséges ifjú félbe maradt életművére emlékeztet. A reformkori liberális ifjúság vezére és a *Remény* című zsebkönyv szerkesztője volt. Két egymás mellett álló alacsonyabb sírkő Újfalvi Sándornak (1792—1886) és feleségének, Lészay Júliának állít emléket. Szép sírversüket Dósa Dániel költötte. Újfalvi, a szenvedélyes vadász 1854—55-ben megírta emlékiratait, s ezzel rengeteg érdekes adatot őrzött meg a reformkor, valamint a negyvennyolcas idők társadalmi és irodalmi életéről. Pár lépésre, magasba törő neogótikus obeliszk tetején, az észak-amerikai utazónak, Böllöni Farkas Sándornak (1795—1842) a fejszobrát láthatjuk. Amerikai útjáról hazahozta a demokrácia nagy élményét, s azt híres útleírásában a félfeudális Erdéllyel is megismertette. Monumentális kőszarkofágon Laborfalvi Berde Mózsá (1815—1893) címeit, tisztségeit, jótetteit olvashatjuk. Jóságigazgatóként szerzett vagyonát egyházára hagyta, abból építtették 1901-ben a kolozsvári és 1907-ben a székelykeresztúri unitárius kollégium épületét. Közvetlenül a Berde-emlékmű előtt nyugszik „Ruzitska György — a kolozsvári — zeneconservatorium alapítója és igazgatója“ (1786—1869). Bécsi muzsikusként sarja, a kolozsvári színház karmestere, 1837-ben alapítja a „Conservatorium“-ot; 1839-ben már Haydn *Teremtés* című oratóriumát adták elő. Ruzitska mint zeneszerző és emlékiró is jelentős. Mellette Ruzitska Béla (1867—1942) egyetemi tanár, az élelmiszerkémia hajdani kitűnő szakembere pihen. Az (a) és (b) út találkozásánál, fejedelmi helyen áll Brassai Sámuelnek (1800—1897), a majdnem egy évszázadot átfogó életű erdélyi polihisztornak Pákey Lajos építette neoklasszicista síremléke. Egykori iskolája ma nevét viseli. Délkeletre a neogótikus oszlop Debreczeni Márton (1802—1851) eposzíró bányamérnök sírját jelöli. Az irodalomtörténet elsősorban *Kiovi csata* (1854) című hőskölteményét méltatja; mint bányászati-kohászati szakember is több találmányával vívta ki az elismerést.

A lutheránus temetőben sok kis ösvény teszi könnyebbé a tájékozódást; mi egy területnek tekintjük az egészet.

Mindjárt a bejárattól balkézre alacsony, növényzettel eltakart fekete márványlap jelöli a híres botanikus, Páter Béla (1860—1938) sírját. Az első európai Gyógynövénykísérleti Allomást szervezte meg Kolozsváron. Középen, délre néző fehér márványoszlopra vészték Szolnay Sándor (1893—1950) festőművész nevét. Műveiből a múlt nyáron rendeztek emlékkiállítást Kolozsváron. Jóval feljebb, szintén fehér márványoszlopon megkopott betűk őrzik a jogbölcselet kitűnő professzorának, Somló Bódognak (1873—1920) a nevét. Két sorral sirja előtt díszes, nyílhegyre emlékeztető hatalmas barokk követ állítottak a lutheránusok sírkertjük adományozójának, Joan. Fabricius de Gladys (1676—1750) ezredesnek. Sírjával egy szintben, a nyugati kerítés előtt vasráccsal bekerített, kopott terméskő-oszlopon még kibetűzhető Lomnitz Melzl Hugó (1846—1908) neve. Az egyetemen a német

nyelv és irodalom tanára volt, ám őt elsősorban Petőfi és költészete érdekelte. Brassaival együtt szerkesztette sajtótörténetünk kuriózumát, a több mint húsz nyelven megjelenő *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*. Közel a keleti kerítéshez, messziről feltűnik a Mauksch család híres, piramis alakú kriptája. Neoklasszicista bejárata alatt, a nagy gyógyszerész család mesteriségére utaló finom, empire domborművek láthatók. Előtte, a család közismert tagjának, Mauksch Tóbiás (1727—1802) gyógyszerésznek latin feliratú sírköve áll. A nyugati kerítés mellett, ugyanezen a szinten, családi sírban fekszik Szentimrei Jenő (1891—1959) író és lapszerkesztő. Nevét egy sűrűn televésett fekete márványoszlopon kell megkeresnünk. A keresztút bal oldalán, a Gallus-kripta előtt, bekerített kőszarkofágos sírban nyugszik György Lajos (1890—1950), a széles körű pozitivistá anyagismeretével kitűnő irodalomtörténész egyetemi tanár.

Talán valamikor köből faragott harang lehetett annak az oszlopnak a tetején, melyet Kolozsvár messze földön ismert harangöntő családjának, a szász eredetű Andraschofskiaknak német, illetve magyar nevei töltenek be. Tőlük keletre, az ösvény bal oldalán, ma Hroch Sándor betonsírja helyén a német származású Engel Józsefnek (1807—1870) a sírja állott; a kidöntött kő ma is a közelben látható. Engel bölcsész, gyógyszerész, később Kolozsvár nagyírú orvosa volt. Számos szakdolgozatán kívül nyelvészeti pályamunkát is írt, melynek elismeréseként az Akadémia levelező tagjává fogadta. A sír mögött, a Haller család föld alatti kriptájában fekszik fia, Engel Gábor (1852—1935), az egyetem nőgyógyász-tanára, a kolozsvári Karolina-kórház első igazgatója. Kiadatlan önéletrajza sok érdekes adatot tartalmaz kora orvostörténetéről. Szomszédságában a sűrű bozótól alig látszik id. Groisz Gusztáv (1811—1874) szürke márványoszlopa. 1848—49-ben a város főbírája volt, s neki köszönhető, hogy Kolozsvár alig szenvedett a forradalom alatt. Nagy szerepet játszott a főtéri templom új tornyának a felépítésében is. Sírja mögött, a házassága révén Erdélybe került porosz katonatisztnak, Schweinitz Gyula (1823—1892) alezredesnek a címeres követ találjuk. Az osztrák politikát leleplező emlékirata miatt nyugalmazták. A közelben látható a református kollégium neves irodalomtanárának, Kovács Dezsőnek (1866—1935), számos — főleg humoros — novella szerzőjének a sírja. Stílusos, szép kopjafája helyére nemrég közönséges betonsírt építettek. Egészen a kerítés mellett, vasrácsos sírkertben, kis, fekete márványlapon, „Egy lángot adok, ápdold, add tovább“ felirat fölött Reményik Sándor (1890—1941) nevét olvashatjuk. Mint a *Pásztortűz* főszerkesztője, jeles költő, sokat tett hazai irodalmunkért. A közeli fehér márványoszlopon valamikor aranyozottan csilloghatott az a lúdtoll, amely Erdély történetírójának, Kővári Lászlónak (1810—1907) a sírját jelöli: az egykor 100 házból és öt utcából álló „Kővári-telep“, melyet ő létesített, ma is őrizi nevét a köztudatban. Szomszédságában impozáns fekete márványsírban nyugszik Brandt József (1839—1912), aki a kolozsvári egyetemen 33 évig volt a sebészet professzora. Nagyságára és anyagára nézve hasonló síremléke van Kuun Géza grófnak (1838—1905) is. Művészeti szempontból azonban a temető legszebb alkotásai közé tartozik a merengő emlékeztet ábrázoló leányalakkal, a nagy halottnak és nejének bronzreliefjével díszített emlékmű. Kuun Géza több tucatnyi társaság és akadémia alapítója, díszdoktora, elnökségi tagja, igazgatója. Az adakozó főúr mint jeles orientalista, a sémi nyelvészet szakértője és a keleti-magyar kapcsolatok kutatója közölt több értékes könyvet és tanulmányt. Ezeknél a síroknál valamivel délebbre, közel a keleti kerítéshez márványoszlop alján Genersich Antal (1842—1918) patológus orvosprofesszor nevét olvashatjuk; közelben nyugszik több orvosnemzedéket kitevő rokonsága is. S végül, Genersich sírjától délre, nyitott, fehér márványkönyv lapján az α és az Ω , meg a havasi gyo-

pár egy ismert vallásfilozófusnak, Tavasz Sándor professzornak (1888—1951) állít emléket.

Ezzel végére értünk a felsorolásnak. Többen kimaradtak: vagy mert válogatni kellett a sok száz említésre méltó név között, vagy mert e sorok írója nem tudta egyik-másik sírnak a pontos helyét, illetve meglétét felkutatni, s így inkább a hitelesség, mintsem a teljesség követelményének engedett. Kolozsvár házsongárdi panteonja a már említett történeti, az itt elvégzett művelődéstörténeti feldolgozás mellett gazdag anyagot kínál a művészettörténésznek is. Szinte négyszáz év síremlékeinek a stílusát lehetne tanulmányozni. Itt-ott az értékesebb emlékműveknél, főleg a kriptáknál próbáltunk a stílusra, művészi jellegre is utalni. De hányféle mesterségjelvény, címer, dísz van a kőkoporsókon, az ereszes sírköveken! (Jó részüket már csak a Kohn—Zsakó-féle összeírásból ismerjük.) A múlt század elejétől minden építészeti stílus nyomot hagyott egy-két kövön, épületen. Van empire és biedermeier kripta meg emlékmű; klasszicista, neogótikus mauzóleum; az eredeti barokk mellett még a népi barokk sírok sem túlságosan ritkák. A különböző koroknak és ízléseknek külön betűtípusok feleltek meg. Szinte valamennyi kőfaragómester egyéni módon cifrázta díszes kezdőbetűit. Az egyes típusokból albumot kellene összeállítani — ezt már Kelemen Lajos javasolta. Aránylag szegényebb a temető a feliratok szövegét illetően. Nincsenek jellegzetes helyi fordulatok, szólások, legtöbbször csak az életkorról, foglalkozásról, esetleg címekről nyújt felvilágosítást egy-egy sírkő.* Alig néhány sírverset tartunk számon.

A Házsongárd összhangját az utóbbi évek betonáradata teljesen megbontotta. Kőoszlopot már nem állítanak, mert könnyen ledől, a terméskő különben is gyorsan kopik és szétmállik, a márvány vagy gránit pedig túl drága... marad tehát a beton vagy ahogyan nevezik: műkő. Persze ez is formálható, variálható. Meglepő az is, hogy költők sírjába is hajlandók temetni — ha az nincsen megváltva. Ezen változtatni kellene. Egyelőre legalább egy térképet helyezzenek a főbejárat mellé, s ez tüntesse fel a fontosabb nevezetességeket.

A Házsongárdi temetőt, legalábbis alsó részét, mai állapotában kell megőrizni. Másképp aligha kerüli el a nagyvárosokban oly gyakori teljes kitelepítést. Mert Kolozsvár szívéből pár lépésre, közel az egyetemhez, szükség van zöldövezetre, egy szobrokkal, emlékművekkel díszített parkra, neves embereknek nyughelyül szolgáló sírkertre, — de aligha van itt létjogosultsága az egyre zsúfoltabb köztemetőnek.

* Értesüléseink szerint pár évtizeddel ezelőtt jóval több érdekes szövegű sírfelirat volt olvasható állapotban — ezekből Imreh Lajos professzor többet le is jegyzett.

JANUS PANNONIUS

AZ ELINDULÓ KÖSZÖNTI VÁRAD SZENT URALKODÓIT (Abiens valere iubet sanctos Varadini)

1. Míg mély hótakaró alatt lapul meg
A föld s zöld levelére büszke erdőn
Hamvas zúzmara terhe ül a fákon,
Itt kell hagynom a szép Köröst, sietve
Útra szólít urunk a nagy Dunáig.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
2. Nem tart vissza folyó, se lép veszélye,
Befagyott valamennyi tócsa tükre,
Hol félón a minap ladikkal úszott,
Merész mostan a nép, szökell a lába
S gúnyolódik a megkövült habokkal.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
3. Nem repíti oly lágyan ár a sajkát,
Sem a szárnyatadó lapát csapása,
Sem kelőben a szél, ha napnyugatról
Fú s a víz taraját bebíborozza,
Mint gyors vágta a szánt havas mezőkön.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
4. Most hát ég veletek, meleg források,
Kénes pára szagával egy se terhelt,
Kíméljétek az orrlíkat továbbra,
Timsós vízsugarak, napot fűrésztők
Gyógyítsátok a gyenge szem világát.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
5. És isten veled, annyi régi szerző
Nagyhírű kötetével teli téka,
Delphit hagyta teérted oda Phoebus,
S Mnémon isteni lányait se vonzza
Innen Kasztaliának ősmagánya.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
6. Királyszobrok aranyban, isten áldjon,
Tűzvész pokla se marhatott belétek,
Fal omlása se dönthetett a porba,
Míg lángtenger uralkodott a várban
És homályos egére gyúlt a pernye.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.
7. Lovag, te aki rőt fegyverzetedben
Jobbal bárdot emelsz csatára készen,
Kinek hült tetemét belepte egykor
Márvány sírban a gyöngyöző verejték,
Segíts minket, utunkhoz adj szerencsét.
Induljunk mielőbb, gyerünk barátok.

CSÁVOSSY GYÖRGY fordítása

A MŰEMLÉKEK JÖVŐJE

Míg a műemlékek múltjáról bizonyosságul lehet hívni a művészettörténet adatait és elemzéseit, a jövő műemlékeiről csak feltételezéseink lehetnek. Véleményünk attól függ, milyen adottságokkal tekintünk a jövő felé. Minél inkább elfogadjuk a valóság tényeit, annál közelebb kerülünk igazságaihoz.

A műemlékvédelem múltja alig százéves. A romantika teszi tudatossá a középkor alkotásainak megbecsülését. Angliában Walter Scott romantikus környezetbe helyezett regényeit (1814—1825) John Ruskin építészettelméleti tanulmányai követték (1849—1853). Franciaországban Victor Hugo (1831 — *Notre-Dame de Paris*) nyitja meg a múlt hangulatainak értékelését, majd Viollet-Le-Duc megírja a francia középkori építészet történetét (1854—1869). Az ókor műveinek csodálatát J. Winckelmann (1755—1762) a romantika, a közelebbi múlt alkotásaira is átvitte. A műemlékek iránti érdeklődésnek a társadalmi viszonyok alakulásától függő történelmi jellege van.

A múlt század közepéig senki sem gondolt arra, hogy romladozó épületek eredeti formája után kutasson, vagy megkísérelje a régi stílusok másolását. A társadalmak viszonya a saját és az egyetemes történelemhez változó, mint ahogy az egyén is különféle módon viszonyul a múlthoz. A XIX. század romantikája szervesen kapcsolódott a nemzetek kialakulásához és a tudományos kutatás fejlődéséhez. A század derekán Jósika beleélte magát regényeinek régi környezetébe; korában a politikusok a múltban kerestek érveket jelenük vitáihoz.

A román műemlékvédelem kezdeményező lépéseire is ebben a korban került sor a sajátos művészeti értékek felismerése alapján, még az 1848-as forradalmi mozgalmak előtt.

Az emberi települések élő szervezetek — saját egyéniséggel és értékkel, ami együtt alakul, fejlődik a benne élő emberekkel s az épülő és pusztuló alkotásokkal. Ennek a sajátos lelkületnek a konkrét magyarázata nehéz, de lényeges, mert a városok jellegét úgy, mint mindig, a jövőben is nem az egyes épületek, hanem a társadalom élete és ennek anyagi, vizuális környezete fogja megszabni. A múlt legnagyobb építészeti alkotásai, a környezet-együttesek — ahol a tér és a tárgyak, a színek és a hangok, az emberek és gondolataik sajátos egységekbe forrtak — sajnos, örökre eltűntek. A történelmi irodalom próbál néha visszatérni a múlt világába, életet vive a romok és fennmaradt ábrázolások közé. Az alkotó építészet nem válhat archeológiai múzeummá. Ebből a megállapításból indultak ki a korszerű építészet megalapítói.

A romantikus irányzat hangulata a festők és rajzolók érdeklődését is felkeltette a még megmaradt épület-együttesek iránt. Például Szathmári Papp Károly vázlatain ma is láthatjuk a régi bukaresti utcák színes forgatagát. Jelenünkben tudatosan vagy öntudatlanul a társadalmak és egyének rohamos fejlődésben vannak. Az állandónak vélt igazságok mind gyorsabb ütemben kapnak tudományos, újító cáfolatokat. Míg Verne és Jókai elképzelései évtizedek múlva valósultak meg, ma gyakran olyan valóságokkal találkozunk, melyek meghaladják a tudományos kalandregények elképzeléseit. A tudományos-materialista gondolkodás a tények és folyamatok törvényszerűségeit helyezi a történelemre alapozott spekulatív elképze-

lések helyére. A múlt után csak addig könnyű a jövőről beszélni, míg nem vagyunk tudatában a ténynek, hogy a társadalmi-technikai fejlődés növekvő irama az egész emberiség életmódjának és gondolkodásának átalakulását vetíti előre. Gyermekünk életkörülményei összehasonlíthatatlanok a mieinkkel, minékünk is nehéz elképzelnünk, hogy szüleink számára az autó ugyanolyan újszerű volt, mint nekünk az írutazás. Tény, hogy az anyagi világ gyors átalakulása mellett a sajátos emberi értékek és tulajdonságok megtartása, fejlesztése és tökéletesítése különleges fontosságot kap. A kommunista világszemléletben a dolgozó ember életkörülményeinek kiteljesedése központi célként jelenik meg, melynek eszköze a társadalmi-technikai fejlődés. Gyakran vetik fel a kérdést: milyenek lesznek a jövő városai, hogyan fogunk élni? Kiállításokat rendeznek, könyveket és cikkeket írnak toronyvárosokról, gigantikus térszerkezetekről, függő vagy úszó városokról, de nagyon kevés szó esik arról, vajon milyen lesz a jövő embere. Vitathatatlan, hogy a termékbőség és a technikai tökéletesedés rohamosan növeli majd a kényelmet, de kérdéses, vajon hasonló arányban nő-e majd az emberi megelégedés, boldogság és életöröm is. Mindinkább világossá válik, hogy a lelkiismeretek megújulása, építése, továbbfejlődése az emberi társadalom fejlődésének alapfeltétele kell hogy legyen. A jövő városai és életkörülményei olyanok lesznek, amilyeneknek majd a jövő emberei igényelni fogják.

A jövőbeli fejlődésnek ezek szerint két tényezőjét tarthatjuk szem előtt: a gyors ütemű technikai fejlődést és az ember sajátos tulajdonságainak társadalmi és egyéni kibontakozását. Ebben a jövőben kísérreljük megtalálni a műemlékek helyét. A jövőről vázolt gondolatok után szükségesnek tűnik, hogy a műemlék fogalmáról alkossunk véleményt. Vannak, akik műemléknek tekintenek minden régi épületet. Ez a szemlélet ellentmond a fejlődés tanulságának, mert a társadalom igényeinek megfelelően az anyagi környezetnek is meg kell újulnia. A történelem folyamán az építkezés osztályjellege állandóan érvényesül, mert az anyagi feltételek összpontosított alkalmazását a társadalmi viszonyok határozták meg. Az évezredekkel dacoló piramisoknak, sziklasíroknak és zigguratoknak már az eredeti rendeltetése is az időállóság volt. A várak, városfalak és paloták elsősorban az ellenség támadásainak kellett hogy ellenálljanak, és szilárdságuk biztosította fennmaradásukat. A templomok nemes anyagai koruk kultikus és művészi igényeinek feleltek meg, és messze túléltek eredeti rendeltetésüket. A rómaiak a katonai sikereiket diadalkapukkal és győzelmi oszlopokkal örököltették meg, de koruk életének tanúbizonyságai maradtak a színházak, arénák, bazilikák, hidak és vízvezetékek is. A római épületek rabszolgák hordta kötőmegei műemlékké váltak, míg a világbirodalmukat megbontó harcok népek épületeiből alig maradt valami ránk. A keresztény és mohamedán világ kőből emelt templomépületei nagy számban érték meg jelenünket, a faszervezetek viszont gyakran a tűz martalékává váltak. Ezekben* a korokban nem létezett a régi épületek tisztelete, számos esetben többszörösen is átépítettek egy-egy épületet a változó funkcionális és esztétikai igényeknek megfelelően. A katedrális-építők nem nekünk szánták műveiket, hanem a jelenük igényét elégítették ki időtállóan. A paloták esetében is a jelen volt a döntő; XIV. Lajos saját magának építtette Versailles-t, nem utódainak.

A műemlékek korszerű értékelésének elvi alapjait körültekintően fogalmazták meg 1932-ben a modern építészet nemzetközi mozgalmának képviselői. Érdekesnek és hasznosnak tartom áttekinteni az Athéni Chartában megfogalmazott alap gondolatokat négy évtized távlatából.

* A román kori boltozatrendszerek abból a szükségből születtek meg, hogy pótolni kellett a Rajna menti templomok leégett faszervezeteit.

„Az építészeti értékeket meg kell védeni és őrizni, akár különálló épületek, épüle cso portok vagy városrészek.“

A műemlékek a múlt értékes tanúi, melyek, miután elvesztjük idő szerű funkcionálisukat, érzelmi és történelmi megbecsülést érdemelnek. Gyakran csak a későbbi korok ismerik fel az alkotások művésze ti értéke it, melyekben az elmúlt társadalmak fejlettebb esztétikai igényei valósulnak meg. A műemlékek a társadalmak hagyománykincséhez tartoznak, ezért azok, akik felelősek megőrzésükért, társadalmi felelősséggel tartoznak a jövő iránt. Csak azok a műemlékek érdemelnek megbecsülést, melyek egy régi korszellemet fejeznek ki, széles körű érdeklődést váltanak ki, és nem mondanak ellent az idő szerű korigénynek.

A műemlékeknek is, mint minden emberi alkotásnak, véges életük van. A megőrzendő alkotások válogatása különös gondot igényel, hiszen lebontásuk pótolhatatlan veszteségeket okozhat, vagy indokolatlan megőrzésük értelmetlenül gátolhatja a fejlődés folyamatát. A városfejlesztésben a legigényesebb műemlékvédelmi kérdés az épüle cso portok, az utca- és térhangulatok védelme. Lehetséges egész utcák és terek megőrzése, kirakatokkal, üzletekkel, járdákkal és lámpákkal — mint szigetek egy új világban, vagy csak bizonyos jellegze tes épüle cso portok óvása. Városaink épületeinek nagy többsége nem képvisel különleges építészeti vagy történelmi értéket, úgyhogy régi épületek lebontása és az újak építése természetes láncolattá alakul ki. A műemlékvédelem kérdése akkor merül fel, ha helyüket új épület vagy városfejlesztési igény követeli. Abban az esetben, ha egy kor épülettípusából számos példány található, csak a kiváló, tipikus megvalósulások tarthatnak igényt a megőrzésre. Ha egy épületben csonkrészek képviselnek különös értéket, ebben az esetben nincs értelme az egész régi épületet megőrizni, csak a részleteket. Előfordult, hogy egész épületek áthelyezése vagy elgördítése vált indokoltá.

„A műemlékvédelem nem gátolhatja a korszerű igények megvalósítását, és nem indokolhatja a lakások kényelemhiányát vagy egészségtelen voltát.“

Egy műemlék megtarthatja a korának megfelelő berendezést, ha rendelkezése múzeum jellegű. A legcélszerűbb műemlékőrzés az, ha a régi épület új funkciókkal él tovább, például a régi falak közt modern közszükséglete i igényeket kielégítő lakás létesül. Hamisan álcázzák néha a nyomort álromantikával.

„Nem indokolt a régi városmagokat közlekedési igények miatt feláldozni.“

A járművek növekvő száma elkerülhetetlen torlódást okoz a régi utcákon és tereken. Tévesnek bizonyult a megoldást bontásokban és úthálózat-szélesítésben keresni, mert — főleg Amerikában — előfordult, hogy mire megvalósult a korszerű közlekedés, úgy átalakult a városmag, hogy nem az lett, aminek szánták. Tanácsos bontások árán is kerülő utakat létesíteni, és lehetőleg a régi utcákat csak gyalogjárók részére fenntartott sétányokká alakítani.

„A megőrzött műemlékeket be kell illeszteni az új városképbe.“

A műemlékvédelem nem szorítkozhat az elszigetelt épületekre, hanem egy rendezett környezet kialakítása szükséges az adott körülményeknek megfelelően. Általában indokolt az igénytelen hozzáépítések lebontása és környező szabad területek kialakítása. Előfordulhat más esetekben, hogy a környező épületek hozzátartoznak a történelmi hangulat kialakításához. Kényes és igényes feladat új épületek építése a műemlékek szomszédságában. A háború utáni újjáépítések számos kiváló példát hoztak létre, hol a régi és ultramodern építészeti szerencsés összehangra talált az új együttesekben. Jogos igény volna, hogy minden új épület, amely egy régi helyére kerül, magasabb fokú építészeti felfogást képviseljen.

„A múlt stílusainak mai használata a hagyományos városrészekben téves esztétikai megfontolások alapján korszerűtlen utánzatokat eredményezhet.“

A hagyomány tisztelete nem jelentheti a régi műalkotások szolgai másolását; úgy alkossunk, ahogy elődeink tennék, ha helyünkben dolgoznának (Auguste Perret). A történelem során a koruk valóságából kibontakozó alkotások nem fordultak a múlt felé elméleti megfontolások alapján. A társadalmak dialektikus fejlődésében az emberiség nem ismételt meg előbb már végigjárt utakat. A múlt műemlékei bizonyítják, hogy minden kornak és társadalomnak megvoltak a sajátos feltételei, és a fejlődés csirái csak ezekből tudtak virágzó valósággá válni.

A hagyomány tisztelete nem formautánsban nyilvánul meg, hanem a szellemi tartalom alkotó fejlesztésében. Az új anyagok és szerkezetek kezdetben átveszik az előző anyagok formanyelvét, mígnem a társadalom funkcionális és esztétikai igényeinek megfelelően kialakítják sajátos formaképzésüket.

Mikor azt javasoljuk, hogy éljük saját korunk formavilágát, meg kell jegyeznünk: egy történelmi környezetben épülő új épület iránt jogos az az igény, hogy újszerűsége legalább olyan esztétikai és építészeti értékeket képviseljen, mint a régi épületek, amelyeknek szomszédságában helyet igényel. Ezekben az esetekben helyesebbnek bizonyult egy kiegyensúlyozott, komoly, esetleg semleges építészeti felfogás a feltűnést keltő, kísérleti jellegű, egyénieskedő megnyilvánulásokkal szemben. Hogyan alkothat valaki mai értékeket, ha munkájával bizonyítja, hogy képtelen megérteni a múlt értékes emlékeit? Úgy vélem, nincs értelme, hogy épületeink korszerű követelményeivel szemben előtérbe helyezzük azt az igényt, hogy műemlékeket emeljünk a jövő számára, de érdekes feltételezni, vajon mi fog fennmaradni az utókornak és mi tarthat igényt megbecsülésre mint jelenünk kifejezője. Korunk kiváló műemlékei elsősorban a nagyszabású mérnöki alkotások lesznek. A dunai, békási és a többi vízerőművek, az új nagy hidak a Duna felett, az autópálya-hálózat, a sok száz ipari létesítmény és az új városnegyedek jellemzően fogják képviselni korunkat. Az építészet jellegét mindig a legfontosabb épületek adták meg. A görög építészetet városai és templomai jellemzik, a római társadalomban a középületek fejlődtek ki, a középkor kiváló műemlékei pedig a katedrálisok. Joggal méltányolta Auguste Perret a jelenkor mérnöki alkotásait: „melyek lehetnének korunk katedrálisai, ha nem gyárépületeink?“

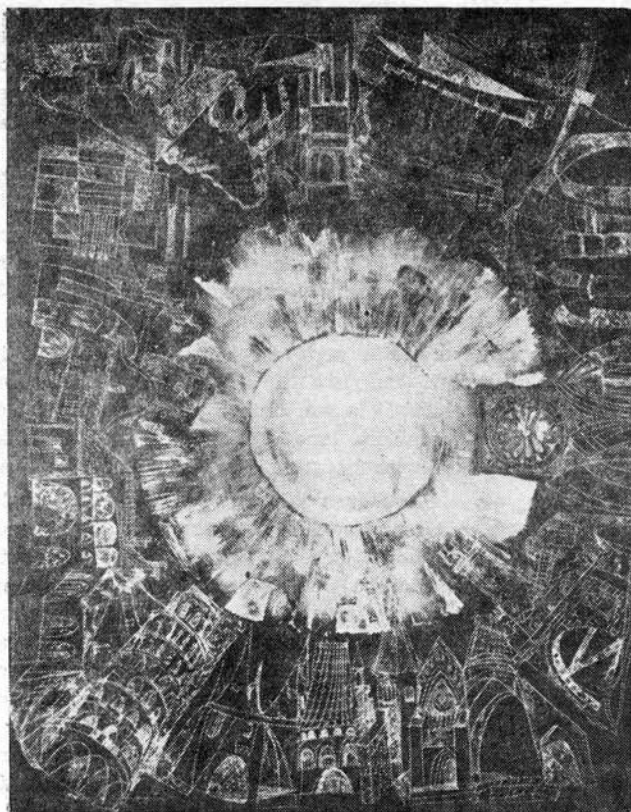
Számos kérdést vetnek fel a korszerű építészeti és szobrászati művekről alkotott vélemények is. A társadalmi öntudatot kifejező téralkotások, mint a múltban, úgy a jövőben is, fontos eszközei maradnak a közérdekű gondolatok megfogalmazásának és meggyőző közlésének. Ezen a területen világviszonylatban kevés a kiemelkedő alkotás, de ez nem jelent időszertütlenséget, inkább az új feladatok igényességét és nehézségét. A kőhasábról szónokló bronz képmások kora lejárt, és értelmetlenné válik, hogy egy gondolat tartalmat stilizált ruhadarabokkal és színházi pózokkal fejezzünk ki. Annak sincsen értelme, hogy mellszobornak nevezett félembekkel emlékezzünk meg kiváló egyéniségeinkről. Időszerű igénnyé válik, hogy megalkossuk jelenünk szimbólumait, merészen alkalmazva a technika nyújtotta új lehetőségeket, melyek keretén belül a reális emberábrázolás továbbra is meg fogja tartani elsőrendű fontosságát. Realitásunk több, mint az anyagban rögzített vizuális kép. Ezekről a kérdésekről szükséges lesz majd többet és behatóbban tárgyalni.

MIT LÁTSZ EGY ÍRÓASZTALON?

Asszonyok töltik a barikád mögött a ceruzákat, szuronysegezve közeleg az öregség. Bölcs, aki tanítani tud ezen az eldugott tájon is, boldog, kit végül is elhervaszt magányos művészetünk. Két ráfekvő karod közt terül el a kitarítás Mezőpotámiája. Középen nyugodt lapály, néhány elmozdítható kifutópálya, szemben a névjegyhágó, s a holnapiteendő-hegység sötétlik ablakfényben. Minden emelkedésen dátum-tűzek. Megvilágítják a frissen hullt papírt. Állandó fejlődés seper végig a sovány füveken, a könyvhalom mögött a kúnok fekete pusztáin az ég is zeng. A palota sötét. Tintaesőben fürdik az alabástromnégyesög, én, Első Mindegy most kísétálok a tolltartó mellett. Ha Wellington nem fordul váratlanul balra, Hannibál sosem tudja idejében elveszteni a rigómezei ütközetet. Észak a Dél ellen, vagyis a Boriska-szigetek gyarmatosításának viszontagságos eseménysorozata. Most vágtam negyedív nagyságúra. Zulu admirálisok hivatalos látogatása Bizánuban. Felvonulások, felmentő csapatmozdulatok, ostromgyűrűk, stratégiai csatavesztések egymás mellett, kihegyezve. Most már valóban én következem: a látogató. Megcsípdesem a rózsaszín emléktáblát, cukrot is adok neki, hogy ne bántson. A délután almasárga, és száraz betonján szépen szalad a tank. Alatta ötezer éves temetőkből nyílnak a remegő gyermekujjak. Sírtam is már. Na most! Szavak, szavak, szavak végtelen hadifogolyserege cammog a sárban. A szárnysegédek alapvető munkában, federes kézikönyvben ringanak hosszú utazásra, tele nemes eszményekkel, barokk-igék, biedermeier ragok. A mindig betiltott izgalomkeltés divatlapjából öltözködnek még mindig, konspirációs szabályaik élénk feltűnést keltenek ma is, halálmegvetésükre mindig hófehér, szoros sálat tekernek szelesebb éjszakákon, köpenyük lobog a bronzszobor-lovaglástól. Valami roppant elszántsággal megelőzött a múlt, berendezte nekem ezt az íróasztalt, hol gyermekjáték már lejárt-

szani a legnagyobb összecsapások folytatását, csak tudni kell: hogyan öltözzünk tavasszal könyvégetéshez és századvégen kézirat-elkobzás-hoz, csak meg kell tanulni s fel kell mondani folyékonyan Negyvennegyedik Tudniillik Frigyes emlékiratait. Persze én tudatlan vagyok. Alig szabadultam a koncentrációs logikából és életfogytiglani szabadságharcra ítélve most szállítanak át az idő vitásabb vidékeire. Következményeket fogok törni az igazság bányáiban, amíg csak meggebedek.

Minden költő a zsebében hordja a ceruzát és csatatéren a lobogót. Az íróasztalon romok.

Soó Zöld Margit:
A nap meséje

A KÖNYV AZ ÓKORBAN

Az írás felfedezése az emberiség első nagy kulturális forradalmát jelentette. Ez a forradalom szinte mindenütt az osztálytársadalom kezdetén zajlott le, és jelentős lökést adott a társadalom fejlődésének. Ez természetes is; míg korábban az egyes nemzedékek tapasztalatait csak a hallás, a megbízhatatlan emlékezet vitte tovább, addig az írás és a könyv rögzítette az emberi tapasztalatot, a nemzedékek eredményeit összefoglalta és továbbfejlesztette. Ma, amikor a tömegtájékoztatási eszközök nélkülözhetetlen tényezőkké váltak, jobban megértjük az írásbeliség és a könyv jelentőségét fejlődésének első szakaszában, az ókorban. Az amerikai filozófus McLuhan egész filozófiai rendszert dolgozott ki az írás, a könyv fejlődésével kapcsolatosan; ha véleményét a könyv közeli eltűnéséről nem is oszthatjuk, azt nem vonhatjuk kétségbe, hogy megjelenésének forradalmi voltát helyesen értékelte.

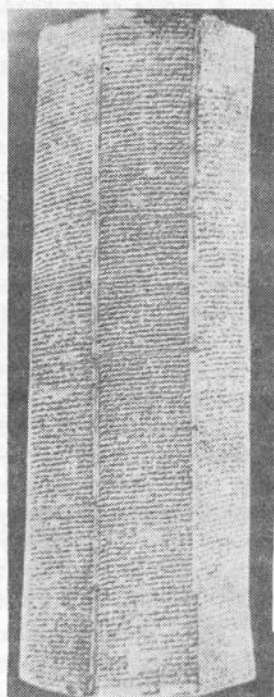
Az írásbeliség megjelenése McLuhan szerint nemcsak a társadalom szerkezetét, hanem az érzékszervek szerepét is megváltoztatta. A korábban domináns érzékszerv, a fül, a hallás funkcióját a szem, a látás vette át, noha a beszéd, a hallás, az emlékezet, az ismeretközlésnek ez a három tényezője, annyira belegyökerezett az emberi tudatba, hogy a hagyománnyá vált megszokás miatt kezdetben az ember nem tudott ezekről lemondani az írásbeliség elterjedése után sem. A keltákról például Caesar feljegyezte, hogy a köznapi dolgokat görögbetűs ábécével örökítették meg, a vallási kérdéseket és a törvényeket azonban csupán az emlékeztetre merték bízni, és az ifjak 20 évet is eltöltöttek a druidák iskoláiban, míg emlékeztetük az „összes titkokat” képes volt pontosan befogadni. A görög és a latin írók is mindegyre panaszkodnak, hogy az írás, a könyv meglazította a figyelmet, renyhévé tette az emlékezetet. Sőt, falun ma is „élnek” olyan szokások, amelyek tiltják a varázslatosnak hitt, babonás versikék írásba foglalását. Mindezek a hallásra és az emlékeztetre épülő egykori kultúra késői visszhangjai.

Az írásbeliség elterjedése meggyorsította a törzsi rend bomlását, és hozzájárult olyan társadalom kialakulásához, melynek militáns jellege vezetőinek a „tudáson” alapuló tekintélyéből és hatalmából is származott. A mezopotámiai, egyiptomi, a görög és római kultúrák frissességüket, lendületüket, gyors feltűnésüket és magabiztosságukat sok tekintetben az írásbeliségnek, a könyvnek köszönhették.

Természetes, az írás pusztja megjelenése és a könyv kialakulása között hosszú idő telt el. Kezdeti szakaszában ugyanis az írás teljesen gyakorlati célokat szolgált: számadásokat, üzeneteket, leltáranyagot, békekötéseket, naptári bejegyzéseket örökített meg a lehető leglapidárisabb formában. A könyv akkor jelent meg, amikor nagyszabású vallási, filozófiai, történelmi, jogi alkotások megörökítésének szükségessége merült fel, amikor a tudományos ismeretek olyan mennyiségben halmozódtak fel, hogy emlékeztetben tartásuk lehetetlenné vált. Az ókori ember már kezdettől fogva tudatában volt az írás, a könyv jelentőségének. Már a legrégebb szövegek dicsőítik az írást és az írástudót, a művészek szívesen ábrázolják az írnot. A királyok palotáiban, a templomok rejtékelyeiben, a főurak udvarházaiban külön helyet kap a könyvtár és a levéltár, a könyvkészítő műhely, és feltűnnek

Íróeszközök a III. dinasztia korából
(i.e. II. évezred eleje)

Ékírástás szöveg
(i.e. XI. század)

bennük a külön társadalmi réteggé emelkedő írástudók. A könyv dicsérete, értékelése végighúzódik az ókor valamennyi nagy kultúráján.

„A könyv hasznosabb, mint a kőszál, mint a jól megépített fal, hasznosabb, mint a ház, hasznosabb, mint a halottas kápolna“ — írja egy egyiptomi írnok.

A könyv Mezopotámiában

A könyv története visszanyúlik az i.e. III. évezredre; Mezopotámiában és Egyiptomban szinte egy időben tűnt fel. A mezopotámiai hagyomány mégis valamivel régibb. A könyv első példánya, az igazi *editio princeps* nem maradt ránk, legalábbis még nem fedezték fel. De talán azért sem, mert bizonyos értelemben a mezopotámiai könyv olyan volt, mint a mesebeli phönix madár, poraiból mindig feltámadt; az évszázadok során a régi példányok pusztulása arányában újra meg újra másolták.

Hogy a suméroknak nemcsak feljegyzéseik, hanem könyveik is voltak, azt logikailag a mezopotámiai irodalmi alkotások sumér eredete s maguk az ékíratos cseréptáblák bizonyítják. Az ún. torony-templomok egyúttal a tudományok: a csillagászat, számtan, mértan, történelem központjai és az akkori világ könyvtárai voltak. Sajnos, az i.e. III. évezred sumér és akkád könyvtáaira vonatkozóan kevés adat maradt ránk, de az évezred végéről, valamint a II. évezred elejéről olyan ékíratos táblák kerültek napvilágra, amelyek „könyvtár-katalógusoknak“ tekinthe-

tok. A sumér és az akkád városokban, Ur, Umma, Lágás, Nippur, Szippár, Kis, Akkád zigguratjaiban jelentős könyvtárak és levéltárak voltak. Noah Kramer amerikai sumérológus szerint a sumér iskolákban többek között irodalmi alkotásokat tanítottak, és az ezeket tartalmazó cseréptáblákat, hengereket vagy hasábokat polcokon helyezték el és róluk katalógust készítettek. Két ilyen, az i. e. II. évezred elejéről származó katalógust éppen Kramer fedezett fel; az egyiket az amerikai *University Museum*-ban, a másikat a párizsi *Louvre*-ban. Az előbbin a két-két oszlopra osztott mindkét oldal tele volt írva, és összesen 62 munka címét tartalmazta. Az első 40 cím tízenként négy csoportban van felsorolva, a fennmaradó 22 két csoportra oszlik, az egyikben 9, a másikon pedig 13 mű címe szerepel. A 62 felsorolt könyv közül 24 ténylegesen felszínre került az ásatások során. Mezopotámiában a könyveknek nem volt külön címük, a címet az első sor kezdő szavai nyomán adták. A híres teremtés-eposz címe kezdő szavai alapján: *Enuma elis* (Amikor fent). Ha a mű nem fért ki egyetlen táblácskára, akkor másodikon, harmadikon folytatták, de mindenikre külön-külön, felül, mindkét oldalon, ráírták a kezdő sor első szavait.

A katalógusok megfejtése nem könnyű feladat. Kramer is először azt hitte az említett tábláról, hogy addig ismeretlen költeményt tartalmaz, csak később jött rá, hogy nem versről, hanem címekről van szó. Ilyen előzmények után vette észre, hogy a *Louvre* kiadásában megjelentetett *Sumér vallásos szövegek* között is szerepel egy katalógus, amelyet a francia sumérológus, Henri de Genouillac, egyszerűen himnusznak nézett. Kramer számára a felismerést az könnyítette meg, hogy a szövegben több, a *University Museum* katalógusából már ismert cím szerepelt.

Ha a sumér és akkád könyvtárakra vonatkozó ismereteink hiányosak, az aszír könyvtárakról többet tudunk. Első könyvtárukat I. Tiglatpilassar (1112—1074) alapította Assurbanban, a legnagyobbat pedig Assurbanipál (668—626) Ninivében. Állománya mintegy 22 000 lap-, henger- vagy hasáb-alakú cserép volt. A király szétküldte írnokait a különböző mezopotámiai városokba, templomokba, palotákba, amelyekről tudta, hogy régi könyveket tartalmaznak. Az írnokek lemásolták azokat, és e formulával hitelesítették: „Másolat a régi eredeti után, azzal összeolvasva“. Ha a régi szöveg itt-ott megrongálódott, vagy egyes szavak olvasata feledésbe merült, a másoló az alábbi megjegyzésekkel jelezte: „elkoptott“, „tönkrement“, „nem tudom“. Minden táblára rányomták a király pecsétjét: „Assurbanipál, a négy világtáj királyának, Assur királyának a palotája.“

Assurbanipál a birodalom utolsó királya volt. Halála után a médek, babilóniaiak és kimméroszok támadásai alatt az asszír hatalom összeomlott. Ő nem volt elődeihez hasonló hódító király, hanem mindenekelőtt műgyűjtő és irodalomparatoló, aki gyűjteményeivel a városokat valóságos múzeumokká alakította át. A könyvek gyűjtésében támogatta az a különös hagyomány, hogy az asszírok az akkád-sémiek utódai és örökösei. Ezért vette fel egyik királyuk a II. Szárgón nevet, mert a világhódító akkád Szárgón egyenes utódának tekintette magát, s ezért másoltatta le Assurbanipál az akkádok régi könyveit. De ez az egyszerű titka annak a kezdetben nehezen érthető jelenségnek, hogy miért maradtak ránk az ősi sumér és akkád alkotások elsősorban asszír nyelven és környezetben.

A mezopotámiai könyvtárakban, amint Assurbanipál „bibliothékája“ bizonyítja, a könyvek szakok és tartalmuk szerint voltak csoportosítva. Vallásos és irodalmi művek mellett nagy számban voltak tudományos: matematikai, mértani, csillagászati, orvosi kérdéseket tárgyaló munkák is. Ma, az újabb tudománytörténeti kutatások fényében kezdjük felismerni, mi mindent köszönhetnek a görögök és rajtuk keresztül Európa mai lakói az ókori mezopotámiai feljegyzéseknek és könyveknek.

A könyv Egyiptomban

Az ugyancsak az i.e. III. évezredre visszanyúló egyiptomi könyv szerepéről, megőrzési módjáról még kevesebbet tudunk. Ennek egyik oka, hogy az egyiptomi íróanyag, a papirusz, még az ottani száraz homokban is nehezen állt ellen az idő romboló hatásának.

A könyv anyaga a Nílus középső folyása mentén és a Deltában bőségesen termő papirusz növény volt, melynek termesztése több négyezer éven át (az óbirodalomtól kezdve az i.sz. I. évezred végéig) az egyiptomiak monopóliuma maradt. Az itt termesztett papirusz és a belőle gyártott íróanyag a Földközi-tenger egész partvidékének évezredek óta egyik legkeresettebb kereskedelmi cikke volt. A növény gyökerének lyukacsos belét hosszában szeletekre vágták, ezeket kő- vagy deszkalapon összeragasztották, majd erre hasonló szeleteket ragasztottak keresztben, és a két réteget összekalapálták, az egyenetlenségeket elsimították, és az egész masszát a napon megszáritották. Több szelet összeragasztásából nyerték a tekercset. A tekercsnek csak arra az oldalára írtak, amelyen a gyökérszeletek vízszintesen haladtak. A tekercs két végére ékesen díszített fa- vagy elefántcsontpálcikát (omfalosz, umbilicus) erősítettek, és erre csavarták fel, illetve le az íróanyagot. A tekercset jobb kézben tartották és a ballal fokozatosan áttekerték.

A tekercsek különböző hosszúságúak voltak, egyik-másik a 40 métert is elérte. Ilyen hosszú például a *torinói királyi papirusz*, mely 164 szeletet tartalmaz, és a XVIII. dinasztia fáraóinak nevét, uralkodási évét, katonai tevékenységét mondja el. A görög korban volt olyan hosszú tekercs, amely az *Ilíaszt* és az *Odüsszeiát* magában foglalta.

A tekercsek kezelése nem volt könnyű feladat, erre célzott az alexandriai könyvtár tudós órének, Kallimakhosznak a mondása: *mega biblon, mega kakon* — nagy könyv, nagy vesződség. Megjegyzése nyilván a tekercsek cipelésére vonatkozott, később mégis „aranymondássá” lett, melyet a hosszú és unalmas könyvekre szoktak alkalmazni. A hellenisztikus korszaktól kezdve e nehézségek kiküszöbölésére végezték a műveket könyvekre osztották, és minden tekercs csak egy könyvet tartalmazott. Királyi, később császári rendeletek szabták meg a papirusz minőségét, hosszát, beosztását és árát. A legjobbat *hieraticának*, a császárkorban *Augustának* nevezték. Plinius idején a szabvány-tekercs hossza 10 ívre terjedt, vagyis tíz, egymáshoz ragasztott gyökérszeletre.

A papirusz korai használatát Egyiptomban jól szemléltetik a harmadik dinasztia korából (i.e. III. évezred kezdete) származó művészi szobrok, amelyek a térdén tekercset tartó, mintegy a diktálásra váró, ülő íródeákot ábrázolják. A harmadik dinasztia korából való feliratok említik a „könyvtekercsek házának előjáróját”, ami a könyvtár és a könyvtáros meglétét tükrözi. Sokatmondó ebből a szempontból Kaninisut herceg masztabájának (síremlék) ábrázolata. Rajta 11 írnok látható, mindegyik mellett fel van tüntetve a hivatalát jelző cím, amely egyúttal a könyvtár és levéltár körül kialakult különböző tevékenységeket is érintelteti.

Az egyiptomi könyvtárak és levéltárak viszonyát teljesen mind a mai napig nem sikerült tisztázni. Kétségtelen azonban, hogy a fáraók, a főurak palotáiból és a templomokból egyik sem hiányzott. Ezt bizonyítja az újbirodalom korából származó híres *Tell-el-Amar na-i* levéltár, amely III. Amenhotep diplomáciai levelezését tartalmazza. A környező területek valamennyi királyától, fejedelmétől és törzsfőnökétől vannak itt levelek. A gyakran ékírással írt levelek mellett *Tell-el-Amar* nában napfényre került egy fajansz *ex libris*, amely a fáraó és felesége

nevét, valamint egy könyv címét tartalmazza. A címről sok vita folyt az egyiptológusok között; az a vélemény kezd kialakulni, hogy valamilyen irodalmi alkotás címe lehetett. A kis *ex libris* kétségbevonhatatlanul tanúsítja, hogy a levéltár mellett ott volt a királyi könyvtár is.

A régészeknek mind ez ideig nem sikerült a Ptolemaioszok előtti korból származó könyvtárápületet feltárniuk Egyiptomban. Kétségtelen azonban, hogy az udvari és a templomi iskolák könyvtárai nemcsak „tankönyveket“, hanem értékes irodalmi és tudományos műveket is tartalmaztak. Tudjuk például, hogy *III. Tuthmoszisz évkönyvének* hártýatekercsben megörökített példányát az Amon-templomban őrizték Tébában. Az első „tudományos intézet“ a világtörténetben, a II. Ramszesz építette *Ramasseum* (i.e. XIII. század), ugyancsak gazdag könyvtárral rendelkezhetett.

Teljes egyiptomi könyvtárápületet tehát csak a Ptolemaioszok korából (i.e. 332—30) tártak fel. Ilyen az edfui templom egyik csarnokában lévő kis helyiség, amelynek könyvtári mivoltát az ablakpárkány domborműve és felirata bizonyítja. A dombormű egy nagy palettát (íróeszközt) az ég felé emelő két térdeplő alakot ábrázol, s e jelenetet balról is, jobbról is két-két géniusz kézfeltartással üdvözlí. E domborművel alaposan foglalkozó francia egyiptológus, J. Capart szerint a jelenet értelme ez: „minden, amit a szem lát, a fül hall, amit az értelem felfog és a száj kimond, tiszteleg az írnök palettája előtt“, vagyis a könyv előtt.

A görög-római világ és a könyv

Az első görög írásos feljegyzéseket az 1956-ban megfejtett *linearis B* írással agyagtáblákra rótták, és a műkénéi korból (i.e. XV—XII. század) származnak. Főként számadásokat, leltárokat tartalmaznak. A görög írásbeliség tulajdonképeni kialakulása mégis csak az i.e. IX. századra tehető, amikor a görögök átvették a fóníciai ábécét, és azt a magánhangzók bevezetésével továbbfejlesztették.

Az első könyveket a görögök is papiruszra írták (neve *papürosz*, *büblosz*), melyet természetesen Egyiptomból importáltak. A papirusz mellett kezdetben — igaz, ritkábban — írőanyagul használták az állati bőrből készült hártýát. Ez, amint éppen *III. Tuthmoszisz évkönyvei* bizonyítják, Egyiptomban sem volt ismeretlen, és a zsidók az i.e. VI. századtól erre írták szentkönyveiket. Hérodotosz *diphthérainak* (lenyúzott és kikészített bőr) nevezi, és azt állítja, hogy a perzsák is ezt használják. A hártýát később legjelentősebb gyártási helyéről, Pergamonról, *pergamennek* nevezték, bár a latinok még sokáig megőrizték eredeti nevét, a *vitulinumot* (borjúbőr, borjú hártýa). Plinius Maior szerint a pergament először II. Eumenész (i.e. 197—158) kezdte nagy méretekben gyártani azért, mert a Ptolemaioszok, attól tartva, hogy a pergamoni könyvtár felülmúlja az alexandriait, beszüntették a papirusz-szállítást. Az új írőanyag hamar meghódította a Földközi-tenger egész partvidékét, és a keresztnység győzelmével, mely bizonyos mértékben a zsidó hagyományokat folytatta, írőanyagul a hártýát használta, a pergamen sokkal keresettebbé vált, mint a papirusz. A papiruszsal szemben sok előnye volt: tartósabb annál, nem töredezett, színét sem veszítette el könnyen, főként pedig az, hogy be lehetett szerezni a belső piacon, tehát nem függött a kereskedelem, a hajózás szeszélyétől.

Történetük első, kulturális szempontból mondhatni szerény szakaszában a rómaiak sem papiruszt, sem hártýát nem használtak, törvényeiket fa- vagy éretáblára vésték, évkönyveiket pedig lenvászonra írták, és ezért *libri lintei*-nek ne-

vezték. Íróanyagul használták továbbá a fakérgyet (cortex; az aiol *lepor* szóból származó *liber* könyv is fakérgyet jelent), valamint a pálmalevelet (*folia*).

A görög-római világ érdeme a könyv mai, könnyen kezelhető alakjának a megteremtése. Görögországban és Egyiptomban már az i.e. V. századtól kezdve, Rómában valamivel később, számolásra, iskolai gyakorlásra, gyors feljegyzésekre használni kezdték a gyakran viasszal bevont fatáblát (görögül *tükha*, latinul *codex*). Idővel a kereskedők és az írók nagyon megkedvelték, mélkülözhetetlen, mindig magukkal hordott írószerükké vált, s mintegy a mai „zsebnotez” szerepét töltötte be. Hosszabb szövegek rögzítésére két vagy több falapot (*düptükha*, *polütükha*) tettek egymás mellé, s karikával fűzték egybe őket.

Az i.e. I. századtól kezdve a betéti falapokat papirusszal, majd, ennek törékeny volta miatt, hártáival, illetve pergamennel helyettesítették, s a városi rendeleteket és okmánymásolatokat is erre írták. A könyv *codex* formája azonban fokozatosan tudott tért hódítani magának, és csak az i.sz. IV. században vívta ki domináns helyzetét.

A tekereset rendszerint henger alakú tokban (*capsa scrinia*) tartották, és ezeket kisebb polcokra (*plutei*) vagy szekrényekbe (*armaria*) tették. A szekrényeket galambdúcszerűen képezték ki, és minden egyes lyukba egy-egy tekereset helyeztek. A tekeres külső, tehát látható részéhez papirusz vagy pergamen darabkát illesztettek úgy, hogy függőlegesen álljon, és könnyen olvasható legyen. Ez volt a könyv címét tartalmazó *index* vagy *titulus*, illetve a jelzés vagy a cím, és megkönnyítette a tekeres tartalmának a megállapítását. Egy ilyen galambdúcos szekrény domborműves ábrázolása a XVII. században Trier közelében, Neumagenben került elő.

Görögországban és Rómában aránylag korán kialakult a könyvkiadás és a vele szorosan együtt járó könyvkereskedés. Rómában például, ha egy szerző könyvét ki akarta adni, miután belőle részeket baráti vagy irodalmi körben felolvasott, elvitte a könyváruhoz, aki egyúttal a kiadó szerepét is betöltötte. A könyvárusnak nemcsak könyvboltja, hanem kiadó, másoló műhelye is volt, amelyben rendszerint rabszolgák dolgoztak. Egyesek feltételezik, hogy e műhelyekben az új könyvet tollbamondás után annyi példányban másolták, ahány másolója volt a könyvárusnak, de valószínűbb, hogy részekre osztották, és mindegyik másoló ugyanazt a részt több példányban leírta. Amikor elkészültek vele, a könyvárus a könyv címét és szerzőjét kifüggesztette az ajtójára. Tiszteletdíjról vagy szerzői jogról a ránk maradt történeti forrásokban nincs szó, valószínű, az ilyesmit a görög-római világ nem is ismerte. A vagyonos embereknek, mint például Cicero dúsgazdag barátjának, Atticusnak, külön másolóik voltak, akik kívánságukra bármilyen könyvet sokszorosítottak.

A könyv árát illetően az ókori szerzőknél, különösen Aulus Gelliusnál maradt ránk néhány adat. Martialis (i.sz. I. század vége) epigrammáinak első könyvét Atrectus könyvárus 5 dénárért árusította, a tizenharmadik könyvet viszont mindössze egy dénárért. Az árkülönbség nem tartalmi értékelésből származik, hanem a kiadás minőségéből. A könyv árát emelhették az illusztrációk is. Különösen Egyiptomban, de Görögországban és Rómában is, gyakran igen szépen illusztrált könyveket adtak ki. Ismeretes, hogy Vergilius *Aeneis*ének tekercsén rajta volt a költő arcképe. Néhány művészien illusztrált, ókori mintát másoló középkori *codex* a mai napig fennmaradt, mint például a vatikáni Vergilius, a milánói Iliász, a bécsi Dioszkoridész; mindez feljogosít arra, hogy beszélhessünk a klasszikus ókor valóságos könyvkultúrájáról.

Görög és római könyvtárak

Görögországban az első közkönyvtárat Athén tirannusa, Peiszisztratosz (560—527) alapította, aki a művészetek és az irodalom pártfogójaként udvarába hívta a kor legjelesebb költőit és tudósait, és velük véglegesítette a homéroszi eposzok szövegét. Könyvtára háromnegyed évszázadig zavartalanul fejlődött; i.e. 480-ban azonban, amikor a perzsa király, Xerxész csapatai elfoglalták és feldúlták Athént, a király parancsára az egész könyvtárat a perzsa fővárosba szállították. Mintegy száznyolcvan év múlva, Szíria hellenisztikus uralkodója, Szeleukosz Nikátór (305—280), amint Aulus Gellius elmondja (*Noctes Atticae*, VII. 17.), az egész könyvtárat visszaküldte Athénba.

A VI. és IV. század közötti időszakból Görögország területén más jelentős könyvtárakat is ismerünk. A történeti érdekességeket gyűjtő görög író, Athénaiosz szerint Szamosz szigetén Polükrátésznek, Cipruson Nikokrátésznek, Athénben Eukleidész arkhónnak és Euripidész drámaírónak volt nagy könyvtára. Általában minden athéni polgár arra törekedett, hogy házában legyen néhány alapvető könyv: a homéroszi eposzok, történelmi könyvek, feljegyzések.

Külön története van a „legnagyobb ókori koponya“, a filozófus Arisztotelész könyvtárának. Ezt az egyik volt tanítványa, Neleusz vásárolta meg, sokáig elrejtve őriztette, mert Pergamon királyai mindenképpen meg akarták szerezni tőle, majd egy részét az alexandriai könyvtárnak adta el. Később a könyvtár a teoszi Appelikor birtokába került, majd Sulla az első mithridátészi háború befejezése után (i.e. 85) Athénból egy egész rakomány szoborral és múkinccsel együtt Rómába vitette (i.e. 83).

A hellenisztikus kor uralkodói kötelességüknek tartották a könyvtárak és levéltárak alapítását. Többségük azonban hamar elpusztult. Legtöbbet a pergamoni és az alexandriai könyvtárról tudunk. A pergamoni az Attalusok alapították, és fejlesztésére a legnagyobb gondot II. Eumenész fordította. Berendezéséről, kezelési módjáról semmi értesülés nem maradt ránk. Plutarkhosz megjegyzi, hogy 200 000 *hapla* darabot tartalmazott, vagyis állományát nem a művek, hanem a könyvek alapján tartották számon. Például Hérodotosz egyetlen művet írt, amely kilenc könyvből áll, következésképpen a könyvtár kilenc könyvnek számította. Marcus Antonius, amikor egész Kelet ura volt, a leégett könyvtár pótlására Alexandriába szállította, hogy ezzel is kedvébe járjon Kleopátrának.

Alexandriában két könyvtár volt. Az egyik a Ptolemaiosz Szótér (305—283) alapította Muszeion, a másik a Szerapeum. A Muszeion (múzsák hajléka) a város Brakheion nevű negyedében, a világítótorony közelében emelkedett, és fejlesztéséről különösen Ptolemaiosz Philadelphos (283—246) gondoskodott. Könyvtárárei (fűlakesz) a kor legnagyobb tudósai, filozófusai, költői és filológusai voltak. Közülük megemlítjük az efezoszi Zenodotoszt, a csillagász Arisztarkhoszt és a tudósköltő (*poeta doctus*) Kallimákhoszt, aki jelentős költői tevékenysége mellett elkészítette a könyvtár katalógusát 20 kötetben (*pinakész*), amelyben feltüntette a szerzők nevét, a könyvek címét és rövid tartalmi kivonatát. A könyvtár az első tudományos akadémiának tekinthető, ahol a tudósok egyik feladata a hellenisztikus világban fellelhető idegen nyelvű értékes könyveknek görög nyelvre való lefordítása volt. Ekkor fordították le többek között az ótestamentum könyveit, s minthogy a fordítást hetven tudós végezte, a bibliának ezt a görög fordítását *Septuagintának* nevezik.

Az i.e. II. század közepén a könyvtár fejlesztése lelanyhult, mert II. Ptolemaiosz Euergetész üldözte a tudósokat, és megvonta tőlük, valamint a könyvtártól az anyagi támogatást.

A másik könyvtár, a Szerapeum, a város Rhakotisz negyedében volt. Mivel az alexandriai háború idején (i.e. 47) a Muszeion egy része leégett, benne a könyvtár is, a Szerapeum lett a város és Kelet legnagyobb könyvtára. Aulus Gellius meghatározó szavakkal és drámai feszültséggel írja le a szerinte hétszáz ezres állományú könyvtár tragikus pusztulását. A modern kutatás azonban arra a véleményre hajlik, hogy csak részben lett a lángok áldozata, mert a könyvek nagy részét Caesar Rómába szállította. Mintha ezt igazolná az is, hogy i.e. 45-ben a polihisztor Varrót egy közkönyvtár alapításával bízta meg; tervének valóra váltását azonban halála megakadályozta. Caracalla császár alexandriai látogatása (i.sz. 214—215) újabb megpróbáltatásoknak tette ki a pergamoni könyvtárat.

A császár lemészároltatta az alexandriai lakosság egy részét, és katonái a könyvtárat is feldúlták. A kereszténység győzelme után a könyvtár a régi, az ún. pogány ideológia egyik központja lett, ezért sokat szenvedett a keresztények támadásaitól, mígnem 391-ben Theodosius császár rendeletet adott ki lerombolására. A megmaradt állományt pedig Omár katonái égették el azzal az abszurd, a könyvrombolókra jellemző megindokolással, hogy amit tartalmaz, az vagy benne van a Koránban, s akkor szükségtelen, vagy nincsen benne, akkor meg fölösleges.

Rómában az első könyvtárakat hadizsákmányból létesítették. Aemilius Paulus Makedónia meghódítása után Rómába vitette Perszeusz király pellai könyvtárát. Ugyanezt tette Sulla Arisztotelész egykori könyvtárával; Lucullus Mithridátész pontoszi király könyvtárát vitte el hadizsákmányban, s valószínűleg így járt el Caesar is az alexandriai könyvtár egy részével.

Az elhurcolt könyvtárak magánkézben maradtak, csak Lucullus nyitotta meg a magáét a köznek. Jelentős magánkönyvtára volt Cicero öccsének, Quintusnak, és barátjának, Atticusnak. Az első közkönyvtárat az irodalombarát Asinius Pollio létesítette konzulása idején (i.e. 40), a *Szabadság csarnokában*. Példáját követte Augustus, aki két közkönyvtárat alapított. Már akkor kialakult az a csakhamar hagyománnyá vált szokás, hogy az épület külön szárnyán helyezték el a latin (*Bibliotheca Latina*) és külön a görög (*Bibliotheca Graeca*) könyveket. Tiberius továbbfejlesztette a közkönyvtárakat, majd Traianus a tőle alapított fórumon remekbe készült latin és görög könyvtárat létesített.

A fővárosi könyvtárak mellett a gazdag rómaiak vidéki birtokaikon is rendeztek be maguknak könyvtárat. Így például az ifjabb Plinius maga mondja el, hogy comói és mediolanumi udvarházában könyvtárakat létesített. A császárkor első két századában a könyvgyűjtés valóságos divattá vált, és az írók gyakran úztek gúnyt a megtollasodott újjagdagokból, akik, noha olvasni is alig tudtak, mégis nagy szorgalommal gyűjtötték és másoltatták a könyveket.

A közkönyvtárak szervezése Rómáról kiterjedt a vidéki városokra is. A II. század közepén szinte nincs olyan jelentős provinciális város, amelynek ne lett volna közkönyvtára. Számuk a fővárosban is megnőtt, és a IV. század végére itt a könyvtárak száma 29-re emelkedett.

A könyv története tehát az ókorban szinte egybeesik a kultúra történetével. Az ókor e téren is gazdag örökséget hagyott a középkorra. Ennek értékelése azonban csak hosszú kiesés után, a humanizmus és az újjászületés korával kezdődik, és még ma sem fejeződött be.

„HARCOS PROLETÁR IFJAK”

Az ötven éve megalakult Kommunista Ifjúsági Szövetség ünneplése jegyében azokra a fiatalokra emlékezünk, akik vállalták a forradalmi harcot, s idősebb társaik példájából tanulva már forradalmi lapjuk első vezércikkében osztályon-tudatról tettek tanúbizonyságot: „Harcos proletár ifjak! Ifjúnunkások! Testvérek! Mi vagyunk a jövő társadalmának alappillérei!... Mi vagyunk azok, kik becsületességünkkel, erős, megingathatatlan hitünkkel, akarásunkkal a romok fölé újra fölépítjük a minden dolgozók tiszta, fekélytelen szentegyházát: a *munka becsületes* társadalmát. Akarjátok-e?...” (*Mi már nem leszünk elnyomott proletárok. Ifjú Proletár*, 1921. március 29.).

Az ifjúnunkások az önálló sajtó megteremtésének és életben tartásának jelentőségét igen hamar felismerték. Az *Ifjú Proletárnak* — sajnos — mindössze egyetlen száma jelent, jelenhetett meg. A lap szerepe így is jelentős volt, azzá tette az írások politikai és ideológiai tisztasága és ismeretgazdagsága. Az egyik hosszabb cikkben a párizsi kommünre emlékeztek, annak örököseinek vallották magukat. A tudás megszerzésének fontosságát hangsúlyozta a P. Z. aláírással jelzett írás: „Ehségtől korgó gyomorral, fájdalomtól és dühtől összeszorított fogakkal, összes érzékszerveink megfeszített munkájával kell kiásnunk a számunkra nehezen megszerezhető tudást... Tudást szereztek, hogy a hatalmat megszerezhessétek; hatalmat szereztek, hogy a tudást megszerezzétek: egyszerre mindkettőt, Testvéreim!”

Az Ifjú Proletár megállapította, hogy a munkások és a föld dolgozói még mindig nem fogtak eléggé össze, pedig az osztályharc a falvakban ugyanúgy folyik a szegényparasztok és a földbirtokosok között, mint a városokban. A földműves ifjak jelentős része már elproletarizálódott, bér munka végzésére kényszerült. „A mi agitációnk feladata az, hogy a kisparaszti ifjúnunkásság előtt feltárjuk a nyomorba jutás okát s azt a folyamatot, amely a kapitalizmuson belül öreá is hat. Arról van szó tehát, hogy agitációnkat belekapcsoljuk a kisparaszti ifjúnunkásság gazdasági nyomorába, hogy a földműves ifjúnunkásságot besorozzuk a proletárforradalom harc frontjába...”

Helyet kapott még a lapban egy beszámoló az Ifjúnunkás Internacionálé 1921-ben tartott kongresszusáról; több kisebb írás az ifjúnunkások erdélyi és bánáti szövetségének híreivel foglalkozott. Megjelent ezenkívül egy Makszim Gorkij-karcolat (*A szürke megalkuvó*). Híreikkel a nemzetközi ifjúnunkásmozgalom körképét adták.

Az ifjúság forradalmi mozgalmának erősítéséhez az 1922. január elején létrehozott *Ifjúnunkás* hathatósan hozzájárult. A Kolozsváron megjelent lap, mint az Ifjúnunkások Erdélyi és Bánáti Szövetségének hivatalos lapja, lelkes szavakkal biztatta olvasóit:

„Újraébredésünk lesz az, mely táborunk töredékét harcoss munkára serkenti, mert csak megfeszített munka, harc útján biztosíthatjuk létünk, táborunk: az Ifjúnunkást.

Hisszük: Újraébredésünk lesz az, mely pillanatnyilag szétszórt sorainkat újból egybekovácsolja, szellemünket megacélozza, mert egyetlen mentségünk, várunk erőssége: az Ifjúnkás" (*Ifjúnkás*, 1922. január 1.).

A lap szerkesztői gondosan állították össze számaik anyagát, így ez valóban alkalmas volt a magyar nyelvű ifjúnkások ideológiai, politikai és gazdasági nevelésére. Mindegyikben jelent meg írás a fiatal szovjetállam eredményeiről és mindennapi életéről. Bőséges híranyag tájékoztatta az olvasókat az ifjúnkás-, illetve a munkásmozgalom eredményeiről. A lap olvasási tanácsadással és a fogalmak tisztázásával az oktatást is mindig szem előtt tartotta. Követelte az ifjúnkásokat megillető helyet a szakszervezetekben, amelyek nem adták meg nekik a szavazati jogot, így tulajdonképpen kirekesztették őket a tevékenységből. A követelésüket azzal indokolták, hogy az ifjúnkások a harcban való részvétel révén válhatnak az új rendért küzdő proletárok harcának igazi folytatóivá.

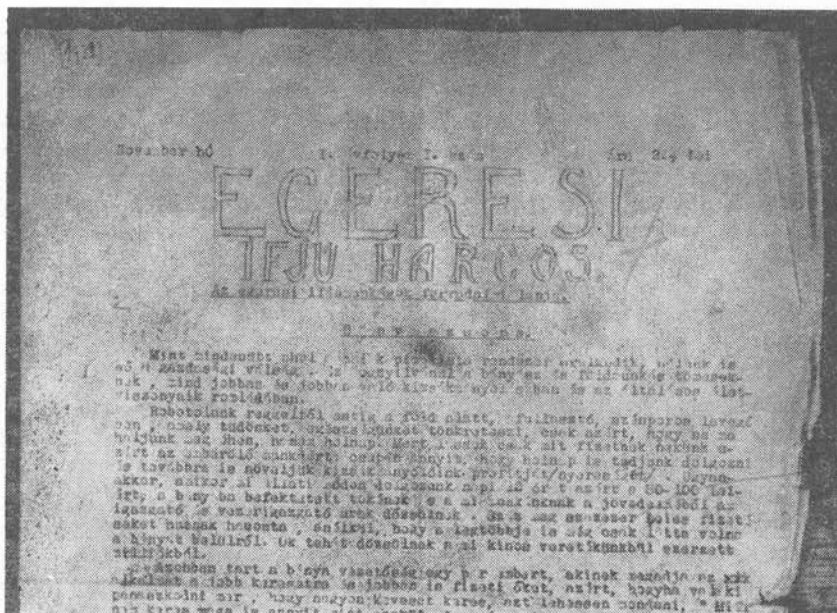
Az Ifjúnkás nagy teret szentelt a szervezeti kérdések ismertetésének. Felvázolta a szervezeti felépítés leginkább bevált formáit, meghatározta a különféle ügykörök feladatát, hangsúlyozta a fegyelem fontosságát, és hasznos útmutatásokkal szolgált a szervezet erőinek optimális felhasználásához.

Már első számában közölte a lap az Ifjúnkás Szövetség nyolcpontos programját. Ez kimondta, hogy csak az osztályharc alapján kell szervezkedni, s a követelések kivívásának egyetlen módja: „A felnőtt munkástevéreink kollektív szerződéseinek útján biztosítani az ifjúnkás gazdasági és kulturális életszínvonalának emelését.“ Ez nyilván átmeneti program volt, amely a pillanatnyilag kiharcolandó gazdasági követeléseket tartalmazta: a bérminimum megállapítását, a 8 órai munkaidő bevezetését, az éjjeli munka megszüntetését 18 éven aluliak számára, évente 4 hetes fizetéses szabadságot, továbbképző szakmai oktatást stb. Nem hiányzott a lap hasábjairól az irodalom sem, hiszen Ady-verset minden számban közöltek, de megjelentek fiatal munkások irodalmi próbálkozásai, valamint szocialista tárgyú prózai írások is.

Az Ifjúnkás 1922. november elejéig jelent meg. Mint a romániai Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságának magyar nyelvű sajtószerve mindvégig forradalmi tevékenységet folytatott, így nem kerülhette el a betiltást. Új formában 1922. december 25-én *Ifjú Gárda* címmel jelent meg. A névváltoztatás sem tartotta életben a lapot, hiszen agitációs tevékenységét éppen olyan elszántan folytatta; az első szám után betiltották, s ezzel az utolsó, legálisan megjelenő ifjúnkás lap szűnt meg.

Az Ifjú Gárda vezércikke (*Eljen az ifjúnkás egységfront*) az osztályharc szellemében foglalt állást. Megállapította, hogy a hatalom birtokosai ismét visszaéltek hatalmukkal, és igekeznek megfojtani a munkássajtót: „azt a sajtót, melyet mi, ifjúnkások csak a legnagyobb áldozatok révén voltunk képesek fenntartani. Utolsó filléreinket adtuk az Ifjúnkás sajtó-alapjára, hogy ennek megjelenését biztosítsuk... Lapunk, az Ifjúnkás világító fátyla volt Erdély és Bánát szellemileg is szegény proletár ifjúságá előtt, harcos társunk a teljes elnyomórítás elleni küzdelmünkben, bátor szócsövünk a hatalom erőszakos túlkapásaival szemben.“ A lap ismertette az ifjúnkások iskolai agitációjának programját, az ifjú földmunkások megszervezésének irányelveit, és határozottan állást foglalt a fasiszta mozgalmakkal szemben.

Az Ifjú Gárda betiltása után az Ifjúnkás Szövetség emléklapot adott ki Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht tiszteletére. Újabb kiadványokra azonban hosszú időn át nem került alkalom. Természetesen nem szünetelt a kísérlet legá-

Litografált illegális lap 1931-ből

lis vagy illegális formában megjelenő lapok kiadására. Csodával határos módon sikerült ezeket kinyomtatni és terjeszteni, és ismeretes, mennyi áldozatot követelt ez a kommunista mozgalom harcosaitól. A harmincas években igen sok illegális lap jelent meg, amelyek közül a legfontosabb magyar nyelvű ifjúsági lapok a következők voltak: *Lenin követői* (Kolozsvár, 1931); *Kommunista Ifjú Rohamos* (Kolozsvár, 1931—1932); *Ifjú Dolgozó* (Kolozsvár, 1931); *Vörös Front* (Kolozsvár, 1932); *Kommunista Ifjűmunkás* (Kolozsvár, 1933—1935); *Ifjú Kommunista*; *Kommunista Ifjú Harcos* (Kolozsvár, 1934). Legális lapkísérlet volt az 1929 márciusában Marosvásárhelyen kiadott *Ifjú Harcos*, amelyet mint a „városi és falusi ifjűmunkások” lapját jelezték a címlapon. Osztályharcra buzdította a lap az ifjűmunkásokat, a földműves ifjakat és katonákat, a politikai foglyok számára pedig általános amnesztiát követelt.

Még egy illegális litografált lapról kell szólnunk itt — annál is inkább, mert erről talán még a munkásmozgalom történetének kutatói sem vettek eddig tudomást: az *Egeresi Ifjú Harcos*ról. Az egeresi ifjűmunkások forradalmi lapjaként jelent meg 1931 novemberében. A mindössze négy oldal terjedelmű lap három cikket tartalmaz.

Az első írás (*Bányászisors*) a föld alatt robotoló munkások mindennapjával foglalkozik, az egeresi szénbányászokról nyújt hű képet. A munkakörülményekről, a fizetésről és a bányaszerencsétlenségekről számol be, végül harcra, még elszántabb küzdelemre szólítja fel olvasóit: „Látjuk tehát, hogy csupán emberölő munka, éhség, nyomor és kizsákmányolás a mi sorsunk. Mindnyájan tudjuk, hogy kötelességünk ezen változtatni. Változás pedig akkor fog beállni, ha a munkásság megszűnteti a magántulajdont, és kezébe veszi a termelőeszközöket... Akkor meg nem egyesek jóvoltáért fog dolgozni a munkásság, hanem az össz munkásságé lesznek a termelőeszközök és amit termelnek, az is.”

A következő írás a földmunkások helyzetét elemzi a gazdasági válság periódusában, majd a munkás-paraszt szövetség létesítését sürgeti, és az „igazi föld-reform“ kiharcolásában jelöli meg a parasztkérdés megoldását. Utolsó cikke a Szovjetunió ellen készülődő imperialista háború veszélyére figyelmezteti olvasóit (*Háborút készítenek elő Szovjet-Oroszország ellen*), és a nemzetközi burzsoázia legyőzése érdekében a teljesebb proletár nemzetköziségért száll síkra. Az egeresi ifjúmunkások lapja így fogalmazza meg célkitűzéseit: „Éppen ezért kiadjuk ezt a lapot, amely a mi helyzetünkkel foglalkozik és amely a mi harcunk vezetője lesz. Terjesszék, mert a mi érdekeinket védi. Alakítsatok sajtóbizottságokat bányában, falun!!! Adjatok anyagot, hogy minél jobban le tudjuk leplezni a bányaigazgatók, hajcsárok, papok, csendőrök, adóvégrehajtók garázdálkodásait.“

A forradalmi sajtó mellett természetesen más eszközöket is felhasználtak az illegálisban tevékenykedő kommunista ifjúmunkások, hogy fokozzák az ideológiai nevelést, a művelődést. Erre a célra jól használhatták a meglévő legális munkásszervezeteket, elsősorban a szakszervezetet, majd a harmincas évek közepétől a Szociáldemokrata Ifjúmunkás Szövetség szervezeti kereteit.

A szakszervezetekben az ifjúmunkások a felnőttekkel együtt tevékenykedtek, mind szervezeti, mind kulturális téren. Ezt bizonyítja, hogy az ifjúmunkások sajtója hirdette a szakszervezeti szabadiskolák programját, a szakszervezeti sajtó pedig az ifjúságot buzdította a megadott lehetőségek maximális kihasználására. A munkásszervezetek keretében működő kultúrscsoportok törzsgárdáját nemegyszer ifjúmunkások alkották, de mindenképpen résztvevői voltak a színjátszó csoportoknak, kórusoknak, zenekaroknak és sportegyesületeknek.

A szakszervezeti keret lehetőséget nyújtott önálló rendezvények megtartásához is. Így 1922-ben a *Keleti Újság* (1922. november 14.) adott hírt a kolozsvári ifjúmunkások rendezte irodalmi matinéről, amelyet 1922. november első vasárnapján tartottak meg az Uránia filmszínház termében. A matinén a román és a magyar színház művészei léptek fel; Neményi Lili Ady—Reinitz-dalokat énekelt, Baróti Erzi Ady-verseket szavalt, Szabó Zoltán és Mimi Nestorescu opera-áriákat énekelt, Kádár Imre az új színpadi törekvésekről tartott előadást, végül Forgács Sándor Walt Whitman verseiből szavalt. A matinét Asztalos Sándor beszéde nyitotta meg és zárta be.

A kolozsvári ifjúmunkások művelődési csoportja a harmincas években több műkedvelő előadást tartott, amelyekről a *Munkás Újság* elismeréssel számolt be minden alkalommal. De hírt adott a lap más városokban tevékenykedő ifjúmunkáscsoportok rendezvényeiről is, így 1930-ban a temesváriakról közölt beszámolót: „Még csak azt a kívánságunkat fejezzük ki, és ez nemcsak a temesváriakra vonatkozik, hogy a munkásság műkedvelő előadásaiban nagyobb súlyt fektessen a szocialista irányzatú darabok előadására.“

A 30-as évek elejéről többször is olvashatunk a Zsilvölgye ifjúmunkásainak művelődési tevékenységéről. A vulkáni fiatalok több jól sikerült irodalmi matinét rendeztek, majd 1930 decemberében bemutatták Kazaliczky Antal *Harang* című színművét, 1931. február 15-én pedig a *Jószerecsét* című bányásztragédiát. A petrillai ifjúmunkások műkedvelői Kelemen Rezső irányításával mutattak be román és magyar népszínműveket.

A kolozsvári ifjúmunkások a nevelőmunka érdekes formájára találtak. Irodalmi törvényszéknek nevezett rendezvényeiken az irodalmi műveket és szerzőjüket állították „törvényszék“ elé. Az ügyész vádat emelt, a védő visszaverte, a hozzászólók pedig mint „tanúk“ kapcsolódhattak be a „tárgyalásba“. Végül az elnök ítéletet hirdetett, amely elmarasztalta vagy felmentette az írókat és művészeket. Ez a játékos,

de igényes irodalmi vita legtöbbször politikai aktussá szélesült. Az irodalmi törvényesékek elsősorban a politikum szempontjából vizsgálták a mű eszmei mondanivalóját, nyomon követték hatását, és csak a marxista szempontból pozitívnak ítéltető, haladó eszméket hordozó, humánusot és a reakció elleni harcot hirdető műveket mentették fel a „vád” alól.

A marosvásárhelyi kommunisták lapja, az *Új Szó*, beszámolt az egyik irodalmi törvényszékről, amikor Silone *Fontamara* című regényét védve Jordáky Lajos antifasiszta vezetők üldözése ellen tiltakozott, és „felkészülten méltatta a Silone regényében megnyilatkozó útmutatást: a munkásság és a parasztság a kizsákmányolt és félrevezetett dolgozók egyetlen tábora. Reméljük, hogy nagyon közel van az idő, amikor Románia egész munkássága Francia- és Spanyolország dolgozóinak példáját követve, minden gáncsoskodást félretolva egységesen fog harcolni a faszizmus ellen” (*Egységet követel a szocialista ifjúság! Új Szó*, 1936. március 9.).

A látszólag csak szórakoztatva nevelő irodalmi játékot így avatták politikai fórummá az ifjúmunkások, és a harmincas években, amikor a faszizmus árnyéka mindinkább elhomályosította az európai országok egét, ezen a módon is a veszélyre figyelmeztették a fiatalokat.

Kádár Bogárka

KAZÁNKÖVERÉS

A hatalmas területen — ahol az állomás, a fűtőház, a hozzájuk tartozó javító-műhelyek és a pályafenntartás épületei álltak —, ha alkalmam volt, be-bekukkantottam mindenüvé, hogy lássam, mit csinálnak, hogyan dolgoznak.

A mi munkaterületünk a keskeny vágányú vasút fűtőházában volt. Itt találtak legalkalmasabb helyet a tanműhely számára. Az öt mozdony befogadására épült fűtőház és a hozzá tartozó műhelyek, valamint a nyolc-tíz keskeny vágányú vasúti kocsifogadására készített javító-szerelő csarnok a nagy fűtőháztól mintegy hat-hétszáz méternyire volt.

A két fűtőház főnöke akkoriban egy Ignátz Francisc nevű — állítólag csángó származású — egykori mozdonyvezető volt, aki hátára vetett, elnyűtt „averescu“-jában (lópokrócból készült köpeny) az öreg, kövér Bicsak művezető kíséretében elég gyakran tartott ellenőrzést a fűtőházban. Senki sem tisztelte ezt a hangoskodó, nyers beszédű embert, akiről nem lehetett tudni, honnan jött és lényegében kicsoda. Egyesek azt mondták, hogy nem is mozdonyvezető, csupán vizsgázott tolató-fűtő. Durva hangot használt mindenkivel szemben, ha mérges volt, a munkásokat leszidta, „te tetű”-nek nevezte a sok héverezésről, hidegtől, kétrét görnyedéstől holtá fáradt, a csepegő forróviztől, a hamuladából kihulló izzó pernyétől megsebzett mozdonyszerelőket, akik az arcukra, kezükre, ruhájukra ragadt olajos mocsoktól majdnem hogy emberi formájukat is elvesztették.

Ignátz az általános sztrájk után került a vásárhelyi fűtőházhoz, ahol mind a mozdonyvezetők és fűtők, mind az egész fűtőházi munkásság, még az inasok is, sztrájkoltak. A sztrájkot ugyan letörték, sokakat megbotoztak vagy puskatussal vertek véresre, de legtöbbször tudatában még elevenen élt a sztrájk s azok a követelések, amelyek a megmozdulást előidézték, de amelyek nem nyertek kielégítést.

Az emberi önérzetükben megsértettek, a „te tetű“ megszólítással meggyakóztak első tiltakozása az volt, hogy Ignátz főnököt saját szavajárásával keresztelték el. Jön a „tetű“, adták szájról szájra, ha belépett a fűtőházba, és a füsttől, koromtól, gőztől telített levegőben itt is, ott is felhangzott egy-egy gúnyos kiáltás: „gyeride, te tetű“, „mozogj már, te tetű“, s utána hangos hahota hallatszott.

Ignátz már kezdte érezni, hogy a „tetűzéssel“ melléfogott, és a munkások kiröhögik, de mégsem ez, a háta mögött üzött gúny adta neki a nagy erkölcsi pofont, hanem egy Angi nevű mozdonyszerelő. Angi, a mozdonyszerelő mély „kanális“-ban dolgozott, pedáns, tiszta ember volt. Mihelyt munka után kijött a kandliból, ledobta magáról olaj-sárral bemocskolt ruháját, és repceolaj meg petróleum keverékével mosni kezdte vállig bemocskolt testét.

Olyan arányos, szép férfitestet addig nem láttam. Mintegy harmincéves lehetett. Karján, vállán és derekán az izmok a legkisebb mozdulatra is úgy ugrándoztak, mint csendes tó vizén az apró játékos hullámok. Ezt a szobortestű férfit választotta — pechére — az elhízott, behemót alakú Ignátz kötekedése tárgyául.

Meglátva, hogy repceolajos petróleummal mosakszik, dühösen rákiáltott:

— Hát te mit csinálsz, te tetű?

Angi felegyenesedett a mosakodásból, és hátrafordult, úgy tett, mintha keresne valakit, aztán nagy nyugodtan tovább mosta olajtól csillogó izmos karjait. A főnök magánkívül üvöltötte:

— Veled beszélek, te tetű! Figyelj ide, ha én szólok hozzád!

Angi felegyenesedett, hatalmas kezét ökölbe szorítva megállt a főnök előtt, és ordítva felelte:

— Én nem vagyok „te tetű“! Én Angi András géplakatos vagyok, és a kezemet mosom.

Ugy állt, meztelen felsőtétén megfeszült izmokkal, mint egy ütni készülő gladiátor. Ignátz látta, hogy elvesztette a játszmat, idegesen szólt oda az öreg Bicsaknak:

— Meg van tiltva, mégis repceolajjal mossák kezüket az emberek... — s továbbment, nagy behemót testén idegesen ráncigálta a válláról lecsúszott „aveszescut“. Az egyik mozdonyon valaki elkiáltotta magát: „gyeride, te tetű!“, de senkit sem lehetett látni. A magasban örvénylett a fekete füst, lent átláthatatlan volt a gőzzel telített tejfehér levegő. Ettől a naptól kezdve Ignátz többé nem mondta senkinek: „te tetű“.

Szinte észrevétlenül váltam fiatalemberré. Az otthoni, eléggé kispolgári környezettel szöges ellentétben állt a fűtőházi nagyüzem fizikumot átformáló ereje. A mozdonykerekek esztergályozásakor az egész mozdony óriási acéltestet fel kellett emelni 1,5—2 méter magasságra, hogy ki lehessen gurítani alóla a megkopott kerekeket. Ezt a műveletet akkor még kézzel mozgatott emelőkkel végeztük... Ilyenkor mi, a tanoncműhely ifjai, átmentünk a nagy fűtőházba segíteni. Nehéz, fárasztó munka volt órákon át forgatni az emelők hajtókerekeit, ügyelni az egyenletes emelkedésre, nehogy a mozdony soktonnás teste megcsússzon — ami kimondhatatlan katasztrófát idézett volna elő. A gőzzel, füsttel telített levegőben izzadva, hörgöve, inunk szakadtáig húztuk az emelők karjait, krájkogtunk, köpködtünk, káromkodtunk, szidtuk a nehezen járó, megkopott emelőket, a vasútvezetőséget s mindenkit, aki dirigált minket ebben a nehéz munkában. De azért mégis érdekes és ismeretfejlesztő volt ez a 8—12 ember pontos összedolgozásán alapuló modern rabszolgamunka. Érdekes volt, mert a pihenőkben végighallgattuk az előmunkások (úgy neveztek akkor a

csoportvezetőket), művezetők szakmai vitáit, vagy hallgathattuk az öregebb szaktársak néha komoly, néha lódító elbeszéléseit.

Elevenen maradtak meg emlékezetemben Szilágyi „kollégának“, a kazánkovácsok pocakos előmunkásának elbeszélései. Szilágyi bácsi minket, inasokat is a felnőttekkel egyenjogúaknak tekintett, egyikünket sem tegezte, hanem „kicsi kollégának“ hívott. Szilágyi bácsi az első világháborút megelőző időben a diósgyőri nagy vasüzemben dolgozott, s néhány évig az akkori szociáldemokrata pártnak és a szakszervezetnek kiemelt (fizetett) agitátora volt. Vége-hossza nem volt a munkások és az igazgatóság közti konfliktusok, bérmozgalmak, sztrájkok, csendőrbatalitások leírásának. Elbeszéléseiben bizonyára sok volt a képzelet-szülemény is, és egyes szépen színezett meséinek hallatán egymást oldalba böktük: „most lódit az öreg“, de azért hallgattuk...

Mert ha nem voltak is harcos, szervezett munkások a társaim, jólesett hallani, hogyan mondott oda egy-egy szakszervezeti bizalmi az urakat kiszolgáló, talpnyaló mesternek vagy éppen osztályvezető mérnöknek, de hogy főleg ő, Szilágyi bácsi, hogyan védelmezte a munkások követeléseit egy-egy bérkonfliktus esetén helyes és bátor érveivel, és miként torkolta le az igazgatóság „nagyfopájú képviselőit“.

Már maga az a tény, hogy a gyárigazgatókról csak úgy beszélt mint „vérszívó piócákról“, az igazgatóságot kiszolgáló alakokról mint talpnyaló lakájokról, a munkásokról viszont mint öntudatos emberekről, akik munkájukért megkövetelik a bért és a megbecsülést: igen, már az ilyesmi hallása is jó nevelőhatású volt. Engem különben is büszkeséggel töltött el, hogy a munkásság, ha szervezett, van ereje visszavágni és hogy követeléseit ki tudja harcolni.

Ezek a tanítások azonban egy megalkuvóvá lett ember szájából hangzottak el; amikor egyszer megkérdeztem tőle, hogy miért nem szervezkedünk, miért nem követelünk mi is, Szilágyi bácsi felemelte az ujját és piszt intett.

— Kiskolléga, erről itt beszélni sem lehet. Ha megpróbálnánk valamit csinálni, azonnal kidobnának, s talán hadbíróság elé is állítanának. — Fejét behúzta a nyaka közé, úgy folytatta. — Nekünk, vasutasoknak törvény tiltja a szervezkedést.

Nem ilyen nagyhangú, egészen más típusú ember volt Karap Dani, az esztergályos. Nagyváradról származott, és a rövid életű magyar proletárdiktatúráról beszélt nemegyszer olyan szépen és meggyőződéssel, mint senki más, akit addig hallottam erről a történelmi korszakról szólni. Karap Dani Váradon szervezett munkás volt, s az általános sztrájk után, a vasutasokra tört terror idején ritkaság volt olyasmit hallani, amiről ő mesélt.

Volt még valaki, akivel sokat beszélgettem; Méhes Lajcsi, Feri bácsinak — akit nevelőapámnak mondhatok — bizalmi embere. Lajcsi egy beszélgetés alkalmával sejtetni engedte, hogy a hosszú Vargával ök dugták el a befaggyúzott lövetyűbetéteket 1920-ban az általános sztrájk alkalmával, s ily módon akadályozták meg a mozdonyok elindítását, majd, amikor Feri bácsitól erre utasítást kaptak, visszaszerelték az alkatrészeket.

Lajcsi széles vállú, jónövésű, vidám, gyermekarcú fiatalember volt. Katonaság előtt állott. Húsvétkor láttam utoljára. Egy Musta nevű fiatal kováccsal jöttek „locsolni“. Amikor elbúcsúzott, a húsvéti „belső“ locsolás hatása alatt kissé elérékenyülve mondta:

— Isten áldja meg, tartson meg jól emlékezetében, én Feri bácsit soha el nem felejtem.

Kérdeztem tőle, hova megy. Kelet felé mutatott:

— Arra, amerről felkél a Nap... a mi Napunk.

Többet nem láttam, később az egész fűtőház beszélte, hogy Lajcsi Mustával a

katonaság elől Szovjet-Oroszországba szökött. Hogy kiért-e a szovjet földre, s mi lett vele, nem tudom, de emlékezetemben él a vidám, gyermekarcú óriás.

A műhelyben a velem egykorú fiúk közül Katonai Bélával barátkoztam össze legjobban, de jóbarátságba kerültem a nálam 2—3 évvel idősebb Gálos Ferivel és Baricz Mikivel is. Bélával a barátságunk akkor vált szorosabbá, amikor az év végi vizsgamunkát — egy másfél méter hosszú díszes rácsot, amelyet egyetlen ember nem tudott elkészíteni — közösen dolgoztuk ki.

Gálos Feri és Baricz Miki esztergályosnak készült. Mindkettő ügyes kezű fiú volt, harmadéves inas korukban sok tekintetben túltettek szaktudásban, idősebb esztergályosokon is.

Miki a tanoncotthonban lakott, ahol komoly szakkönyvekhez jutott. Élt is a lehetőséggel, és sokat olvasott, szakmai-elméleti tudás tekintetében mindannyiunk felett állt.

Abban az időben az idősebb szakmunkásoknál még divott a szakmai ismeretek, titkok őnző rejtegetése. Schreimer bácsi, az öreg reszelővágó mester például nem volt hajlandó más inast tanítani, csak az unokáját, Katonai Zolit, és hétvégén a reszelők edzését egyedül végezte. Még az unokája sem tudta pontosan az összetételét annak a büdös masszának, amivel Schreimer bácsi az edzendő reszelőket bekente — hogy megóvja a fogakat a túledzéstől —, csak sejtette, milyen anyagokat rak és milyen arányban az öreg az edzővízbe.

Schreimer bácsi, aki éveken át vezette az Udvarhely megyei Etéd község híres fúvószenekarát, aki mindenkinek mindenben segítségére volt, aki bárhol élt, azonnal a közös kultúr munka szervezéséhez fogott, nos, még ez a nyíltszívű ember is úgy zárkózott el a szakmai ismeretek átadása elől, mint egy vaspántos középkori céh-láda.

Miki nagy szakmai-elméleti ismereteiből nem kovácsolt magának előnyöket, mindenkinek megmagyarázott mindent, amit tudott, sőt gyakorlatilag is megmutatta. Több mint egy éve dolgoztam a tanműhelyben, s miután legyűrtam vagy két hónapot a lassan forgó esztergapadon — amelyen a kisvasúti mozdonyok és vagonok megkopott kerekeit szabályoztam —, újra átkerültem egy rozoga esztergapadhoz. Trapéz alakú, nagy menetemelkedésű csavar-orsót kellett készítenem. A régi fajta gépen minden menetvágáshoz más és más fogaskerék-áttételt kellett felrakni. Én nemcsak, hogy nem csináltam, de még csak nem is láttam addig ilyen rendszerű menetet... Mikit kértem meg, és készségesen segített is az áttétel és a kések vastagságának és idomának kiszámításában.

Ez az új segítő szellem a régi vaskalaposok között határozottan értékes és hasznos volt, átvettük mindannyian, és szinte sportot űztünk abból, hogy egy-egy mesterségbeli titkot leleplezzünk, és mindenki előtt ismertté tegyünk.

Volt a kis fűtőházban egy Sipos nevű lakatos, aki nagy mester hírében állt. Fűrészlapokból marhaszarvnyelű kenyérvágó késeket fabrikált. Mások is megtették, de minthogy kovácsolás közben az acél meglágyul, nem tudták megedzeni úgy, hogy a hosszú kés el ne görbüljön.

Nos, ez a Sipos, amikor mellette dolgoztam, állandóan fuseráltatott, a kések nyelét velem csináltatta meg, de soha egy banit nem adott. Egy mozdonyvezető megkért, csináljak neki is egy kést. Kértem Sipost, hogy az élét eddze meg, de megtagadta. Figyelni kezdtem, hogyan csinálja, s rájöttem, hogy a kések edzésekor mindig előkészít egy pléhtepsiben nedves homokot, és abban edzi a késeket. Ezt a módszert én is megpróbáltam, és sikerrel járt. Sipos dühöngött, s megfenyegetett,

ha elárulom valakinek a „titkot“, megpofoz. Én pedig minden lelkiismeretfurdalás nélkül „elárultam“.

*

Igazi mély barátot a felnőttek közül azonban Koncz Jánossal, a bicégő fűtővel kötöttem, aki az erőmű gépésze volt.

Az „erőmű“ egy 5 × 8 méteres, gerendából, deszkából összetákolts barakk volt, amelyben egy elaggott lokomobil hőrögve-prüszkölve forgatta a végtelen hosszúnak tűnő transzmissziós tengelyt, amely a kovács-, eszterga-, tan- és reszelővágó-műhelyek gépeit hajtotta.

Koncz János ma is úgy áll előttem, mint a félig paraszt, félig munkás agitátor eszményi típusa. Markáns arca volt, zöldesbarna szeme, amellyel merészen, mélyen hallgatójának szemébe néz, és figyel, mint aki meg akarja állapítani, beszélgető társának tudata hogyan reagál szavaira. Végtelen ravaszsággal csalta ki mások véleményét a társadalmi kérdésekben, s csak akkor fogott nyíltan az érveléshez, ha meggyőződött, hogy az illető a hallottak után nem fog egyenesen a főnökséghez menni, hogy följelentse.

Bennem kezdettől fogva megbízott. Mint később mondta, el sem képzelhette volna, hogy Kézel vezérúrnak unokaöccsében ne bizzon meg. Koncz ismerte nagybátyámat még mozdonyvezető korából — innen a „vezérúr“ megnevezés, a fűtők annak idején így szólították a mozdonyvezetőket —, de ismerte jelentős szerepét és magatartását az általános sztrájk idején is.

Mégis először csak kerülgette a kérdéseket. Tudakolta, milyen könyveket olvas-tam, és most olvasok-e.

Értelmes, szép beszédű ember volt, folyt belőle a szó, de nem az össze-vissza hadart zagyaság — mint általában a bőbeszédű emberekből —, hanem tudatosan megfogalmazott, szép, értelmes beszéd.

Egy napon elfelejtette behorgolni belülről a barakk ajtaját, és amikor benyitottam, hirtelen a szék háta mögé tette a könyvet, amit olvasott. Minden gátlás nélkül a kezembe vettem, és elolvastam a címét... August Bebel: A nő és a szocializmus.

Ettől a perctől kezdve úgy voltunk, mint két cinkos, „lelepleztük“ egymás előtt felfogásunkat, véleményünket a kizsákmányolókról és a kizsákmányolásról, kifejeztük rokonszenvünket Szovjet-Oroszország és a bolsevizmus iránt, gyűlölettel beszélünk a magyarországi horthysták s a hazai burzsoázia vad terrorjáról...

Néhány nap múlva egy kis brosúrát adott, amelyet Bécsben adtak ki az emigráns magyar kommunisták. A brosúra Hamburgerné — a magyar proletárdiktatúra egyik ismert harcosának felesége — letartóztatásáról, embertelen megkínzásáról, és a nemzetközi munkásmozgalom tiltakozó állásfoglalásáról szólt.

A kovácsműhelyben végzett gyakorlat után engem és Cseh Árpit betettek az alvázról leszerelt, két hatalmas bakra állított mozdonykazánba, amelyből a tűzcsöveket kiszedték. Feladatunk az volt, hogy a kazán falára lerakódó zománckemény-ségű vízkövet éles, kazánkőverő kalapáccsal letisztítsuk. A műhely előtti nagy szerelőcsarnokban állt magányosan a kazán, mi ketten Árpival a nyitott gőzkúpon át belebújtunk és kétrétgörnyedt állapotban, a védőkosárral ellátott villanylámpa fénye mellett a farkasorádtó februári hidegben vertük le a falára rakódott kemény vízkövet, majd utána drótkéfével még jobban letisztítottuk. Elméletben tudtam, mit jelent a rossz, meszes víz lerakódása, hogy a kazánkő csőfolyást, adott esetben robbanást is idézhet elő, de a gyakorlatban itt ismerkedtem meg a kazánoknak ezzel a legfőbb ellenségével.

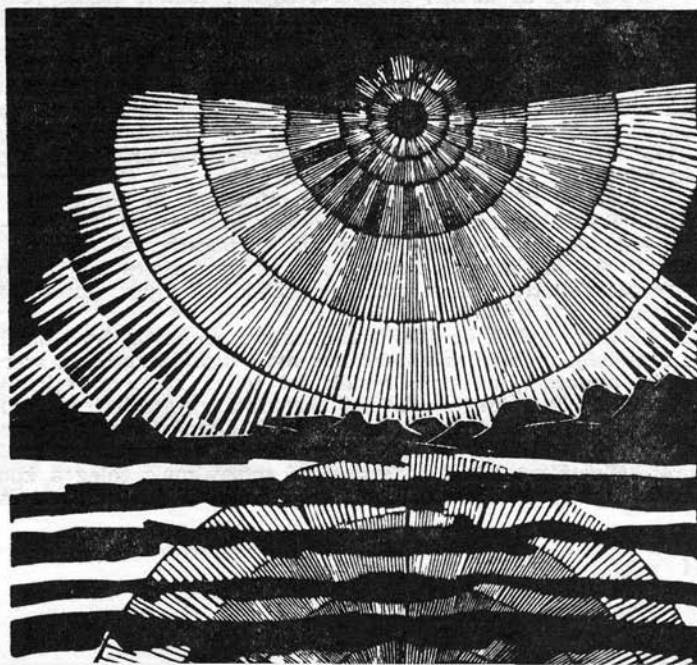
Órákon, napokon át vertük kalapácsunkkal a kazán falát. A lepattogzó éles szilánkok bebújtak ruhánk alá, és felsértették testünket, a drótkéfézessel keletkezett finom „mészpor“ bejutott légzőszervünkbe, behatolt a ruhánk alá, betömte arcunkon, testünkön a bőr légzőpórusait, és kibírhatatlan viszketést okozott. De a legkegyetlenebb volt a hideg. A kazánfal úgy sugározta magából, mint izzó lemez a meleget. Ha nedves kézzel értünk hozzá, megtörtént, hogy odaragadt az ujjunk és róla egy bőrdarabocsk. Munkaruhánkra mindenféle rongyokat vettünk fel, bakancsunkat becsavartuk pokrócdarabokkal, úgy néztünk ki, mint azok a kanálislakó „darisok“, akikkel húsz évvel később — 1941-ben — a pesti toloncházban találkoztam. Megpróbáltunk téglát melegíteni, és arra ülni, de abban a helyzetben nem tudtunk dolgozni. Előttünk már mások is végezték ezt a munkát, de különböző kifogásokkal meglógtak. Három hétig dolgoztam 1922 februárjában ebben az átkozott beosztásban, minden munkavédelmi felszerelés nélkül — csupán védőszemüvegünk volt. Mikorra elkészültünk a munkával, ki is készültünk. Cseh Árpi vesegyulladását szerzett, és húszéves korában elvitte a betegség... Nekem a légzőszerveim betegedtek meg, tüdőcsúcshurutot kaptam, amelyből minden feljavított étkezés és Margit néni anyai gondoskodása ellenére csak hosszú idő múlva tudtam teljesen kigyógyulni.

Jellemző az akkori idők munkásegészségügyi viszonyaira Dr. Pintican vasúti orvosnak, a későbbi ismert nőgyógyásznak a véleménye: „Fiam, ez nem lázas betegség és nem tüdőbaj... én nem tudok adni magának betegszabadságot — mert nincs láza —, és nem tudom szanatóriumba küldeni magát, mert még nem tüdőbajos.“ Azért mégis adott négy napi betegszabadságot és valamilyen port. Hála fiatal egészséges szervezetemnek, legyűrtem a betegséget, és a későbbi fizikai megpróbáltatások — a láger és börtönévek sem kezdték ki tudómet, amelyen csak egy elmeszesedett foltocská emlékeztet a kapitalista „aranykor“ munkavédelmére.

Veress Pál

* Részlet a szerző készülő önéletrrásából.

Gedeon Zoltán grafikája

MIKÓ IMRE LEVÉLVÁLTÁS JÓZSA BÉLAVAL 1943-BAN

Történelmi háttér

A fasiszta hatalmak kierőszakolta bécsi diktátum súlyos következményei szakirodalmunkban és közírásunkban, helyesen, tág teret kaptak. Nem mondható el ugyanez egészen az utóbbi időkig a kettévágott Erdély, különösen annak Horthyuralom alá került északi része társadalmi, politikai életének mélyreható elemzéséről. De örvendetes, hogy az ilyen tárgyú közlések az utóbbi években megsaporodtak. Ezek között különösen számottevő I. Micunak és A. Simionnak a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányi Intézet égisze alatt, az *Evocări* sorozatban Józsa Béla címmel megjelent könyve — illetékes, elmélyült bevezetőjét Vincze János írta —, valamint Bányai Lászlónak a román nép és az együttélő nemzetiségek közös történetét széles perspektívában áttekintő munkája (*Pe făgașul tradițiilor frăjești*) és más írások. Az átfogó vagy egyes részletkérdéseket tárgyaló könyvek, tanulmányok, cikkek mellett a hiteles helyzetkép kialakításához messzemenően hozzájárul az eddig nem közölt kordokumentumoknak, közéleti személyiségek visszaemlékezéseinek, levelezésének a publikálása.

Erdélynek az akkori Magyarországhoz csatolt északi részében a hatóságok az élet minden területén meghonosították a horthysta rendszer intézményeit, azok működési elveit, azt a reakciós szellemet, mely az 1919 utáni ellenforradalmi berendezkedést jellemezte. De a szovjetellenes háborúba való belépés után és a háborús események hatása alatt a horthysta rezsim fiziognómiájában mindinkább felismerhetővé vált bizonyos kettősség: a totális fasizmussal való, fenntartás nélküli azonosulás és egy, a rendszert a háborún „átmenteni” akaró, valamelyest „liberálisabb” tendencia. Ez utóbbi jelenlétével magyarázható, hogy a hitleri Németország csatlósállama szerepét vállaló országban, ha szűkebb keretek között és rendkívüli hatalmi nyomás alatt is, de „működött” a parlament, hogy legalisan létezhetett a Szociáldemokrata Párt s néhány más ellenzéki párt — Független Kisgazdapárt, Parasztpárt —, hogy a fasiszta korporatív szövetségek mintájára létrehozott Nemzeti Munkaközpont megléte ellenére igen széles körű és hatékony legális tevékenységet fejtek ki a szakszervezetek, bizonyos kulturális, irodalmi csoportosulások.

Az „átmentők”, az 1944 márciusáig kormányon levő horthysta körök rivalizáltak a szélsőjobboldali, a hitlerizmus nyílt ügynökségeiként szereplő pártokkal (imrédysták, nyilasok), de nem léptek fel teljes szigorral ellenük. Ezzel szemben az uralkodó körök minden politikai árnyalata egyetértett a ténylegesen haladó törekvések, de különösképpen a kommunisták elleni terror alkalmazásában. Úgy alakult tehát a helyzet, hogy a két csoportosulás versengett a hatalom birtoklásáért, de szoros szövetséget kötött a forradalmi mozgalmak, főleg a kommunisták elleni legkönyörtelenebb fellépés tekintetében. Rendkívül jól kiépített és szerteágazó elnyomó

apparátus — a politikai rendőrség, a csendőrnnyomozó szervek, a Vezérkari Főnökség nyomozó osztálya (tevékenységüket volt hivatott összehangolni az Államvédelmi Központ), különleges bíróságok, besúgók széles hálózata — állott rendelkezésükre. Ezek terrorja, kegyetlen gyilkosságai vetelkedtek a hitleri állam hasonló intézményeinek közismert módszereivel.

A magyarországi horthysta rezsim politikai képletének kihatásai Észak-Erdélyben is érződtek 1940—1944 között. De itt a helyzet még súlyosabb volt annak következtében, hogy a horthysta hatóságok minden eszközt felhasználtak a lakosság román nemzetiségű tömegeinek elnyomására. Nyílt sovíniszta uszítást, elnemzetietlenítő politikát folytattak, s közvetlenül üldözésnek vetették alá a román és zsidó nemzetiségű állampolgárokat (munkaszolgálat, elhurcolás).

1940 nyarán a Román Kommunista Párt szervezetei és az irányításuk alatt álló mozgalmak (mindenekelőtt az Elkésfront és a MADOSZ) határozottan állást foglaltak és harcoltak a bécsi diktátum ellen. Észak-Erdély kommunistáinak a feladata különlegesen bonyolulttá vált, mert új helyzetbe kellett beilleszkedniük, és át kellett szervezniük soraikat. 1940 őszén a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága a Kommunista Internacionálétól kapott utasítás alapján úgy döntött, hogy az Erdély északi részében élő kommunisták szervezetei vegyék fel a kapcsolatot a Kommunista Magyarországi Pártjával, jöllehet e párt szervezeteit az erőszakszervek ebben az időben nagyon megyengítették. 1940 szeptemberétől az RKP Erdély és Bánát Területi Bizottsága helyébe megszervezték Észak-Erdély Tartományi Titkárságát; ez egy ideig nem tudta megtalálni a kapcsolatot a KMP Központi Bizottságával, és önállóan dolgozott (a Titkárság szeptember közepén éles hangú határozatban leplezi le és ítéli el a bécsi diktátumot, s ilyen értelmű röpcédulát terjeszt). Novemberben tartományi konferenciát tartottak a Titkárság működési elveinek megfogalmazására, s elhatározták, hogy a tartományi szervezetet három — Maros, Körös, Szamos — kerületre osztják.

A kommunisták észak-erdélyi szervezetei megalakulásuktól kezdve különös gondot fordítottak tömegkapcsolataik biztosítására. Amellett, hogy igyekeztek beépülni a legálisan működő Szociáldemokrata Pártba, a szakszervezetekbe és más társadalmi-kulturális tömörülésekbe, a párt kezdeményezésére és irányításával 1940 szeptemberében megalakult a Románok Nemzeti-Forradalmi Bizottsága (vezetői Pavel Bojan, Vasile Pogăceanu, ifj. Teofil Vescan); ez novemberben átalakult a Románok Nemzeti-Forradalmi Szövetségévé azzal a feladattal, hogy a kommunisták vezetése alatt szervezze és mozgósítsa a románság legszélesebb tömegeit. Később a tömegbázis kiszélesítése érdekében ezt az önálló szervezetet feloszlatták, és a kommunisták igyekeztek behatolni a legálisan működő Román Népközösségbe, feloldítva és mindinkább forradalmasítva annak munkáját. A kommunisták tevékenységének eredménye, hogy sem a nacionalista uszítás, sem a román lakossággal szemben alkalmazott nyílt terror nem tudta megbontani a román és magyar dolgozók összefogásának frontját, mely nehéz harcokban születte és edződött meg.

Észak-Erdély kommunistáinak tevékenységére súlyos csapást jelentett a rendőrség, a csendőrség és a honvéd-vezérkar elhárító osztálya szervezte nagyarányú hajtóvadászat, melynek során az 1941 nyarán elrendelt nyílt nyomozás az észak-erdélyi kommunista mozgalom teljes felgöngyölítését célozta. Ennek keretében mintegy 1200 — magyar, román, zsidó és más nemzetiségű — kommunistát tartóztattak le, a tartományi vezetőség nagyobb részével az élen. A horthysta nyomozó szervek Szamosfalva, Ákosfalva, Máramarossziget, Nagyvárad és más helységekbe gyűjtötték össze a letartóztatottakat, és elképzelhetetlenül kegyetlen kínzásokkal igyekeztek megtörni őket; ez azonban az esetek túlnyomó többségében nem járt eredménnyel. Az 1941-es nyílt nyomozás során letartóztatottak közül mintegy 800-at bíróság elé állítottak; sokan büntetőszázadba kerültek, majd a frontra küldték őket, ahol többségükben elpusztultak. Az észak-erdélyi kommunista mozgalom azonban az RKP és a KMP egészéhez hasonlóan tovább élt.

A helyi erőszakszervek 1942 elején ismét kommunista tevékenységről tesznek jelentést felsőbb hatóságoknak, ugyanazon év novemberében pedig csak a kolozsvári rendőrkapitányság már 450, a kommunista mozgalommal kapcsolatban álló személyt tart nyilván.

Az 1941-es nagy letartóztatások után — amelyek során Kohn Hillel, a tartományi vezetőség titkára és a vezetőség több tagja lebukott (Ráczy Gyula, Nemes József, Jakab Sándor és mások) — a kommunista mozgalom élén Józsa Béla állott, aki ekkor már **illegálisan élt. Az ő irányítása alatt újjáéledő mozgalom a különböző rétegek mozgósítására, széles körű antifasiszta front megteremtésére törekedett.**

1942 februárjában országosan megalakult a Történelmi Emlékbizottság mint a függetlenségi mozgalom legális vezető szerve. Bevallott célja az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc ereklyéinek összegyűjtése és emlékének felelevenítése; tevékenységében, sok más haladó tudóson, művészen, nagyrészt baloldali népi frón kívül, részt vett az erdélyi kommunista munkásiró Nagy István is. Erdély északi részén a tömegmozgósítás, a munkás-paraszt szövetség kiépítése és az összes antifasiszta erők összefogása érdekében más akciók mellett (erőfeszítések földművelészekció alakítására a Parasztszövetségen belül), 1942 márciusában, 1848 évfordulója alkalmából legális kiadványként megjelentetik a 48-as Erdély című évkönyvet, mely a leghaladóbb szellemi erők összefogásának igen jó eszköze volt.

A párt és a köréje tömörülő antifasiszta erők fejlődése 1943 első felében is folytatódott, sőt fokozódott. Már a nacionalizmus, revizionizmus és álhazafiság jelszavaival 1940-ben megzavartak nagy részének tudatában is kezdett világossá válni a Horthy-rendszer igazi tartalma: a társadalmi és nemzeti elnyomás, az igazságtalan, véres háború, a teljes katasztrófabá rohanás. A kommunista párton belül azonban szervezési átalakulások váltak szükségessé. Miután 1943 májusában a Kommunista Internacionálé kimondta önfelosztását, ennek példájára, kevéssel azután a KMP is feloszlatta önmagát. Ennek az akciónak a célja a kommunista pártnál szélesebb tömegbázison felépülő új szervezetnek, a Békepártnak a megteremtése, mely 1943 júliusától 1944 szeptemberéig működött, s valójában kommunista párt volt.

1943 júliusában Józsa Béla kezdeményezésére Észak-Erdélyben is hozzákezdnek a Békepárt szervezeteinek megalakításához. Már a kezdeti lépések során olyan megoldásokhoz folyamodnak, amelyek lehetővé teszik a párt körüli széles antifasiszta front további kiépítését. Augusztus végén megalakul a Békepárt észak-erdélyi Tartományi Titkársága, amely öt tagból áll, élén Józsa Bélával. A Titkársággal szoros kapcsolatban állt a Szociáldemokrata Párt balszárnyának több vezetője. A Tartományi Titkárság szeptemberben kiadott kiáltványa összefogásra szólít fel, s új Vásárhelyi Találkozó előkészítését javasolja az összes haladó erők tömörítése érdekében, különös hangsúlyt helyezve a román és a magyar tömegek testvéri szolidaritására, az egyenjogúság kivívására és biztosítására.

A horthysta hatóságok már megalakulásától kezdve erőfeszítéseket tesznek a Békepárt fizikai megsemmisítésére, s szeptemberben elrendelik Észak-Erdélyben a nyílt nyomozást. Egymást követik a letartóztatások és a kínzások a szamosfalvi kaszárnya kintókamráiban. A Tartományi Titkárság két tagját is elfogják, Jordáky Lajos letartóztatásával pedig megkísérik kompromittálni az SZDP-t. Nagy erőbevetéssel keresik a mozgalom legjelentősebb vezetőjét, Józsa Bélát. Ő ezalatt rejtékhelyéről irányítja a harcot, rendkívül éles szemmel figyeli az eseményeket, röpccédulákat, felhívásokat fogalmaz, leveleket ír közéleti személyiségeknek, igyekszik szervezni a letartóztatottak megsegítését. November 14-én azonban ő maga is a csendőrnnyomozók kezébe kerül. Napokon keresztül rettenetesen kínozzák, s az elszenvedett tortúrák következtében november 22-én meghal. Temetésén a családtagokon kívül, harcostársai közül egyedül Balogh Edgárnak sikerül részt vennie. Józsa Béla mártírhalála a demokratikus polgári körökben is felháborodást vált ki.

1943-ban a sztálingrádi csatát követően, a szövetségesek szicíliai partraszállása és Mussolini bukása után megkezdődött a Tengelyhez tartozó országokban, így a horthysta uralom alatt álló Észak-Erdélyben is, a lakosság politikai átrétegződése. A szélsőjobboldal mindinkább elszigetelődött, az antifasiszta erők fokozzák tevékenységüket, élénkül a tömegek mozgalma, amelyhez már egyes józanul gondolkodó polgári elemek, sőt arisztokraták is csatlakoznak. Kirajzolódik az antifasiszta front, az antifasiszta ellenállás perspektívája. Ez a folyamat 1944-ben tovább haladt előre — a márciusban bekövetkező hitlerista megszállás sem tudta megállítani —, s a Román Kommunista Párt vezette augusztusi antifasiszta, nemzeti fegyveres felkelés kirobbanása és győzelme nyomán odavezetett, hogy az előrenyomuló román és szovjet hadseregek harcát az észak-erdélyi, kommunisták irányította antifasiszta erők is előmozdították, és segítették őket az ország egész területének felszabadításában, majd a fasizmus végleges legyőzésében.

Ebben a történelmi keretben Mikó Imre értékes közlését a Józsa Bélával folytatott levelezésről jelentős mozzanatoknak tekinthetjük.

Józsa Béla a Román Kommunista Párt neveltje, a romániai kommunista mozgalom kiemelkedő vezetői közé tartozott. Magas szintű ideológiai felkészültsége rendkívül fejlett politikai érzékkel és szervezőképességgel párosult. Egyik legjellemzőbb vonása: szilárd állásfoglalása a Romániában élő magyar nemzetiség romániai sága

mellett. Sem a polgári-földesúri Románia reakciós rendszere, sem a Horthy-fasizmus elleni következetes harcában nem szűnt meg egy percre sem hangsúlyozni a hazánk területén együtt élő románok, magyarok, németek és más nemzetiségűek testvériségének, összefogásának, életük közös forradalmi alakításának szükségességét. Pártmunkájában ezt mindig szem előtt tartotta, s írásaiban is számtalanszor visszatért erre a gondolatra.

Történelmünk legsötétebb éveiben — a fasizmus előretörése és uralma idején is — Józsa Béla világosan látta, hogy a nemzeti megkülönböztetés és elnyomás, a dolgozók közötti nemzeti ellenségeskedés szítása csak az elnyomóknak, a reakciónak az érdekeit szolgálja, s azzal is tisztában volt, hogy a társadalmi és nemzeti felszabadulás egységes egészet alkot. Ez a felismerés készítette arra, hogy a legélesebben szembeszálljon a bécsi diktátummal s annak következményeivel, Románia területének megconszokításával, a sovinizmus, a nemzeti elnyomás fokozásával és az igazságtalan háborúba való belépéssel.

Józsa Béla megtörhetetlen kommunista meggyőződése, mély hazafisága és az együtt élő dolgozók közös sorsába, egyenjogú testvéri barátságába vetett hite érződik az alább közölt dokumentumokban is.

Gáll János

Érdeklődéssel olvastam az *Evocări* című sorozatban megjelent *Józsa Béla* (1898—1943) című román nyelvű tanulmányt, I. Micu és A. Simion munkáját s Vincze Jánosnak a kortárs és harcostárs illetékességével hozzá írt előszavát. Magam is, mint a szóban forgó kor tanúja és szereplője, sok mindenre kaptam benne választ, ami akkor nem volt ismeretes előttem. Józsa Bélát sem ismertem személyesen, csak létezéséről tudtam, egy-egy írását olvastam. A körülmények azonban úgy hozták magukkal, hogy halála előtt néhány hónappal mégis kapcsolatba kerültem vele.

Az RKP Központi Bizottsága mellett működő Történelmi és Társadalompolitikai Tanulmányi Intézet kiadásában 1971-ben megjelent könyv többek között nyilvánosságra hozza Józsa Béla 1943. május 9-e és október elseje közötti feljegyzéseit. A füzetet, amely e feljegyzéseket tartalmazza, Józsa Béla letartóztatása után találták meg egy szénaboglyában.

Augusztus 3-án kelt jegyzetében leírja, hogy a szociáldemokraták és a kiszagdapártiak már megegyeztek, a két párt vezetői, Peyer Károly és Tildy Zoltán pedig emlékiratot nyújtottak át Kállay Miklós miniszterelnöknek. Majd hozzátéveszi: megkértem J.-t, igyekezzék találkozni Mikló Imrével.

Józsa Béla a konspiráció szabályaihoz tartotta magát. Azokat, akik a mozgalommal közvetlen kapcsolatban állottak, csak fedőnéven említi, míg a többieknek, így nekem is, kiírja a nevünket. Engem abban az időben, mint a szóban forgó Peyer Károlyt, Tildy Zoltánt, valamint Varga Bélát és Bajcsy-Zsilinszky Endrét, akik a későbbi feljegyzésekben szerepelnek, mentelmi jogunk védett. Az

említett J., aki a kapcsolatot felvette velem, Jordáky Lajos volt.

Józsa Béla augusztus 3-i feljegyzése azzal folytatódik, hogy még aznap hosszú levelet küldött nekem, s J.-t azzal is megbízta, keressen kapcsolatot a kiszagdák szervezetének fiataljaival.

A következő, reám vonatkozó jegyzet augusztus 15-ről szól. Józsa Béla szükségesnek tartotta feljegyezni, hogy J. beszélt velem, s én ez alkalommal hajlékonyabbnak mutatkoztam. Azonnal beleegyeztem abba, hogy a munkáskérdést nem kell erőltetni, s lemondtam arról, hogy a munkásságot mi (értsd ezen a polgári elemeket) szervezzük meg. Tudatában voltam — írja Józsa Béla —, hogy a háborút elvesztettük. Megígértem, megbeszélem a dolgot barátaimmal, s azután hajlandó vagyok tárgyalásra. Egyőbként J. még Term...-mel is tárgyalt (a *Termés* című folyóirat munkatársai), s ők is hajlandók voltak közeledni.

Eddig a feljegyzések. Az események megértéséhez tudni kell, hogy 1943. július 10-én az angol—amerikai csapatok partraszálltak Sziciliában, s ezzel egyidejűleg új lendülettel folytatódott a szovjet haderő támadása. A hitlerista Németországgal szövetséges országokban mindenfelé kísérlet történt az egységes antifasiszta politikai arcvonal kialakítására. Kezdeményezők a kommunisták voltak.

Én magam akkor kolozsvári ügyvéd és országgyűlési képviselő voltam, az Erdélyi Párt vezetőségi tagja. 1943 nyarán történt, hogy kézírásos levelet kaptam augusztus 10-i dátummal egy magát megnevezni nem akaró magyar munkástól. A levél így szólt:

Képviselő Úr!

„Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés” című könyvét — már nem tudom hányadszor — böngészve gondoltam arra, hogy írök Önnek. Most, amikor a történelem legsúlyosabb viharába kerültünk bele mi magyarok, amikor ez a vihar úgy az egész néplünk, mint egyéni életünket is elseperheti, s amikor ennek megakadályozása minden becületes ember kötelessége, akkor azt hiszem, nem mellékes, hogy megismerjük egymás őszinte véleményét a kérdésekről. Igaz ugyan, hogy eddig is ismertük egymást mondjuk úgy — régi értelemben, vagyis mi munkások figyelemmel kísértük a magyar értelmiség ténykedését — így az öné is — úgy a kisebbségi időkben, valamint a sokkal nagyobb vizsgát jelentő bécsi döntés utáni szakaszban.

Igy az elmúlt években Önben csak az Erdélyi Párt egyik hangadóját látuk, ennek a nevében beszélt, ennek a politikáját hangsúlyozta eddig és hangsúlyozza ma is.

Önök ismerik az erdélyi munkásság hangulatát, véleményét, bajait. Hiszen az erdélyi munkásság egységesen csatlakozott ehhez a párthoz, amelyik kezdve Kolozsvártól Nagybányáig, Váradtól a Maros völgyéig munkásértekezleteket tartott, a munkásságnak képviselői vannak a parlamentben, akik ahogy mondják „a munkásság ültőerén tartják a kezüket”, és az erdélyi munkásság igazi hangját szólaltatják meg. Hogy aztán a munkásság igazi hangja mégis más, arról ők éppen úgy nem tehetnek, mint olasz kollégáik, a korporációk fasiszta vezetői, akik addig hangoztatták, hogy az olasz nép, az olasz munkásság milyen töretlen egységben áll a Duce mögött, míg az olasz nép és munkásság érhetőbben bizonyítottotta be, hogy: nem. A kiábrándulás pedig gyors (erős) volt és elég csúfos.

S ahogy ott, éppúgy itt is csalhat a látszat. Ha a magyar értelmiséget vizsgáljuk, azt hiszem, itt is hasonló helyzetet találunk. Mert nagyon nehéz elképzelni azt, hogy pld. Képviselő Úr, aki fentemlített füzetében megmutatta, hogy ismeri a társadalmi fejlődés irányát, ismeri [...] Erdély társadalmi, gazdasági és nemzetiségi viszonyait, aki még 1932-ben úgy fogalmazta meg a magyar értelmiségről szóló felfogását, hogy: „Beállunk közketonának a magyar jövő, a munkások és parasztek sorába s az ő érdekük értelmi szolgálatában keressük letűnő középosztályunk új nemzedékének a jövő társadalomhoz való jogát”, az máma ezekben a sorsdöntő pillanatokban azonosítaná magát a politikai iránnyal, amely éppen a munkás- és paraszttömegek jogai és szabadsága ellen tör!

Az Erdélyi Párt politikájára pedig — sajnos — az az irány gyakorol döntő befolyást, amelyik éppen most, amikor világszerte a letiport, elnyomott nemzetek és osztályok szabadságukért harcba lépnek — ennek a szabadságnak ellensége és strásója akar lenni. Jól ismerjük az Albrecht Dező és társai gyűlölködő magatartását, ismerjük a megvadult báró Atzél kijelentéseit, hogy: „Az utolsó pillanatban is lesz még időnk a munkások és zsidók ellen szentbertalan éjszakát rendezni”, s hogy „a nemzetiségi kérdést úgy lehet megoldani, hogy minden oláht kiirtunk” és tudjuk, hogy ezt a kijelentést minden megjegyzés vagy tiltakozás nélkül hallgatták végig a magyar értelmiségiek. S tudjuk azt is, hogy egy ilyen örültnek milyen hatalom van a kezébe adva, s hogy ezt a hatalmat hogy hasznosítja ő saját hasznára, román parasztek kifosztására.

Mindaz nem hiszem, hogy a magyar egységet szolgálná, sem a román néppel való megbékélést, amiről pedig Ön olyan meggyőzően írt annak idején könyvében, s amiről annyit szónokoltak az utóbbi időben. Viszont nem tudunk arról, hogy mindezekkel szemben az Erdélyi Párton belül a nyilvánossággal szemben csak egy gyöngye hang is hallatszott volna.

Mindig mindent meg lehetett magyarázni az „egység megörzésével”, de ma ezekben a kérdésekben a hallgatás azt jelenti, hogy aki hallgat, azonosítja magát fentiekkel. S ma vajon milyen egység fontosabb és kifelé való papír erdélyi egysége, ami öncsalás és holnap semmivé válik, vagy a dolgozó tömegek és a becületes erdélyi magyar értelmiség igazi őszinte összefogása a pártkereteken és osztálykorlátokon átnyúlva?

Nem, nem szolgálatot vár ez a munkásság, ez a parasztság az értelmiségtől — ahogy Ön fogalmazta —, hanem vállvetett együttthaladást, de becületes együttthaladást, olyan emberekkel, akik nem idegen célokba kapcsolódva akarják egyéni vagy szűk osztályérdekük pecsenyéjét siltógetni, hanem a magyar nép igazi demokratikus erejének, szabadságának a kibontakozását akarják elősegíteni. S hogy, az így szabaddá vált magyar nép szabadon foghasson neki a vele együttlakó,

Józsa Béla

hasonló szabadságra vágyó népekkel „rendezni végre közös dolgainkat“ itt Erdély annyi szenvedésen átment földjén és az egész Dunavölgyében. Mert lehet ugyan régi politikai receptek szerint foltozni a dolgokat, s azt a hitet is lehet kelteni, hogy minden jól halad, de mi látjuk a fejlődés irányát, mint ahogy láttuk a háborúba való rohanásunkat és fasizmus bukásának bekövetkeztét. Tudjuk azt is: mozgósíthatnak kint a világban és itt nálunk is a fejlődést gátló erők minden tartalékot és minden fogást, a fejlődés ereje erősebb mindennél, a felszínre tör. S ahogy ma a semmivé zsugorodott diktátor Mussolini joggal sóhajthat fel — hajl milyen hatalmas is voltam a tegnap, úgy az elnyomott népek és osztályok milliói is megállapíthatják holnap: milyen parányiak voltunk a tegnap. De idézhetnék könyvből is hosszú sorokat, amit az idő azóta igazolt s amit mi azóta is vallunk.

Ehelyett azonban várjuk a demokráciához hű maradt erdélyi magyar értelmiség hangját. Nyíltat és félreérthetlent.

Nemzetmentésről már annyit hallottunk, kezdjük hát meg ezt a gyakorlatban a nemzet alkotó elemén, a magyar emberen. Védjük meg a még élő magyar életet. Hiába fogadkozik a kormány és biztosít a suttogó propaganda, hogy nem adunk több katonát, ma is mennek innen Erdélyből a frontra áldozatul egy összeomló fasiszta rendszernek. Ennek az azonnali megakadályozása, a béke azonnali megteremtése, ez ma a döntő kérdés.

Az országon belül egy pokoli hatalom szötte össze-vissza hálóját s amíg Rajniss Ferenc Bécsben áruja a hazát, addig itt bent aljas spionok a gazdasági kifosztás s katonai és politikai hírverés munkáját végzik zavartalanul élén Atzél-lal és társaival, de szabadon működik tovább a nyilas párt is, és Rajniss az Imrédy lapja veszi védelmébe a jogos támadásokkal szemben.

Önöknek van lehetősége a szóra, van sajtójuk, várjuk hát, hogy mit tesznek ezekben a kérdésekben? Ezeknek az elsöprésére [...].

Ezekben a kérdésekben szolgáljon Képviselő Úr — ne a munkásságnak, ne a parasztságnak —, hanem — az egész országnak.

Az Ön udvarhelyi beszéde nemrég szinte segélykiáltás volt. Fogadja e sorokat is annak erről az oldalról, s egyben bocsássa meg, hogy csak így névtelenül írok, de mint ahogy már említettem, nálunk ma is a Bach-korszakban idegen uralkodnak, s a kezük még messzire elér. Ha segít ennek a kéznek a megkurtításában, akkor talán nemsokára névvel is jelentkezik

1943. augusztus 10.

egy magyar munkás.

A levélhez mindössze annyi tárgyi magyarázatot kívánok fűzni, hogy *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című könyvem 1932-ben, az Erdélyi Fiatalok falufüzeteinek negyedik köteteként jelent meg, s a *Korunk* (Méliusz József) és a haladó román sajtó részéről is kedvező fogadtatásban részesült. Marxista értékelését az új *Korunkban* Gáll Ernő jegyezte (1969. 7.). A levélben említett politikusok közül Albrecht Dezső a Teleki Béla-féle Erdélyi Pártnak, Rajniss Ferenc az Imrédy Béla vezette Magyar Megújulás Pártjának irányítói közé tartozott. Atzél Ede a Wesselényi Lövészetegylet nevű fegyveres alakulat vezetője volt.

Ami magát a levelet illeti, nem tudtam, ki lehet ez a névtelen „magyar munkás”, de a levél tartalmából azonnal kiderült, hogy a politikai életben alaposan tájékozott baloldali értelmiségiről van szó, aki esetleg munkásból emelkedett vezetővé. A levelet megmutattam néhány képviselőtársamnak, így Vita Sándornak, akivel az Erdélyi Párt ügynevezett „balszárnyát” képviseltük, s aki akkor a párt kolozsvári napilapjának, az *Ellenzéknek* „felelőse” volt. Beszéltem róla baloldalinak ismert barátaimmal is,

Balogh Edgárral, Demeter Jánossal, Jordáky Lajossal. Amikor kételyemet fejeztem ki az iránt, hogy a levelet valóban munkás írta, Demeter János olyanforma magyarázatot adott: munkásaink kezdik elérni az értelmiségiek szintjét. Egyikük sem közölte, ha esetleg tudta is, hogy ki írta a levelet.

Végül is leültem, és megírtam válaszomat a levélre. Hosszas huzavona után az *Ellenzék* 1943. szeptember 28-i számában jelent meg. A cenzúra egy helyen 14, egy másik helyen 4 sort törölt belőle, éppen azokat a helyeket, ahol a románsággal szemben az Atzél és társai által elkövetett atrocitások ellen foglaltam állást. Válaszom több ponton eltért a névtelen magyar munkás állásfoglalásától, de leszögeztem, hogy kitarok *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés* című idézett könyvemben kifejtett alap gondolatok mellett, vallom azt, hogy a munkásokoztálynak magának kell kiválasztania vezetőit, és az értelmiségnek a nép oldalán a helye. Több kérdésre, amit a levélíró felvetett, már csak a cenzúra miatt sem lehetett a sajtóban kitérni; a cenzúrától nem védett a mentelmi jog. Cik-
kem főbb részei a következők:

Válasz egy ismeretlen magyar munkásnak

Névtelen levelekre nem szokás válaszolni, s ma olyan idöket élünk, hogy aki a közéletben szerepel, gyakran kap nyomtatott vagy kézírásos felhívásokat ismeretlen erökkel való összefogásra, különbékére és fenyegető sorokat arra az esetre, ha egyik vagy másik szelsőség átveszi a hatalmat. S ha most mégis egy névtelen levélre szeretnék a nyilvánosság előtt válaszolni, az azért van, mert az én munkásom, akinek nem tudom a nevét és a címét, nem fenyegetőzik, hanem csak őszintén beszél, és helyébe őszinte beszédet kíván. Komolyabb idöket élünk annál, minthogy válasz nélkül lehetne hagyni egy őszinte megnyilatkozást olyan valaki részéről, aki [...] a százszor leomlottnak hirdetett, de sajnos, még mindig fennálló társadalmi válaszfalak túlsó oldaláról nyújtja a kezét a magyar értelmiség felé. Ez a névtelenségbe burkolózó őszinteség többet ér, mint akárhány nagyon is személyes és szóvirágos megnyilatkozás, ami azt a hamis látszatot kelti, hogy a munkáskérdés megoldást nyert, s ha a nemzeti társadalom és a munkásság között súrlódások vannak, akkor az csak néhány agitátor munkája. Pedig van munkáskérdés, és az egység hangoztatásával ez a kérdés nem oldható meg, mert egységnek éppen az egységet zavaró körülmények kiküszöbölése az előfeltétele, s aki az egységet csak hangoztatja, de a problémák megoldását nem keresi, az egy végzetes circulus vitiosusnak esik áldozatául.

Az ismeretlen munkás tizenegy évvel ezelött megjelent könyvem, „Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés”-ből indul ki, amelynek a megápráltatásait felfogása

Válasz egy ismeretlen magyar munkásnak

240
me.
100
épp
kel
tárgy
vél
de

Nevelési levelekre nem szokás válaszolni s ma olyan idöket élünk, hogy aki kellett azokkal szemben, akik aszerint ítélik meg az ország és népet, másként

Mikó Imre válasz-cikke

szerint az idő igazolta és azokat a munkásság ma is magáénak vallja. Ezzel szemben azt találja, hogy az értelmiség egy része tért le arról az útról, amelyen... elindult és politikai szervezkedésünkre is az az irányzat gyakorol döntő befolyást, amelyet ő a szabadság ellenségének és sírásójának nevez. Állításának alátámasztására nevezet sorol fel és jelenségekre mutat rá, kiemeli a munkáskérdést és a nemzetiségi kérdést, és arra szólít fel, cáfoljam meg, ha ez nem így van.

A továbbiakban idézett munkám végkövetkeztetéseit igyekeztem az új helyzetre vonatkoztatni, s hivatkoztam arra, hogy minden országnak sajátos módon kell megoldania problémáit. „A világ-gazdasági és nagyhatalmi erők legfeljebb a szelet adhatják vitorlánkba — írtam —, de mi nem pusztán sodródni akarunk, ami az elsodrás veszélyével jár, hanem dolgozni akarunk abba az irányba, amely felé a világválságból értekeink és érdekeink megőrzése mellett kiút mutatkozik.” Helyeslően hivatkoztam Teleki Bé-

lának egy nemrég azelőtt elhangzott beszédére, amely a szicíliai partraszállás következményeivel számolva előző politikájához képest bizonyos engedelményeket tartalmazott. A munkáskérdésre rátérve két jelenséggel szemben foglaltam állást. Az egyik a munkáskövetelések teljesítésének elodázása azon a címen, hogy háború van. A másik a külső beavatkozás a munkásmozgalomba, a fasiszta Nemzeti Munkaközpont támogatása a szervezett munkásság autonóm testületeinek terhére. Többek között ezeket írtam:

Az értelmiség és a munkásság harcának párhuzamosan kell haladnia, de a szerepeket összecserélni sem szabad. A munkásnak önmagából kell vezetőit kitermelnie, olyanokat, akik az ő életét élik, és sorsában osztoznak, s nem szabad olyan értelmiségiek értelmetlenségei után indulnia, akiknél a munkásosztályba való kirándulás karriert vagy a hatalom megszerzésének eszközt jelent. A munkásságnak a jobb megélhetésért, nagyobb munkateljesítményi lehetőségért való harcával kell szolgálnia a közösség céljait, az értelmiségnek a népi alapokon nyugvó nemzet erejének és egységének fokozása érdekében kell a munkáskövetelésekkel szolidaritást vállalnia. Csak így képzelhető el „a dolgozó tömegek és a becsületes erdélyi magyar értelmiség igazi őszinte összefogása a pártkereteken és osztálykorlátokon átnyúlva” — *amint az ismeretlen munkás levelében írja. Mert abban is igaz van, hogy erre, de csakis erre a tiszta célok érdekében és célirányos munkamegosztással történő összefogásra éppen most van szükség, amikor „a történelem legsúlyosabb viharába kerültünk bele mi magyarok, amikor ez a vihar úgy az egész népünk, mint egyéni életünket is ellepetheti, s amikor ennek megakadályozása minden becsületes embernek kötelessége”.*

A nemzetiségi kérdésre vonatkozó álláspontomat a cenzúra húzásai miatt még ennyire sem fejthettem ki. Ilyen részek azonban mégis megmaradtak: „Hivatkozik még a levélíró a nemzetiségi kérdésre, amit az erdélyi falura vonatkoztatva tettem tizenegy évvel ezelőtt vizsgálat tárgyává. Ezen a téren sincsen semmi rideg ideálom. Ma is vallom, mint ki-

sebségi sorsban, az időszerű erdélyi programot: a falusi magyarság megtartása, továbbfejlesztése és az együttélő népekkel való együttműködés megteremtése, »ez a mi munkánk és nem is kevés«.

Ebben a József Attila-i szellemben ítélem el a más nemzetiségűekkel szemben elkövetett durvaságokat cikkem befejező, ki nem cenzúrázott részében:

tartani s az erőszak akkor is erőszak marad, ha annak igazolására olyan célokat hoznak fel, amelyek az eszközt szentesíteni látszanak.

Az, akit a sérelem vagy fenyegetés ért, nemzeti öntudatában csak megerősödik, a szó vagy tett pedig visszaüt, mint a bumeráng arra a magyarságra, melynek természetétől és jellemétől távol áll a gyenge és védtelen bántalmazása. Nincs veszedelmesebb dolog a „betyáros magyarság“-nál, írta száz évvel ezelőtt Wesselényi Miklós, a munkásság pedig biztos lehet afelől, hogy azok, akik a magyar reformot írták zászlójukra, nem fogják a magyar reformoknak ezt a nemes hagyományát sem megtagadni.

Ha a munkásság is így látja a magyar élet alapvető kérdéseit, ha tisztázódnak elvek és félreértések és felrajzolódnak előttünk közös sorsunk közös célkitűzései, akkor lehet a nagy összefogás értelmiségi és munkásság között, magyarság közt, akik tudják, hogy mit akarnak, és ezért tollal, kalapáccsal és fegyverrel készek megharcolni a maguk harcát.

MIKÓ IMRE

Részlet Mikó Imre
megcenzúrázott cikkéből

Azok a jelenségek, amelyekre az ismeretlen munkás rámutat, közismertek és sajnálatosak. Sajnálatosak azért, mert vannak az igazságnak és emberiségnek bizonyos elemi szabályai, amelyeket még az ellenséggel szemben is be kell tartani, s az erőszak akkor is erőszak marad, ha annak igazolására olyan célokat hoznak fel, amelyek az eszközt szentesíteni látszanak.

Az, akit a sérelem vagy fenyegetés ért, nemzeti öntudatában csak megerősödik, a szó vagy tett pedig visszaüt, mint a bumeráng arra a magyarságra, melynek természetétől és jellemétől távol áll a gyenge és védtelen bántalmazása. Nincs veszedelmesebb dolog a „betyáros magyarság“-nál, írta száz évvel ezelőtt Wesselényi Miklós, a munkásság pedig biztos lehet afelől, hogy azok, akik a magyar reformot írták zászlójukra, nem fogják a magyar reformoknak ezt a nemes hagyományát sem megtagadni.

Ha a munkásság is így látja a magyar élet alapvető kérdéseit, ha tisztázódnak elvek és félreértések és felrajzolódnak előttünk közös sorsunk közös célkitűzései, akkor jöhet a nagy összefogás értelmiség és munkásság között [...], akik tudják, hogy mit akarnak, és ezért tollal, kalapáccsal és fegyverrel készek megharcolni a maguk harcát.

MIKÓ IMRE

Két hét múlva újabb levelet kaptam, munkástól, aki most sem árulta el nevezett gépirással, az ismeretlen magyartól.

Képviselő úr!

Őn a napokban egy önhöz intézett levelemre az „Ellenzék“ hasábjain a nagy nyilvánosság előtt válaszolt. Nagyon sajnálom azt, hogy teljes véleményét nem ismerhettem meg az általam felvetett kérdésekben, tekintve, hogy a cenzúra megnyírta a cikket. Mondhatnám azt is most, hogy ez az eset is engem igazol, a levelemben vázolt helyzetünket, kiszolgáltatottságunkat jellemzi — s még csak nem is egy munkást, hanem egy mentelmi joggal rendelkező képviselőt akadályoznak meg gondolata közlésében —, de nagyon keserű íze volna ennek az elégtételnek. Hiszen a cenzúra kérdése csak egy része az idegen befolyás érvényesítésének, a többi még ennél is súlyosabb. A Kállay-kormány elismerte újra a

csúfosan megbukott és új életre injekciózott Mussolini-kormányt, honvédeink újra a legborzalmasabb harcokba — és a biztos pusztulásba — kerültek a keleti fronton, és erről még büszke hadijelentést is ad ki a kormány, ahelyett, hogy hazahozásukra tenne lépéseket.

Cikkének hangja azonban arra készlet, hogy most még nyíltabban, még őszintébben szögezzem le álláspontomat, ami — tudom sok-sok ezer magyar munkás véleményét is fedi — azokban a kérdésekben, amit múlt levelemben nem érintettem s azokban, amikben cikkével nem értek egyet.

Röviden összefogva én azt írtam, korábbi levelemben:

Az erdélyi munkásságra az Erdélyi Párt segítségével egy fasiszta célkitűzésű szervezetet, a Nemzeti Munkaközpontot szabadítottak rá, amelyeknek képviselői a munkásság nevében beszélnek, mondván, hogy a munkásság egységesen sorakozik föl mögöttük. S megállapítottam azt is, hogy az az egység olyan, mint az olasz munkásság egységes felsorakozása volt Mussolini mögött, még a bukását megelőző órákban is, egészen addig, amíg ennek a munkásságnak alkalma nyílt megmutatni, hogy igaz, hogy egységes, de Mussolini ellen, és a faszizmus gyűlöletében. Azt írtam, hogy az Erdélyi Párt a szabadság ellensége és sirásója, a párt vezetésére az az Albrecht Dezső, báró Aczél és társai gyakorolnak döntő befolyást, akik adott pillanatban tömeggyilkossággal akarják a demokratákkal szemben gyűlöletüket levezetni, a román kérdést pedig úgy oldanák meg, hogy Aczél szerint: „minden oláht kiirtunk“.

Leszögeztem, hogy ez mennyiben nem szolgálhatja sem a magyar egységet — amiről azóta Tamási Aron éppen az Erdélyi Párt gyűlésén állapította meg, hogy ilyen egység nincsen is —, és nem szolgálja a román néppel való meg egyezéstünket sem.

Azt írtam: az országon belül egy pokoli hatalom szötte össze-vissza hálóját, s míg Rajniss Ferenc Berlinben árulja a hazát, addig itt bent aljas spionok a gazdasági kifosztás s a katonai és politikai hírszerzés munkáját végzik zavartalanul, de szabadon működik tovább a nyilas párt is, Imrédy lapja pedig szabadon védi Rajniss-t a jogos támadásokkal szemben. S idézve könyvéből, az erdélyi értelmiségiek feladatáról szóló részt, határozott kiállást kértem, fentiekkel szemben.

Képviselő úr a cikkében sokban igazat adott nekem igaz, de aztán olyan megállapításokat tett, amivel nem értek egyet, s, amiről a súlyos helyzetünknek megfelelő higgadsággal, de kellő nyers őszinteséggel kell megmondjam a véleményemet.

Képviselő úr mintegy jóváhagyásul az általam fölvetett munkáskérdés jogosságának, azt írja: „a munkáskérdés megoldását nem lehet többé elodáznai, a háborúra való hivatkozással! [. .]

Az Erdélyi Párt most ugyancsak fokozottabban foglalkozik a munkáskérdéssel. Sorba rendezik a Nemzeti Munkaközpont konferenciákat a Székelyföldön, Kolozsváron és másutt, delegációznak a lakbérfelemelés kérdésében, tudom, lesz is eredménye, hiszen mi sem könnyebb, ha hatalom van a kézben, mint szorítani egyet, hogy aztán engedjenek a szorításon egy parányit és a tájékozatlanok előtt a javulás hitét keltsék, mint e „munkásságért folytatott harc“ eredményét. De keserű lesz az ilyen eredmény, s a munkásság ha ebben bizna, könnyen megérné, hogy az Irisz, a Dermata körüli s a vasút melletti negyedek dolgozói az NMK által „kiharcolt“ olcsó lakbérű lakások romjai alatt lelik majd halálukat egy közeli bombázás alatt a kormány és az Erdélyi Párt háborús politikája következtében. A Nemzeti Munkaközponton át pedig éppen azért folyik ez a „munkásmentő“ propaganda, hogy támaszt kapjon a kormány háborús politikája.

De ön is azt írja: „A háborús teljesítmény a munkásság jólététől függ.“ Milyen háborús teljesítmény? Nagyobb darab kenyeret a vasúti munkásnak, csak azért, hogy Hitlernek több mozdonyt szállíthassanak? Ön nagyon jól tudja, hogy a háromszéki székelyeknek 1848—49-ben nem kellett béremeiés, sőt még bér sem, dolgoztak éjjel-nappal, mert tudták, hogy a szabadságuk védelme a munkájuk értelmé. A Balkán partizánjai sem állnak elő bérkövetelésekkel, az életüket adják a megszállók elleni harcban. Ez az igazi háborús teljesítmény. De tudják valamennyien, hogy a szabadságukért küzdenek. Itt pedig azért akarják rendezni a munkáskérdést, hogy többet szállíthassunk Hitlernek — hiszen most megint tetemesen emelkedett a németek számára a kivitelnk jelentős tétellel —, hogy még jobban odafűzzék országunkat összeomló uralmához. Azért akarják, hogy az így

„rendezett“ munkásokat felhasználhassák a további háborús uszításhoz eszközül s az ilyen „rendezett“ munkásszervezetek „lelkes háborús áldozatvállalásával“ könnyebben vigyék véghez a parasztság teljes kifosztását. Mert mindig valakire hivatkoznak: Teleki Béla csak most mondotta Székelyudvarhelyen, hogy azért kell odaadni szívesen a takarmányt, mert ezáltal könnyebbé tesszük a fronton lévő katonák sorsát. Azt nem mondta, hogy legkönnyebbé akkor tennék, ha hazahozták volna őket a biztos pusztulásból, s akkor a parasztoktól sem kellene elvenni a szárazság által meghagyott, kínosan összekapart utolsó szeker szénát is. [...]

Képviselő úr próbál megnyugtatni, hogy Teleki Bélának az Erdélyi Párt szeptember 12-én elmondott beszéde után „igazán nem kell tartani a munkásságnak attól, hogy az erdélyi politika a szabadsággal és a szocializmussal ellentétes irányban haladna“. Egyáltalán nem nyugtat még, Mi megszoktuk, hogy a dolgoknak nem a burkát, nem a csomagolását nézzük, nem a szónoklatokat, hanem mindennek a magját: a tettet. Ez pedig így áll a gyakorlatban: egyik oldalon szociális Magyarországról, szabadságról beszélnek, ugyanakkor másfelől eljártak a kormánynál, hogy Erdélyben semmiféle politikai szervezkedést ne engedélyezzen az E.P. kivételével. S úgy hallottam, hogy egy ilyen küldöttségben a képviselő úr is részt vett.

De maradjunk még egy kicsit a szavaknál, hogy még jobban rájőjjünk, mennyit érnek. Eddig „világnézeti harcot folytattunk“, keresztes hadjáratot a bolsevizmus ellen, „védtük a nyugatot kelet barbárságával szemben“. Ezt ismételte számtalanszor Bárdossy, Kállay, Antal István* éppúgy, mint Teleki Béla. Most a nagygyűlésen Teleki azt mondotta: „a fasizmus bukásával kitűnt az is, hogy ez a háború nem világnézeti háború, hanem hatalmi érdekek körül forog“. Vajon, most nyugodtabban pihen az a sok tízezer elesett magyar katona az orosz földben s hozzátartozóik boldogabbak —, hogy ezt megtudták?

De tovább megyek: Vajon Mussolini elrablása után, az új fasiszta kormány megalakulása után, s hogy a Kállay-kormány sietve elismerte ezt a kormányt — vajon nem-e újra világnézeti harcot folytatunk? Úgy látszik, igen. Kállay a napokban egy török újságtírnak adott nyilatkozatában szögezte le, hogy: „harcunk tehát a kommunizmus és az oroszok elleni nemzeti harc.“ De hát akkor mi volt a Jugoszláviával szembeni fellépésünk, amellyel a támadás előtt napokkal kötött Teleki Pál örökbarátsági szerződést? S miért üzentünk hadat Amerikának?

Tényleg szabadságharc ez. Egy maréknyi reakciós sötét erő Hitlerrel összeforrott harca az elnyomás, a kifosztás szabadságdért, minden emberi és nemzeti érzés és jog megsűfolásáért. S ennek érdekében változnak a szavak, úgy látom Kállaynál és Telekinél más- és másképpen, aszerint, hogy hol és kinek mondják el, főképp, hogy mikor. Nem megnyugtatás hát a Teleki Béla beszéde, hanem mézesmázg és részben fenyegetés, de mind a kettőnek — úgy gondolom — kevés lesz az eredménye. [...]

Magyar politika csak magyar talajból fakadhat. De vajon magyar talajból fakadt a háborúba lökésünk? Teleki Pál írta valahol, hogy nekünk magyaroknak még székeink sem voltak, amikor már tanácskoztunk. Most pedig a talán Magyarországot veszítet is jelenthető háborúba lépésünket megtárgyalta-e bár legalább a munkásság, parasztság döntő részét magában nem foglaló parlament? Úgy tudom, még a Teleki-kormány sem tudott arról, hogy Hitler-barát tisztok, Werth Henrikék** megegyeztek a németekkel a német hadseregnek Magyarországon való átengedése a szövetséges Jugoszlávia ellen. Majd az a Bárdossy taszított még mélyebbre a háborúba, aki annak idején kisebbségi sorsunkban mint bukaresti követ erőszakolta ki a romániai Magyar Párt paktumát az egy napra rá megbukott fasiszta Goga-kormányval. S emlékszünk még nagyon jól arra, hogy a paktum ellenzőit milyen bánásmódban részesítették akkor úgy magyar, mint román „hivatalos“ részről.

S vajon magyar talajból fakadtak a zsabljai, az újvidéki tömeggyilkosságok, ezer és ezer ártatlannak a legyilkolása, a zsidó és román munkaszolgálatosokkal szembeni embertelen magatartás, s a sok, még Hitlert is túllícitáló fajvédelmi törvény és intézkedés átvétele?

Úgy látszik, a magyar talajból sok minden fakadhat, s éppen ez tesz minket még fokozottabban gyanakodóvá az Erdélyi Párt politikája iránt, amely túlságosan

* Nemzetvédelmi propagandaminiszter.

** Werth Henrik vezérkari főnök volt a Szovjetunió elleni támadáskor.

hangsúlyozza az utóbbi időben, hogy se nem jobboldali, se nem baloldali, hanem magyar. [...]

Magyar talajból csak a béke vágya fakadhat, s ha a békéért folytatott küzdelmünkben kerülünk szembe akármilyen elnyomóval, akkor fakadni fog a harc akarata is az elnyomóval szemben, mint történelmünk során annyi sokszor. De ezért aztán nem fog pirt égetni a szegyen, mint a mostani két esztendő „hősi harcainkért“.

*

Örömmel idézem cikkének a nemzetiségi kérdést illető sorait, hogy: „Ezen a téren nincs semmi revidálni valóm. Ma is vallom mint kisebbségi sorsban azt az örökké időszerű erdélyi programot: a falusi magyarság megtartása, továbbfejlesztése és az együttélő népekkel való együttműködés megteremtése.“ Azóta olvastam újra az ön 1935-ben megjelent könyvét „Erdélytől Európáig“ s benne a következő sorokat: „A romániai magyar kisebbség sok tanulságot vonhat le a román nemzetiségi mozgalmakból. A magyarság törekvései ma ugyanazok, amiket a románok már 48-ban a balázsfalvi nagygyűlésen kimondottak s amit konkrét formába 1881-ben öntöttek... Ha ezzel szemben azt látjuk, hogy a magyarság osztálykülönbség nélkül mindinkább proletarizálódik a románság egyes rétegeivel együtt, akkor Goldiş kijelentése a megváltozott körülmények között úgy alkalmazható, hogy nem a románság ellen, hanem a románokkal együtt a román fasizmus és minden erőszak ellen, ami nemzetiséget elnyom, munkást proletárrá tesz, földműves alól kihúzza a földet.“ (28—29.) [...]

Azóta a fenti kijelentések még világosabb értelmet nyertek: ma a felégetett országok tucatjai példazzák a fasizmus borzalmas lépéseit, s itt nálunk Erdélyben — Észak- és Dél-Erdélyben egyaránt, magyar, román, zsidó egyformán nyögjük Hitler pokoli játéknak eredményeit — legfennebb e játékhoz szükséges változatokban és különbséggel. Most tehát még parancsolóbb szükség, mint 1935-ben volt, hogy a magyarság a románokkal és más ittlakó népekkel együtt harcoljon mindenféle fasizmus és minden erőszak ellen, s együtt akadályozza meg a sorsunkkal való galád játékot. [...]

Szó van most közelebbiről a képviselőház megnyitására, ahol Ön képviselő, van az Erdélyi Pártnak több lapja, ahol ön írhat. Megvan tehát a lehetősége inkább, mint nekünk, annak a bizonyítására, hogy: „azok, akik a magyar reformot írták zászlójukra, nem fogják a magyar reformkornak ezt a nemes hagyományait megtagadni.“

Várjuk ezt a bizonyítást.

Kolozsvár, 1943. október 13.

Tisztelettel
Egy névtelen magyar munkás

Nemsokára újabb, rövidebb levél érkezett.

Képviselő Úr!

Csak a napokban írtam Önnek. Tudom, hogy arra nem fog válaszolni, pedig éppen olyan őszinteséggel és nyíltsággal írtam meg, mint az első leveletem. De hiszem, hogy eljön az az idő, amikor majd személyes beszélgetésben vizsgálhatjuk meg, hogy melyikünk álláspontját igazolta az idő. Ha addig élünk. Mert éppen erről akarok most írni. Az a bizonyos „kéz“, amiről első levelemben írtam, máris messzire kinyúlt. Napok óta megdöbbenéssel beszélnek Kolozsvár gyáraiban és a küllvárosokban, hogy egy idő óta nagyon sokan tűnnek el titokzatosan. Magyarok, románok, zsidók egyaránt. Hogy hová lesznek? Beszélnek Szamosfalva kinzókamrájáról, ahol a középkort is megszegyenítő barbársággal verik az embereket. Azt mondják, azért, mert békét akartak. Ezen az alapon azonban elrabolhatják az ország összes lakóit, hiszen békét akar a falu minden parasztja, azt akar valamennyi munkás, és békére vágyik minden polgár. [...]

Képviselő Úr! Magyarország sorsa úgysem ezekben a kinzókamrákban fog eldőlni, még ha ezrével vernék is agyon az embereket. De Magyarország jövője sok-

Én a napokban írtam Önnek. Tudom, hogy arra nem fog válaszolni, pedig olyan színtelenségrel és nyíltsággal írtam meg mint az első leveleket. De hiszen hogy eljön az az idő amikor majd szándékos beszéletében vissza fog járni a jut meg, hogy melyikünk állapota jött igazolta az idő. Ma eddig elment. Mert éppen arról akartam most írni. Az a bizonyos "kés" aziról első levelemben írtam már a keresztre kinyúlt. Napok óta megdöbbentéssel beszélek Kolozsvár gyarabain és a külvárosokban, hogy egy idő óta nagyon sokan tűnnek el titokzatosan. Magyarok, románok, zsidók egyaránt. Hogy hová lesznek? Beszélnek szarva falva kinsómarjáról, ahol a középkort is megvagygyújtó barbársággal verték az embereket. Ist mondják azért mert békét akartak. Ésen az alapon azonban elrövelhetjük az ország összes lakóit, hiszen békét akar a falu minden uraságja, azt akar val mennyi munkás és békére vágyik minden polgár.

Józsa Béla gépírási levele

ban függ attól, hogy ezeknek a barbárságoknak a megszüntetésére mennyi bátorsággal lépnek ki legalább azok, akik eddig is bizonyosságot adták annak, hogy a társadalmi fejlődést nem akarják bikacsökkel megállítani, mert tudják, az ügyis hiábavaló.

Kérem képviselő Úr, tegye meg a szükségesnek vélt lépéseket, megtudni, hogy mi történik Szamosfalván az elhurcolt emberekkel.

Kolozsvár 1943. okt.

Tisztelettel: a névtelen magyar munkás

Én akkor már többet tartózkodtam Budapesten, mint Kolozsvárt. Személyes tapasztalatból tudtam, hogy a kormány Szamosfalváért a katonákra hárítja a felelősséget, azok német nyomásra hivatkoznak.

November utolsó napjaiban keresett fel az országházban Balogh Edgár és Senczei László azzal a hírrel, hogy Józsa Bélát meggyilkolták Szamosfalván. — Ki nek mondjuk el? — kérdezte Balogh Edgár. — Már elmondtuk Bajcsy-Zsilinszky Endrének, most elmondjuk neked. — Tőlük tudtam meg, hogy az én névtelen „magyar munkás“-om Józsa Béla volt. Felkerestem Keresztes-Fischer

Ferenc belügyminisztert, aki a kormányon belül a nyugatbarát irányzatot képviselte, s akit ezért a németek később szintén deportáltak. Azt mondta, nem tud a dologról. Szamosfalván — úgy mond — nem az ő emberei működnek, hanem a kémelhárító. Ígérte, jelentést kér. Pár nap múlva másodszor is felkerestem. A jelentés megjött: a halál oka — éhség-sztrájk.

A személyes megbeszélés, amire Józsa Béla levelében célzott, sohasem jöhetett létre. Másfél évtized múlva olvastam egy államvizsga-dolgozatban, hogy az itt közölt harmadik, októberi keltezésű levél Józsa Béla utolsó írása volt.

Sámson második temetése

Emléksorok Kohn Hillelről

„Hozd Sámson a vizsgálóbíró úrhoz!” — hangzott a parancs az udvar felől, s egy markos próbacsendőr-ifjú máris ugrott, nyomatékuul még maga is megismételte egy társa felé: „A Sámson, hé!” Vendége voltam a szamosfalvi barakknak, egy parasztemberhez Móricz Zsigmond nevében küldött táviratom miatt kerültem ide kihallgatásra, de cipőmet azért levettették velem, s a szalmán fekiidve figyeltem, most mi lesz? A két újoncféle egy szakállas embert ráncigált fel külön fekvőhelyéről, pedig az öregot nem is kellett nőgatni. Bátran, két kíséője föle magasodva ment a kijárat felé.

Ez a Sámson volt Kohn Hillel.

Mikor esztendők múlva elmeséltem neki az esetet, úgy láttam, tetszett neki a csendőrlégények egyáltalán nem gúnyosan hangzó, talán inkább elismeréssel kiejtett bibliikus névadása. Ezek a parasztfiúk bizonyára nem hallgatták Händel oratóriumát, nem tudhattak semmit Milton drámájáról, s Németh László akkor, 1941-ben, még meg sem írta volt az ő magyar Sámson-idézését, így hát csakis a falujuk papjától, gyermekkori bibliaórákról őrizhették ezt a nevet: a hosszúhajú Sámsonét, aki szembeszállt a filiszteusokkal s ezreket ölt meg egy szamar állkapcsával... Jó lesz vigyázni rá, nehogy megrázza az oszlopokat.

„És lementek az ő testvérei és atyjának egész háza, és elvivék őt, és hazatérven, eltemették Czóra és Estháol között, atyjának, Manoahnak sírjába” — mormolom most a Birák Könyve szövegét. Sámson újra győzött, s becsületben halt meg, immár másodsor is.

A történelem felhőjátékában ismétlődnek az alakzatok. Akik ismertük élete munkáját, akik együtt dolgoztunk vele az illegalitásban, elfogadtuk utasításait vagy vitatkoztunk tanácsaival, tudjuk, amit Csatári Dániel, a nagy kommunista pör mai elemzője, jellemzőként megírt Kohn Hillel személyiségéről, helyes magatartását és hőies harcát értékelve. Hiába fedte el olykor a kicsinyes megnemértés árnya ezt a pályaképet, minél többször foglalkozunk pártunk történetének vele kapcsolatos erdélyi fejezeteivel, felragyog pártvezetői működésétől elválaszthatatlan személyi példaadásának erkölcsisége. A nagypolgár, aki szakított osztálya érdekeivel, és a marxizmus tudományos té-

teleit magáévá téve, vagyónát a munkásmozgalomra áldozta, a zsidó ember, aki szembefordult egy akár ráerőszakolt, akár familiaritásként őt körülvevő gettó-szellemmel, s anyanyelv, együttélés, történelmi felismerés alapján a tömegek feltörekvését szolgálta, a jogász, aki szakismeretét a békeharc, az anti-imperializmus, a népvédelem javára fordította, az értelmiségi, aki munkások és parasztok életsorsába, mindennapjaik problémáiba lépett, hogy a reális közérdek szószólója legyen — mindegyik élő példákat mondunk majd el, ha sor kerül — szükségképpen! — Kohn Hillel (egy irodalmi kiadvány felelőseként Kohányi) életrajzának megszerkesztésére. Sokszor kértem: írja meg életét ő maga. Örökös mozgalmi beállítottságában a múltra csak annyiban és ott volt hajlandó visszatérni, ahol mai napjainkra talált közvetlen kádenciát. Így eleve-mítette fel a Korunkban az 1932-es amszterdami békeharcos kongresszus emlékét, konkrét vonatkozásban mai antiimperialista állásfoglalásainkkal. Ebben a visszaemlékezésben szólt találkozásáról a francia Henri Barbusse, a dán Martin Andersen Nexø és az indus Valahbey Patel író-békeharcossal.

Nekünk, romániai magyaroknak különösképpen emlékezetes marad a 81-ik életévében most eltávozott politikus és közíró, akit különben sohasem aposztrofáltunk ilyen tárgyilagosan, mert mindnyájunk számára egyszerűen Hili volt ő. A lenini normák szerint úttörője volt a demokratikus nemzetiségi jogokért küzdő s a román dolgozókkal szövetkező magyar népi tömegmozgalom, a pártirányította MADOSZ megalapításának, mint ahogyan egyik pártbeli kezdeményezője volt — s innen datálódik személyi barátsága Petru Grozával — a Frontul Plugarilor román paraszti tömegszervezetének is. Íme, a magyar, román, zsidó nacionalisták részéről szívesen „fajilag” elszigetelt Kohn Hillel mint a román és magyar dolgozók sajátos nemzeti-nemzetiségi önmegfogalmazásának reálpolitikusa; s vállalta a Demokratikus Zsidó Népközösség irányítását is, szemben akár az antiszemizmussal, akár a cionizmussal. Ha valakire rámondhatjuk, úgy ő a cselekvése és gondolkodása szerint jellegzetesen „transzilván” kommunista. Titka: az élő nemzetköziség.

Ezzel járult hozzá a népi erőkből megszülető Románia Szocialista Köztársaság benső kohéziójának, mindnyájunk hazafiságának megerősítéséhez.

Külön fejezet — s legutóbb Tóth Sándor Gaál-monográfiája kellőképpen méltatja is — Kohn Hillel szerepe a Korunk pártszerű irányításában a két világháború közt, a fasizálódás legsúlyosabb éveit alatt. Élhető idegrendszerünkben, a nemzetiségi közélet tudatalakításában Kohn Hillel másodsor mint a Bolyai Tudományegyetem professzora játszott serkentő szerepet. Közgazdasági szakcikkei általánost és konkrétat kötöttek egybe, a Vasúti Műhelyek vagy a Dermata, Kolozs megye vagy Csik megye napi életét a marxi elemzés távlatnyitásaival, korszerűen igazodva a történelmi materialista módszertan új formáihoz, így barátja, a német Jürgen Kuczinsky tanításához. Új munkaes társadalomkutató nemzedékünk nőtt fel a keze alatt.

Dolgát bevégezte, elment. S mi — „az ő testvérei és atyjának egész háza” — a gyász mélasága helyett inkább a hozzá méltó elkötelezettség fogadalmával méltatjuk életművét. Ránk vár tudományos munkájának egybegyűjtése, a pártaktivista és tudós új-renezánsz egyéniségének megörökítése. Egyszer csókot kaptam helyette. A világháború végeztével egy Auschwitzból hazatért ismeretlen asszony ölelt meg az utcán, s csak másodszeri szemrevétele után fedezte fel, hogy összetévesztett bennünket. „Maga hasonlít Hilihez!” — magyarázta, s ez a megtisztelés máig éltet.

BALOGH EDGÁR

Enyedi szimpozion

Ez év január 9-én tanárokat, írókat, szerkesztőket, a hazai írásbeliség művelőit látta vendégül a 350 éves enyedi Bethlen Gábor Líceum. Az össze-jövetel rendezője: Románia Szocialista Köztársaság Filológiai Társasága — napirendjén pedig egy valamennyiünket érdeklő téma: a magyar nyelv és irodalom tanításának sajátos kérdései. Örvendetes, hogy erről a témáról alig egy esztendő leforgása alatt immár másodszer volt alkalmunk országos szinten véleményt cserélni. Tavaly júniusban, amint arról a sajtó és a televízió híradásából értesülhettünk, az Oktatásügyi Minisztérium hívta hasonló értekezletre a különböző vidékek magyar szakos tanárait. Azon a nyelvi és irodalmi oktatás feltételeiről, szervezeti, tartalmi és módszertani kérdéseiről folytattak igen hasznos eszmecserét, átfogva az óvodai, általános és középiskolai nevelés, oktatás úgyszólván valamennyi szóbjajhető kérdését. Ezúttal szimpozion formájában rendezték meg az összejövetelt, nyolc előadással a napirenden, amelyek meglehetősen széles sávban pártázták végig a korszerű metodika, az iskolai nyelvoktatás és irodalomtanítás fontosabb területeit.

A színvonalas és gondolatébresztő előadások részletezése helyett, úgy gondolom, talán célszerűbb lesz, ha e jegyzetekben elsősorban a vita folyamán szóba került következtetésekről és javaslatokról emlékezzünk meg. A jelenlevők valamennyien érzékelték, s a felszólalók közül többen meg is fogalmazták, hogy ezekkel az országos szintű megbeszélésekkel olyasvalami kezdődött el művelődési életünkben, amit gondosabb szervezéssel, jó előkészítéssel még eredményesebbé lehetne és kellene tenni.

Mint ismeretes, a Filológiai Társaság, valamennyiünk örömeire, épp az elmúlt esztendőben bővítette ki tevékenységi körét, s a román nyelv és irodalom ápolása, tanulmányozása mellett, ami valamennyiünk elsődendő feladatai közé tartozik, újabb osztályok létesítésével szervezetiesleg is keretet biztosított a magyar nyelv és irodalom ápolásának és korszerű művelésének. Nos, az efféle országos értekezleteket, szimpozionokat, vándorgyűléseket, kirándulásokat, mint ahogy a szervezeti szabályzatban olvashatjuk, társaságunk rendszeressé óhajtja tenni, olyan vonzó és hasznos fórummá kívánja avatni, ahol a nyelvi és irodalmi kultúra művelői és terjesztői kicserélhetik véleményüket.

Az enyedi vita résztvevői közül többen épp ezekkel a lehetőségekkel, jövőbeni gondokkal és feladatokkal foglalkoztak. Általános helyeslésre talált az a javaslat, amely a szimpozionok témájának pontosabb körülhatárolását sürgette, éppen az enyedi példa tapasztalataiból kiindulva, ahol ugyanis a műsoron szereplő kérdések sokfélesége volt a ludas abban, hogy nem bontakozhatott ki termékeny vita az előadások nyomán. A jövőben tartandó szimpozionok, vándorgyűlések lehetséges témáiként például ilyenek kerültek szóba: a modern verselemzés kérdései, a fogalmazástanítás módszertani problémái, a helyi hagyományok szerepe az irodalmi és honpolgári nevelésben, a népköltészet és a helyi irodalmi-művelődési hagyományok tudományos feldolgozása.

A gondosabb, körültekintőbb előkészítés sürgetése mellett (a téma idejében történő nyilvánosságra hozatala, a középiskolai tanárok fokozottabb bevonása a munkába) szó esett arról is, hogy milyen jelentősége lehet a színhely gondos megválasztásának. Így például a művelődési és irodalmi hagy-

mányok kutatása körüli feladatok megvitatására Sepsiszentgyörgy látszik alkalmasnak, ahol igen szép és példaadó eredményeket értek el ezen a téren. Az irodalmi évfordulókhoz kötődő témák szintén eleve sugallják a vándorgyűlés megtartására legalkalmasabb helyet. Konkrét javaslat hangzott el például arra nézve is, hogy társaságunk ez év őszén rendezze Szatmáron és a lehetőség szerint tervezze két napra a Petőfi emlékének szentelt szimpoziumot. A nagy forradalmár költő irodalmi örökségének, műve iskolai oktatásának megvitatásán túl, egy Szatmáron rendezendő összejövétel alkalmat nyújtana arra, hogy a résztvevők meglátogathassák a költő emlékhelyeit (Erdődöt, Koltót).

Természetesen a Filológiai Társaság tevékenysége nem merülhet ki országos értekezletek szervezésében, ellenkezőleg: a munka derekas részének valódi műhelyei az egyesület megyei és városi egységei és alegységei. Az enyedi szimpozium arra is alkalmat szolgáltatott, hogy valamelyes hírt kaphassunk e nemrég alakult egységek működéséről. Örömmel tapasztalhattuk, hogy egyes vidéki fiókok, ahol a helyi kezdeményező szellem és a hatékony támogatás nem hiányzott, máris intenzív munkálkodásba kezdtek. Példaként említhetnők a székelyudvarhelyi fiók tavaly decemberben rendezett ülészakát, amelyen a helyi néprajzkutatás eredményeit ismertették, s meghívott kolozsvári szakember részvételével a további munka módszerbeli kérdéseit beszéltek meg. A már említett Kovászna megyei eredmények mellett arról is értesülhettünk, hogy a szatmári fiók magyar szakos tagjai irodalomtörténeti dolgozatokkal és népköltészeti gyűjteménnyel készülnek a nyilvánosság elé lépni.

Az enyedi szimpozium — erényeivel és fogyatkozásaival együtt — művelődési életünk igen jelentős kezdeményezése volt. Olyan első lépésnek kell tekintenünk, amelyet továbbiak, még sikeresebbek és eredményesebbek fognak követni. Az elhangzott vita remélhetőleg elősegíti a Filológiai Társaságban folyó munkálkodásunk nagykorúsodását, további fellendülését: szellemi frissiséget, igazi munkaléghőrt visz a már működő fiókok tevékenységébe, s azok az egységek, amelyeknek működéséről eddig mit sem tudhattunk, a közeljövőben remélhetőleg szintén hallatni fognak magukról.

Antal Árpád

Híd a Tiszán

Kanyargós, szeszélyes, harapós kedvű folyó a Tisza; első Petőfi-élményemként őrzöm ezt a képet, amelyet az iskolai földrajz is megerősített, hogy aztán felnőtt-olvasmányként az újsághírekből adhassak számot magamnak a pusztítás, a veszély méreteiről, mely a partjain lakókat mindegyre fenyegeti. Két évvel ezelőtt Szeged belvárosában még láthattam az emberfeletti küzdelem nyomait, noha az ár az előző nyáron szerencsésen — az ár ellen harcolók alakította szerencse formájában — levonult, csak a folyómenti park őrizte a nyomasztó és felemelő emléket.

Bizonyára a veszélytudat magyarázza, hogy a Tiszának e széles szakaszán oly kevés a híd. Pedig a folyók szabdalta földön a híd maga az élet: a jelenbelieké, de régmúlt korokat is őrző, s persze a holnapnak utat nyitó.

(Úgy száz-kétszáz kilométerrel odább folyik a Drina, amely Ivo Andrićot — és olvasóit szerte Európában — erre a mély történelmi igazságra figyelmeztette.) Ha a Tisza jobb és bal partját Szegednél ma még csak egyetlen nagy vasbeton hid köti is össze, van itt még egy hid, amely erős, fiatal maradt. Az 1947-ben indult folyóirat címében is vállalta természetből adott elkötelezettségét, s egy negyedszázad múltán elmondhatjuk, hogy a Tiszatáj felismerte, kifejezte a hid-sors nehéz szerepét.

Szeged a XX. század magyar irodalmában Tömörkényt, Móra Ferencet, Juhász Gyulát, József Attilát, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumát, Radnóti jelenti, mégsem indokolatlan a folyóirat szerkesztőinek meggyőződése, hogy napjainkban „külön szegedi ars poeticákkal és szegedi sikerekkel már nem lehet valaki magyar író Szegeden“. A vidékiesség kísértéseivel szembenézve, éppen Juhász Gyula, József Attila, Radnóti örökségének szellemében, az alapítás huszadik évfordulóján a Tiszatáj Gaál Gábort idézte: „... a vidéki ember nem a vidék által vidéki, hanem az elméje és a kedélye sajátos funkciója folytán.“ S mi lehetne hatékonyabb „az elmének és kedélynek a középszerűség felé hajló állapota“ ellen folytatott hadakozásban, mint a szerkesztésben következetesen érvényesülő, tudatos válogatás, a minőség igénye? A helyi hagyomány feltárása, az adalékok beillesztése a XX. századi irodalomtörténetbe az egyik lehetséges és szükséges útja e minőségi elv érvényesítésének, s a mai Tiszatáj törzsgárdájából a szaktudomány számontartott egyéniségei, munkásai — Tamás Attila, Ilia Mihály, Péter László — biztosítják az irodalomtörténeti folytonosság tudatosítását. De ugyanez a minőségi elv még parancsolóbb a napi kritikában; s ha a Tiszatáj az utóbbi években több lett, mint a magyarországi vidéki lapok egyike, azt jórészt épp kritikai szellemének köszönheti. És ugyanilyen mértékben annak a kritikai szellemnek, amely különösen a versanyag kiválogatásában érvényesül. Nem a „nagy nevek“ melléktermékére építettek, hanem — sportnyelven szólva — a saját nevelésű fiatalokra; nem vontak merev határt a főlaptesti anyag s a „Forrás“ rovat közé, azaz bátran „fiatalítottak“ (a fiatal magyar költők 1969. júliusi reprezentatív antológiája például alighanem irodalomtörténeti emlékezetre méltó). Talán a Tiszatáj tette a legtöbbet azért is, hogy olvasóit megismertesse a sajátos körülmények között, a román, a délszláv, az ukrán, a szlovák irodalmakkal szorosán összekapcsolódva fejlődő magyar nemzetiségi irodalmak eseményeivel, problémáival, mindenekelőtt a lírikusok, a legjobbak alkotásaival.

Ez a kitekintés tudatos szerkesztői elképzelésbe illeszkedik; már a legelső szám „Délkelet-európai Néző“ címen indított rovatot, ezt követte évek múltán a „Kilátó“ (a folyóirat-formátumra áttérés alkalmával, szovjet költők versei mellett, Veronica Porumbacuvval készítettek interjút a műfordításról), majd a „Most — Punte — Hid“. A román lírát, prózát, esszét két kitűnő összeállítás is képviselte — a legutóbbiban Ion Alexandru, Dumitru Radu Popescu, Vasile Rebreanu, Marin Sorescu, Adrian Păunescu, Cezar Baltag szerepelt.

Nem a mi feladatunk a mérlegkészítés ezen az ünnepi évfordulón, maradjunk hát meg a jókívánságoknál: folytatódjék úgy az eszázadi szegedi irodalmi hagyomány, hogy újabb emlékezetes példákkal igazolja a Gaál Gábor-i tételt vidék és vidékiesség, vidék és egyetemesség ügyében.

Kántor Lajos

Klio szomorúságai

Tudniillik a múzsáé. A történelem múzsájáé, aki — így tudjuk róla — keserű könyveket ejt, valahányszor azt kell látnia, hajlékát nem tisztelik, elhanyagolják vagy éppen pusztítják.

A Magazin istoric folyóirat választotta ötletes felcímének a Klio szomorúságait, jelezve ezzel, hogy e rovatcím alatt kívánja közölni a beérkező műemlékvédelmi cikkeket. Nos tehát a jószándék megvolt, de Klio szomorúságára a várt írások csak nagyon ritkán futottak be. Annnyira ritkán, hogy igen-igen megkérdőjelezhető, fóruma lehet-e így a lap a hazai műemlékvédelemnek.

Egyik munkatársában, Nicolae Nicolaescuban a folyóirat olyan szerzőre talált, aki e rovatban pontosan azt nyújtotta, amit az olvasók tőle és egyben a laptól vártak. Világosabban: egy tudománynépszerűsítő lapban jó publicisztikai vénával megírt cikkeket. És itt most elmeditálhatnánk azon, hogy ez a dolgok ritkán adódó szerencsés egybeesése. Keserű szerkesztői tapasztalat ugyanis, hogy a szakmai hitelében megbízható kutató, a „dokumentálódó típusú” történész rendszerint rossz publicista. Ami fordítva is, sajnos, ugyanígy igaz... Nos, az említett szerző a kivételek közé tartozik, mert cikkei az izes, frapáns újságírói fordulatoktól sem idegenkednek, de a mellébeszéléstől is óvakodnak.

Ne látogassátok Vodiťát! Úgy hangzik, mint egy turisztikai antireklám. Cikkét, a fenti címmel, annak is szánja. Azaz, hogy félre ne értse senki, az idegenforgalom illetékeseinek „mond oda” benne, azoknak, akik csak komfortos műemlékeinket szeretik. Azokhoz szól, akik tudomást sem vesznek pusztuló műemlékeinkről, mert azok nem esnek egy-egy idegenforgalmi járat útvonalába, s mert helyreállításuk befektetést igényel. Vitába száll mindazokkal, akik a „nem elég mutató” kifogással kerülnek el a pusztuló emlékeket.

Ervei persze történelmiek. A Vaskapuhoz közeleső Vodița kolostor — írja — nem a legnagyobbak, hanem a kisebbek közé tartozik. Csakhogy Havasalföldön ez az első, ez a prototípus! Ez a kolostor, a Basarabok alapítása, melynek fenntartásához Lázár szerb cár is adományokkal járult hozzá, rendkívüli szerepet játszott az ortodoxia és a katolicizmus határvidékén. Meggyőzőek a helyszíni felvételek is. Az Ada-Kaleh szigetén berendezkedő török pusztításának nyomait a műemlékvédelem máig sem orvosolta.

Talán még érdekesebb az Arnota kolostor romlásáról szóló írás. Itt nem félreeső történelmi műemlékről van szó; ezt az emléket már nem kell az idegenforgalomak sem külön felfedezni. A hegyen épült, nagyon mutatós kolostor, amelyet Nicolae Iorga lírai szép szavakkal méltatott, fejedelmi temetkezési hely. A békés építést szorgalmazó Matei Basarab fejedelem, édesapja és saját temetkezési helyéül, emeltette a XVII. század első felében. Szobordíszei, freskói is épek még — egyelőre. Létét azonban a civilizációs betegség, a technika — esetünkben a bányakitermelő technika — fenyegeti. A szomszédos kőfejtés meg-megismétlődő robbantásai mállasztják, repesztik a falakat, s a repedések hajszálerei minden rázkódásnál mélyebbre nyúlnak.

Példaként idéztük a lapból ezt a két írást. Annak példázataként, mit tehetne legolvasottabb történelmi folyóiratunk a műemlékek mindennél veszedelmesebb ellensége, a közöny ellen.

Murádin Jenő

Helytörténet a Megyei Tükörben

Jó másfél évtizede a történész még azzal viaskodott, hogy a szülőföld múltja is helyet kapjon a történelmi műveltségben. Ma már a helytörténet polgárjogot szerzett kutatásban és népszerűsítésben egyaránt; a Megyei Tükör tavalyi évfolyamát lapozgatva elsősorban erről győződik meg az olvasó. Következésképpen most a kutatás és népszerűsítés mikéntjének kérdései kerültek előtérbe, azok a kérdések, amelyekről másfél évtizeddel ezelőtti korai volt még beszélni (a Megyei Tükör vonatkozásában pedig nem is lehetett, a lap akkor még nem létezett).

Mindenekelőtt a *mérték* kérdése. A tapasztalat azt mutatja, hogy közönségünk meglepően nagy érdeklődést mutat a szülőföld múltja iránt. Valószínűleg érdekes következtetésekre juthatna az, aki e jelenség értelmezésére vállalkoznék — a gyakorlat szempontjából azonban maga a tény is eligazító. Azt jelenti ugyanis, hogy egyrészt a helyi sajtó népszerűségének egyik fontos feltétele ennek az elvárásnak a kielégítése, másrészt a sajtó okosan ki is használhatja ezt a tudatformálási lehetőséget; eszmei tanulságokban mennél gazdagabb anyagokat közölhet, az olvasó társadalomtudományi műveltségét gyarapítva. Nos, a Megyei Tükör az elmúlt év folyamán havonta két-három helytörténeti jellegű anyagot jelentetett meg. Helyi lapjaink zömének gyakorlatához képest elég szép és példamutató ez a teljesítmény, az olvasóközönség érdeklődése azonban valószínűleg többet is megbírna. Persze, több helytörténet nem jelent okvetlenül több teret is a lapban, amint ezt az alábbiakban megpróbáljuk kimutatni.

A Megyei Tükör 1971-es évfolyamában elég sok a forrásközlés: naplók, krónikás sorok bemutatása, műemlékek részletes leírása. Senki sem vonja kétségbe ezek tudományos és nevelői értékét, de mindkét szempontból kérdéses az, hogy napilap arcéléhez szabottak-e az ilyen jellegű publikációk. A tudomány szempontjából kérdéses azért, mert amíg múzeumi kiadványban, szakfolyóiratban megjelent közlemény a szakemberek széles köréhez eljut, addig a napilapban közölt anyag többnyire kikerüli a szakmát. De nem is ez az elsőrendű szempont, hanem az olvasóé, aki köztudottan nem annyira *sokat*, mint inkább *sokfelét* igényel: lehet, hogy lemondana Bajkó Lajos naplótöredékének vagy középpajtai Veress Sándor önéletrajzának egy-egy részéről, ha cserébe más, nem kevésbé érdekes olvasmányt kapna. (Tavaly jelent meg például Hermányi Dienes József roppant tanulságos és részben az egykori Háromszéken játszódó anekdotáiból egy válogatás!)

A kordokumentumok közlése egyébként szerencsés vállalkozás. Nemcsak azért, mert a dokumentum hitelessége mindig meggyőzőbb, hanem azért is, mert némelyikük pontosan azt a *gondolati tanulást* hozza, amely helytörténezeink figyelmét olykor elkerüli. A régi történelmi lét alapvető jellemzőinek jelenlétére gondolok. Volt idő, amikor annyira gyakran és annyira üresen hangzott el az, hogy „a tömegek el voltak nyomva és nyomorogtak”, annyira kompromittálódott tehát ez a sablon, hogy ma már sokszor csak a munkásszozalom múltjára vonatkozó cikkekben jelentkeznek a történelmi múlt árnyoldalai. Ebből a helyzetből viszont fonák — ha akarom: romantikus antikapitalista — történelemszemlélet alakul ki, ami valahogy így fest: egyrészt vannak régi szép épületek, tudósok, művészek, felemelő események, másfelől van a kapitalizmus korának nyomora, analfabetizmusa, a kivándorlás stb. Elsikkad az, hogy a jobbágy is szökött, s hogy a ki- vagy elvándorlásra legalább annyira volt oka, mint a századforduló parasztjainak — éppen csak módja nem volt rá. Elsikkad az, hogy a prekapitalista nyomor nálunk

Időről időre százerek fizikai megsemmisülését jelentette. Elsikkad az, hogy a felzabálás előtti analfabetizmusnál az előző korok analfabetizmusa még sokkal súlyosabb volt.

Nos, ezt a fajta szemferdülést ellensúlyozzák azok a dokumentumrésztetek, amelyek a Megyei Tükör hasábjain is megjelennek néha. Baróthy István krónikás versében olvassuk az 1719-es évről: „*Halának meg itt is Alsócserrádonba, / Az kiket vehetünk mi is nyilván számban / Három hónap alatt Háromszáz és huszan...*” (Mellesleg Bod Péter önéletrásából tudjuk, hogy csak a Székelyföldön százezer ember pusztult el az 1718-as éhség és az azt követő 1719-es pestis során. A száz évvel későbbi, 1816–1817-es éhínségről és az 1831-es koleráról Jancsó Mózes krónikás soraiból értesül az olvasó.)

Ott, ahol éhhalál, tízezreket pusztító járványok voltak — ott ezek a történelmi lét alapvető tényei, következesképpen a haladó hagyományok is elsősorban az *ellenük folytatott küzdelem* hagyományai. Ezért hiányolja a recenzius a Megyei Tükör hasábjain az egykori gazdasági törekvések, eredmények bemutatását. Itt van például a dálnoki búzatermelés kérdése. Kövrynál olvasható, hogy — erdélyi összevetésben — ott terem a legjobb gabona. Hogy ez mit jelentett, azt viszont egy életrajzi lexikon lapozgatása közben mérhettem fel: szembetűnően sok dálnoki eredetű nevess emberrel találkoztam (talán egyedül a nyárárdmenti Szentgericéről származott még olyan sok alkotó értelmiségi, arról a Szentgericéről, amely mellesleg ugyancsak intenzív mezőgazdaságról nevezetes). Valószínűleg nem véletlen az sem, hogy a Hargita-alja első óvodáinak egyike is éppen Dálnokon jött létre.

Szervesen illeszkednek a lap arcélelhez a többnyire rangosan megírt *emlékezések*: az elfelejtett Baróti Szabó Dávidról, Mikes Kelemenről (Veress Dániel), Böllöni Farkas Sándorról (Sylvester Lajos), Berde Áronról és így tovább. De éppen mert a táj nagy szülőit — Apáczai, Mikes, Bod, Böllöni, Barabás — többnyire másféleképpen éltek le életüket és alkották meg azt, ami miatt emlékeznünk rájuk, fontos lenne talán, hogy a szülőföldet mostohaságával együtt vállaló alkotóemberek se menjenek feledésbe. (A zágoni híres méhészhöz, Nagy Ezékielhez hasonló egyéniiségekre gondolok.)

Gazdag és többnyire funkcionális a lap *műemlék-anyaga*. Az emberek manapság többet kirándulnak, mint valaha, s az illyefalvi vagy bikfalvi látnivalók nyilván többet jelentenek a látogató számára a Kádár Gyula és Kónya Ádám okos írásaiban közölt tények ismeretében. Az is bizonyos, hogy ezek a sorok a műemlékek ápolására is mozgósítják a helyi gondoskodást. A festett bútorok, például a csernátoni festett ládák is könnyebben túlélhetik a divatot Kónya Ádám és a tizenkettedik osztályos Boros Judit emlékeztető cikkei nyomán. Megint más kérdés az, hogy a műemlékek elemző bemutatása inkább szakpublikációba kívánkoznék, a turista szükségleteit pedig inkább útikönyvek szolgálhatnák. Nagyon jól illeszkedik viszont a lap jellegéhez Kónya Ádám *Gyöngyszemek* című sorozata, amely egy-egy festett kazettára, régi plasztikai elemre összpontosítva, művészettörténeti alapismereteket nyújt.

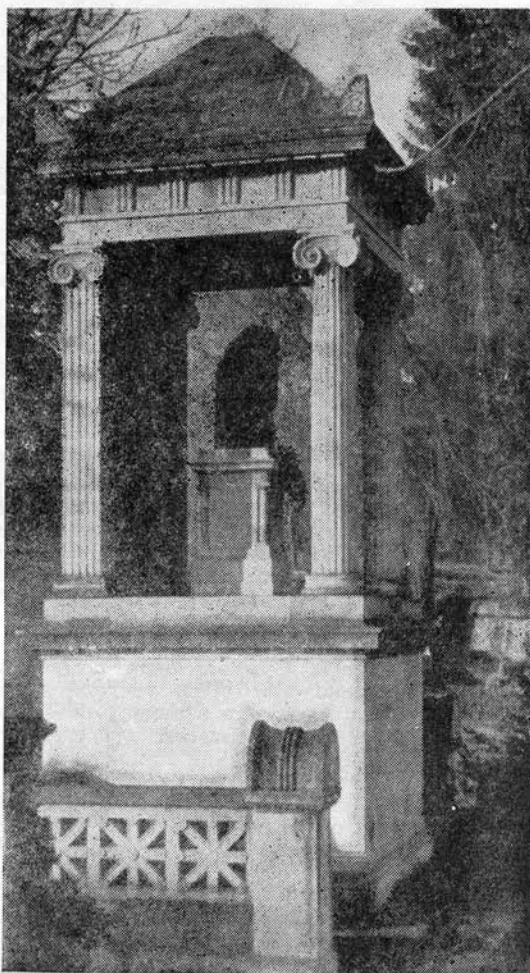
Alaposan dokumentált, szakszerű és ugyanakkor olvasható *tanulmányok* is jelentkeznek a Megyei Tükör hasábjain falutörvényekről, zágoni jobbágycsaládokról, zalánpataki bérharcokról, az 1936-os komandói harcokról. Ezek az írások emelik a lap rangját, hiszen szerzőik élvonalbeli történészek. A helytörténeti ismeretterjesztés szempontjából talán jobb lenne azonban több, szélesebb tematikájú és rövidebb tanulmányt is beilleszteni a laptervbe. Olyan írásokra gondolok itt, amelyek a székely történelem *alapvető kérdéseire* keresik a választ. Arra például, hogy miképpen maradhatott fenn évszázadokon keresztül a szabadparaszti státus, hogy miért maradt kezdetleges szinten a kézművesség és a városi életforma, s ezekkel a kérdésekkel szoros összefüggésben miért volt századokon át az itteni történelem állandó jellemzője az elvándorlás. Olyan kérdések ezek, amelyek a történelmi lét lényege felé vezetnek el, és éppen ezért lehetnének alkalmasak arra, hogy növeljék az olvasó annyira igényelt közgazdasági, szociológiai érzékenységét is.

Mindezt azért fogalmazzuk meg éppen a Megyei Tükör kapcsán, mert a *Korunk* szerkesztőse és a recenzius egyaránt úgy értékeli: ez az a lap, amelynek leginkább sikerült vállalnia a *helyi feladatokat*, és talán éppen így vonhatta magára a figyelmet a *megyehatáron túl is*. Ami helytörténeti tevékenységét illeti, abban természetesen nagy része van a megye alkotó értelmiségijeinek — s elsősorban a lapban állandó munkatársként jelen lévő Kónya Ádám tanárnak. Talán nem vétünk a valóság ellen, ha elsősorban éppen az ő odaadó munkájával magyarázzuk azt, hogy ma sehol sem annyira élénk a helytörténeti érdeklődés, mint

éppen Sepsiszentgyörgyön és környékén, ahol diákok kapcsolódnak be ebbe a munkába, iskolai múzeumok létesülnek, tudományos ülésszakokat szerveznek. Sajnálatos azonban az, hogy a lap szerkesztőségének nem sikerült eléggé bevonnia olyan jeles történészeket, mint amilyen Árvay József vagy a zabolai ásatásaival még inkább érdeklődésünk előterébe lépett Székely Zoltán.

Összegezésképpen: a Megyei Tükörnek tehát minden feltétele megvan arra, hogy a helytörténeti tematikában rejlő tudatformálási lehetőségeket megvalósítsa. Adott az érdeklődés, a lapnak vannak rangos külső munkatársai, és a szerkesztői érzékenység sem hiányzik. Ha a jövőre nézve kívánhatunk valamit, az az önismeret lényegre törőbb szolgálata lenne. Mert egy személyiség, egy műemlék, egy esemény (vagy akár több személyiség, több műemlék és több esemény) ismerete még nem az. Ahogyan a lap hasábjairól számról számra kirajzolódik az, hogy a megye öröklött elmaradottsága napjaink lendületes építőmunkája nyomán hogyan válik a múlt emlékévé, úgy kellene a helytörténeti anyagban választ találnunk arra a kérdésünkre, hogy honnan ez az örökség. Ez az igényünk azonban — legyünk méltányosak — valójában már *történetírásunkkal szemben* támasztott igény. A Megyei Tükör leginkább megrendelőként, a tulajdonképpeni történelmi önismeret igénylőjeként sürgetheti a tudományt.

Dankanits Ádám

Brassai Sámuel síremléke

Schliemann-levelek Torma Zsófiához

Az európai civilizáció kezdeteire vonatkozó kutatások mind gyakrabban idézik egy olyan erdélyi tudós — Torma Zsófia — nevét, akiről eddig legjobb esetben is csak mint a nőemancipáció egyik hazai előharcosáról emlékeztek meg. Legutóbb a *Korunk* tavalyi 10. számában találkozhattunk a névvel Szöcs István és Bodor András cikkeiben, amelyek a sumér-kutatás kérdését tárgyalják. Bodor András írja, hogy az írásbeliség fejlődési szakaszai meghatározásának, vagyis a sumér epigráfia és paleográfia egymást követő periódusai tisztázásának jelentősége, ha számba vesszük, hogy a Földközi-tenger keleti partja mentén az ékírás szinte minden népnél megtalálható, alig túlozható el.

Az európai és szorosabban a hazai írásbeliség kezdetei szintén a sumér-korra vezethetők vissza. A sumér írásbeliség és kultúra számottevően befolyásolta a Mezopotámiát környező népek kultúráját, s nagy hatással volt Egyiptom, Kisázsia, az Iráni-fennsík és Északkelet-India népeinek műveltségére, de kisugárzási körébe vonta a Földközi-tenger északkeleti partvidékét, s a Balkán-félsziget és a Duna völgye közvetítésével eljutott Erdélyig is. Mezopotámia és Erdély kapcsolataira, illetőleg a sumér írásbeliségnek Délkelet-Európa közvetítésével történt behatolására először Torma Zsófia figyelt fel, s ezt az akkori tudós világ rangos fórumán, az 1880-as berlini ősrégészeti kongresszuson elő is terjesztette. A kutatások kezdeti szakaszában azonban állítása annyira merésznek tűnt, hogy néhány ősrégész (Pulszky Ferenc, Hampel József, Paul Reinecke) még tudományos hipotézisként sem akarta elfogadni. Kutatásainak erről a szakaszáról Torma Zsófia mindeddig *kiadatlan* önéletrajzi jegyzetében számol be:

„...a tordosi telep több ezer darab különleges kő, csont, cserép és érc tárgyaitak nevezetesebb példányait egészen új és fontos adataiért bemutattam volt 1880-ban a berlini, 1882-ben pedig a Majna-Frankfurtban tartott régészeti kongresszusok szakembereinek, s felhívám azokra értekezésemben figyelmüket... Minek folytán megállapították nagy horderejüket, hogy azok új világot vetnek az ősmúlt kérdéseinek tisztázására, de mivel azok újdonsága őket is meglepte, el kellett magamat tanulmányozásukra határoznom, ámbár teljes tudatában voltam annak, mily küzdelemteljes leend nekem a magam törte csapáson iránytű és pihenés nélkül [haladnom] keresve-kutatva az összekötő pontokat, melyekhez leleteim kapcsolhatók legyenek. Gyűjteményem tárgyait az összehasonlító régészet segítségével figyelmes vizsgálat alá kellett vegyem, s az egymáshoz tartozó körülményekből kivonható eredmények arra a meggyőződésre vezettek, hogy Tordos őskorára következtetve föltételezem, miszerint úgy ezen, mint erdélyi részünk [más] őstelepeit azok a thrák fajú geta-dákok lakták, a kikről a görögök első történetírója, Herodotus K. e. 500 évvel úgy emlékezik, hogy a »Maris«, az az Maros menti területek lakói voltak. Tordos leletein ekkor fölismerem Babylon-Chaldea kultúrelemeiből keletkezett s az egyiptomi művészettel együtt Syriában tovább fejlődött azon művelődést, a mely hasonló volt Troja thrákjainak kultúrájával, s a melyet itt Daciában meg nem előzött az eddigi régészek által ismert gall-kelta, pelaszg-görög és etrusk-romai kultúra.

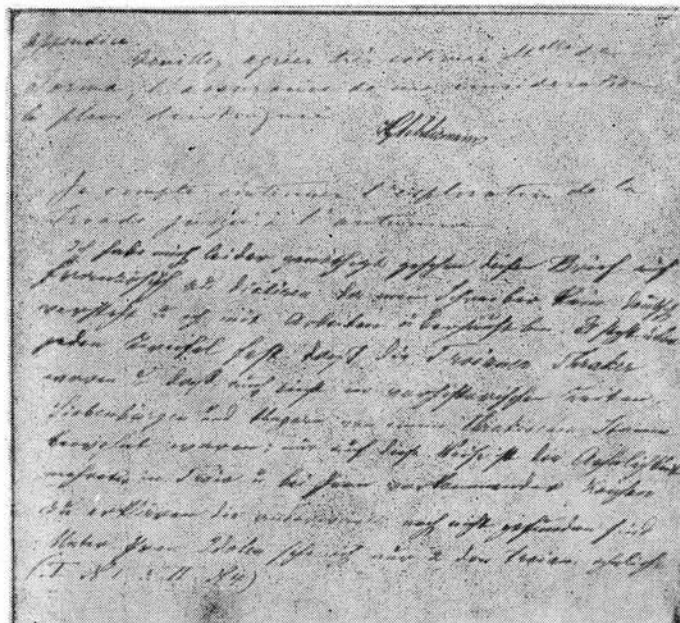
Babylon ékírásos feliratai szerint ős népe turáni fajhoz tartozva sumer-akkad nép volt, kiknek kő és agyag tábláira vésett képes írásjegyeit és vallásos szertartásaiknak ceremóniáit feltüntető attributumait-jelzőit, jelvényeit összehasonlítva

Torma Zsófia

gyűjteményem kultust bemutató tárgyaival, képekkel kimutattam — Eth[nographische] An[alogien] című illusztrált művemben, Jena, 1894 — részletesen, hogy ezen ősnéprajzi adatok módosító hatásából fejlődött vonások visszatükröződnek a fölénk került mai népek hitében s hitből magyarázható szokásaikban... csakúgy, mint megvoltak azok Trojában Priamus thrák királynak népénél; ezek folytán azonos[ak] Babylon, Troja és Dacia papjainak vallásos fogalmait kifejező, a tárgyak reprezentációjának teljesen megfelelő symbolikus nyelvének hiero-ideogrammjai s feliratai, a melyek gyűjteményem bálványocskáira s más különféle rituális tárgyaira vésettek, úgy hogy ezen jelképes íráskés értelmzésére ugyanegy megfejtési módszer és siker [?] alkalmazható.“

Az 1880-as berlini kongresszuson Torma Zsófia találkozott a történelmi és „homéroszi“ Trója felfedezőjével, Heinrich Schliemann-nal is. Schliemann meglepetéssel vette tudomásul, hogy Erdélyben egy hozzá hasonló státusú — dilettánsnak bélyegzett, de zseniális intuíciójú — régész az általa „homéroszi“-nak hitt trójai leletekhez hasonló tárgyakat talált. A két felfedezés támogatta, kiegészítette egymást, úgyhogy Schliemann egyik legjelentősebb művében, az *Iliosban*, mely a trójai ásatásokat és eredményeiket tárgyalja, bőven hivatkozik is Torma Zsófia kutatásaira s az általa talált tárgyakra. Torma Zsófia, Schliemann és baráti köre — köztük a nagy angol orientalista, Archibald H. Sayce — buzdítására, tovább fejlesztette elméletének a toridosi leleteken látható vésetekre-rajzaira vonatkozó részét, s ezekben az írásbeliség első európai jelentkezését vélte felfedezni. Hogy ez nemcsak sejtés volt, hanem tudatos kutatómunka eredménye, az — Torma Zsófia részben közzétett, részben kéziratban maradt tanulmányain kívül — leginkább a kortárs ősrégészekkel, orientalistákkal, antropológusokkal és más szakemberekkel folytatott tudománytörténeti jelentőségű levelezéséből állapítható meg. A több mint háromszáz darabot számláló kiadatlan levelezésben Schliemann (2) és Sayce (3) kézírása mellett ott találjuk az oxfordi F. Haverfield (2), a prágai Julius Jung (3), a berlini Eduard Krause (4) és Albert Voss (13), a bécsi M. Munch (7), a müncheni Paul Reinecke (2) és Johannes Ranke (18) leveleit. A magyarországi és erdélyi

Schliemann levele

magyar személyiségek közül Finály Henrik, Goldziher Ignác, Hampel József, id. Herepey Károly, Herrmann Antal, Hunfalvy Pál, Kuun Géza, Rómer Flóris, Téglás Gábor és Török Aurél leveleit említjük, nem felejtve ki a Torma Zsófia kutatásai iránt élénk érdeklődést tanúsító Kossuth Lajos két levelét sem, melyeket Torinóból küldött.

Torma Zsófia írásos hagyatékának — amelyet a kolozsvári Történelmi Múzeum őriz — monografikus feldolgozása mindaddig nem történt meg; csak a kutatásai során összegyűjtött tárgyi emlékeket rendszerezte és ismertette Roska Márton (*A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában*. Kolozsvár, 1941). Tudományos levelezésének külföldi tudósoktól származó darabjaiból a *Kriterion* szándékszik válogatást adni *Téka*-sorozatában.

E vállalkozás azonban korántsem teszi fölöslegessé Torma Zsófia életművének a szaktudomány mai szintjén való felmérését, ami erkölcsi kötelesség is egy olyan — méltatlanul mellőzött — tudóssal szemben, akit nem a véletlen vezetett rá nagy horderejű felfedezésére, hanem a tudatos, nagy nehézségek árán végzett kutatómunka. Ami az európai írásbeliség megjelenésére vonatkozó felfedezéseket illeti, ma már nem lehet célunk primátusok vitatása, mégis meg kell állapítanunk, hogy az e téren érdemeket szerzett tudósok sorában Torma Zsófiát feltétlenül előkelő hely illeti meg. Ezt kortársai közül a legnagyobbak (és a legönzettelenebbek), ha nem is 1880-ban, de a későbbiek során — Torma Zsófia tudományos érvei hatására — mindnyájan elismerték, s közöttük elsősorban a leglátványosabb sikereket elért Heinrich Schliemann. Kegyeletteljes és egyben hasznos szolgálat kívánunk tenni Torma Zsófia életműve újraértékelésének útján azzal, hogy írásos hagyatékának kicsiny töredékét közkinccsé tesszük; s azzal, hogy ezt éppen Schliemann és a kutatásaiban nagy érdemeket szerzett második feleség, Sophie leveleivel kezdjük, egyúttal tiszteletünket kívánjuk kifejezni minden idők egyik „legszerencsésebb” intuíciójú régésze iránt, akinek kultúrtörténeti jelentőségű tettére, a trójai ásatások megkezdésére nemrégem emlékeztünk, századik évfordulója alkalmából.

Gyulai Pál

Athén, 1879. jan. 25.

(Német nyelven)

Mélyen tisztelt Kisasszony!

A fölöttébb fontos okmányokat, melyeket Ön becses levelével szíveskedett nekem megküldeni, első szabad órámban a legnagyobb érdeklődéssel fogom áttanulmányozni, és egyelőre a legszívélyesebb köszönetemet mondom érte.

A legkiválóbb tisztelettel, készséges híve:

H. Schliemann

Leipzig, [1]880. [aug.] 8.

(Hibás németiséggel, névjegyben)

Akadályozva Önt a kiállításon üdvözölni, innen Bécsből mondom Önnek [?] és kérem Önt, fogadja el barátságom és tiszteletem jeléül a képeimet, remélve, hogy hamarosan megkapom az Önét.

Sophie Schliemann

Athén, [18]80. 11. 6.

(Német nyelven)

Tisztelt Kisasszony!

Fogadja hálás köszönetemet f. hó 30-án kelt kedves leveléért. Szívesen válaszoltam volna már hamarabb, de mindig hátra volt a visszatérés a hazába, mely csak 8 nappal ezelőtt következett be, és oly végtelenül sok dolgom volt. Meg kell gondolni, hogy teljesen hiányzott nekem az idő és a nyugalom egy ilyen kellemes kötelesség teljesítéséhez.

Én is szívesen gondolok vissza a szép berlini napokra, és szívből örvendek, hogy a sok érdekes ismeretség közt Ön is ott van, tisztelt Kisasszony.

Nagyon kellemes volna nekem ezt valamikor felújíthatni, akár a mi szép klasszikus hazánkban, akár az Ön hazájában. Hogy azonban már a következő évben eleget tehetünk-e az Ön szíves meghívásának és hogy meglátogathatjuk-e [...] nagyon kétségesnek tűnik nekem, mivel férjem új tervei őt Görögországhoz kötik. Tiszteletét küldi Önnek, és üzeni, hogy új művét, mely november 1-én jelenik meg nyomtatásban, „Ilios“-nak hívják, és a F. A. Brockhaus adja ki Lipszében.

A legszívélyesebb üdvözlésekkel és baráti nagyrabecsülésem kifejezésével vagyok Önnek mindenkor kész híve

Sophie Schliemann

Athén, 1882. február 9.

(Francia nyelven, idegen kézirással)

Igen tisztelt Torma Kisasszony!

Élénk örömmel kaptam és mély érdeklődéssel olvastam múlt hó 29-i elragadó levelét, de legnagyobb sajnálatomra képtelen vagyok Önnek megírni az előszót a fontos műhöz, melyet Ön fontos felfedezéseiről készít. Először azért, mert jelenleg nagyon el vagyok foglalva Iliosom francia kiadásával, melynek az év vége előtt meg kell jelennie a párizsi Firmin Didot és Társa uraknál, és másodszer azért, mert úti előkészületeimet teszem, hogy Trója vidékére utazzam, ahol még e hónapban nagymérvű ásásokat kell újrakezdenem, s e munkák idején, melyek gyakran még az étkezésre sem hagynak időt, képtelen vagyok irodalmi tevékenységgel foglalkozni. Ha az Ön leleteiben bevéssett jegye-

ket és jeleket félreismerték a berlini kongresszuson, biztosan nem ismerik azokat többé félre, amióta megjelent Iliosom, és trójai gyűjteményem nagy részét bemutatták a német népnek és kiállították a berlini múzeumban. Új művében tehát csak az én Iliosomban található analógiákra kell Önnek hivatkoznia. Sietve átfutottam az Ön ábramelléleteit. [...] Igen figyelemre méltó az Ön 6. mellélete, ahol különösen az oltárok a lángokkal hatnak rám meglepően, amilyeneket az Iliosban is látni az 1911., 1914., 1913., 1915. sz. alatt, szintűgy a figyelemre méltó III jel, amelyről a tudós orientalista, A. Sayce értekezett Függelékében, 766—781. old. Én is foglalkoztam vele a 394. oldalon, ahol említést tettem Önről és felfedezéseiről is. Hozzátehetném még, hogy ezt a jelet a közelmúltban a celle-i Christian Hostman által a darzani temetkezőhelyen kiasott edényeken domborműben megtalálták. Hogy az Ön által a 7. mellékleten reprodukált jelek írásjelet képviselnek-e, mint Ön véli, e tekintetben nem merek semmilyen véleményt mondani. Ön nem tehet jobbat, mint hogy összehasonlítsa azokat a trójai jelekkel, melyeket Sayce a Függelékében tárgyal.

Fogadja, kérem, igen tisztelt Torma Kisasszony, megkülönböztetett tisztelem kifejezését.

H. Schliemann

Úgy gondolom, hogy trójai ásátásaimat az ősz beálltáig folytatom.

(Utóirat német nyelven, Schliemann kézírásával)

Sajnos, kényszerítve éreztem magam ezt a levelet franciául tollbamondani, mert írnom nem ért németül, és én el vagyok halmozva munkával. Minden kétségen kívül tisztán áll, hogy a trójaiak thrákok voltak, és hogy valamikor a történelem előtti korban Erdélyt és Magyarországot egy thrák törzs lakta; csak ezen a módon magyarázható meg több, Trójában és Önöknél előforduló jel [azonossága], melyet másutt még nem találtak. Az Ön bálványai közül csak kettőt látok a trójaiakhoz hasonlónak (I. 1. sz. és II. 4. sz.).

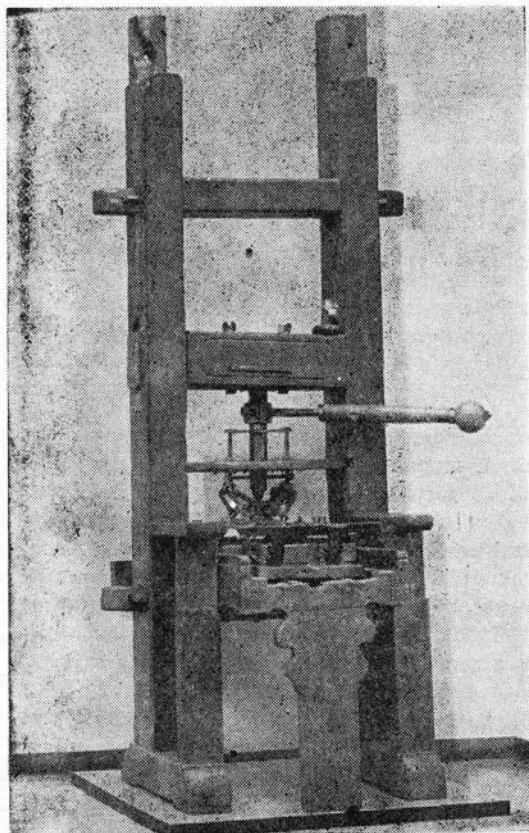
Kájoni János és a csíksomlyói nyomda művelődéstörténeti jelentősége

Kájoni János életműve nem ismeretlen a hazai szakirodalomban. Seprődi János e század elején megjelent nagyszabású tanulmányának, valamint az ezt követő évtizedekben a Kájoni zenetörténeti munkásságával kapcsolatos kutatásoknak köszönhető, hogy ma a sokoldalú csíksomlyói orgonaművész, dallamgyűjtő, nyomdász és könyvkiadó tevékenysége művelődésünk történetében számottevő helyet foglal el. Kettős indítéka van annak, hogy újra felhívjuk a figyelmet Kájoni János művelődéstörténeti jelentőségére: a hazai szakirodalomban az utóbbi évek tudományos kutatása során elért eredmények és felmerült új szempontok, valamint a Kájoni János és nyomdája után fennmaradt, megőrzött tárgyi emlékek, amelyeknek tanulmányozása el nem hanyagolható feladata történettudományunknak, muzeológiánknek. Az erdélyi írásos műveltség és a zenetörténet nem nélkülözheti a székelyföldi nyomdászat e kiemelkedő egyénisége életművének marxista felmérését.

Kájoni sokoldalú tehetsége nagyfokú tudatossággal párosul. Feltehető, hogy jól ismerte kora és különösen Erdély művelődési állapotát. 1648—1649-ben, amikor a Bánffyhunyard melletti jegenyei román jobbágyszülők orgonajátékosként már ismert fia leteszi az egyházi fogadalmat a csíksomlyói kolostorban, az előző évszázad nagyhírű városi nyomdáinak tevékenysége már pangásnak indult. Heltai utódainak kolozsvári műhelye alig néhány évvel később, 1660-ban be is szünteti tevékenységét. A szebeni és brassói nyomda működéséről már a századforduló óta nincs adat. A művelődés irányításában egyre inkább az ellenreformáció a hangadó, ennek pedig hathatós eszköze az egyházi könyvnyomtatás. Egyházi nyomdákban is kiadnak viszont világi vagy kevésbé dogmatikus katolikus műveket, s a nagy egyéniségek működését vajmi nehezen lehet az ellenreformációs korlátok közé szorítani. Ilyen egyéniség volt a XVII. században Kájoni János is.

Kora fiatalságától kezdve élénk zenei és irodalmi tevékenységet fejt ki. Már 1650-ben megkezdte a ferences rend történetének megírását. E több mint három évtizedet (1650—1684) felölelő, kéziratban maradt munka elsőrendű forrásmű a század vallásügyi, politikai, művelődési viszonyainak tanulmányozásához. 1661-ben csíksomlyói rendi tanácsos; ez év elején a tatárok betörése a kolostornak is súlyos károkat okoz. Kájoninak tevékeny szerepe van ezután az épület tatarozásában; hozzáértő orgonakészítőként újjáépíti a rendház orgonáját. Több ízben házfőnök Csíksomlyón, Mikházán és Gyergyószárhegyen. Mindhárom helyen élénk gyakorlati tevékenységet fejt ki, elpusztult épületeket hoz rendbe, orgonákat épít, és a rendházak vagyoni ügyeivel foglalkozik. Eközben szakadatlanul dolgozik tudományos művein. Elsősorban zenegyűjtői, valamint nyomdászati tevékenysége biztosít számára méltó helyet az erdélyi művelődés úttörőinek sorában.

Tudatosan munkálkodott kora zenei kincseinek egybegyűjtésén. Már 1676-ban, tehát abban az évben, amikor a csíksomlyói nyomda megkezdte működését, megje-

Kájoni nyomdaprése

lenik *Cantionale Catholicum* című nagyszabású énekgyűjteménye. A mű 1676. évi, első kiadása 537 magyar és 205 latin éneket tartalmaz, évtizedek gyűjtőmunkáját összegezi. Kájoni János zenegyűjtő munkássága azonban nem áll meg az egyházi dallamoknál. Hatalmas munkáját, több más műve mellett, a Kájoni-kódex bizonyítja leginkább. E kéziratos munkában rejlik korszakalkotó zenetörténeti jelentősége. A Kájoni-kódex korának általános zenei műveltségéről ad körképet. Zenei anyaga a lehető legváltozatosabb: misék, miseénekek mellett világi dallamok — tánczene, népzene — is szerepelnek e gyűjteményben. A kódex szemelvényeket közöl a késő-reneszánsz és korai barokk művészet nagy alkotói: Grandi, Banchieri, Schütz, Prätorius, Hasler, Frank és mások műveiből, s helyet kap benne az európai tánczene számos formája, terméke. De a kódex magában foglalja a dunai népek kimeríthetetlen dallamkincse, a magyar, román népzene számos alkotását is. Híven tükrözi a XVI—XVII. század zenei műveltségét; ma is jelentős zenetörténeti forrásmű.

E nagyfontosságú munka még mindig nem meríti ki Kájoni János művelődéstörténeti szerepét. A Pápai Párizok, Szenczi Molnárok, Apáczai Cserik korában társa a természet és szellem rejtélyeit fürkésző nagy egyéniségeknek. Húsznál több nyomtatásban megjelent vagy kéziratos munkája között szerepel *Magyar herbarium*, *Calendarium* is. Felismerte a betű, az írás-olvasás jelentőségét, erre vall *Régi mód szerént való Székely ABC* című, 1673-ból keltezett kézirata, s ezt jelzi mindenképp az 1676-ban felavatott csíksomlyói nyomda, amely nemcsak létrehozásában, de

könyvsajtójával is Kájoni műveltségteremtő akaratának és sokoldalú elméleti-gyakorlati szellemének közvetlen terméke. A hasonló intézményeket teljességgel nélkülöző Székelyföldön ő teremti meg — ha mégoly szűk keretek között is — a műveltség terjesztésének akkor legfontosabb alapját. A kor zenéjének alapos és széles látókörű gyűjtője, a polihisztor szerzetes nem tagadja meg orgonakészítő nevét, sem ezermester voltát: megtervezi és megépíti a csíksomlyói nyomda kézisajtóját.

A kolozsvári Erdélyi Történelmi Múzeum birtokában levő, két méternél magasabb, másfél méter hosszú és méternyi széles, vastos faalkotmány jellegzetes képviselője a könyvnyomtatás majdnem két évszázados „őskorának“. Erős talpon nyugvó, nagyméretű szilárd faváz tartja az úgynevezett „formát“, a nyomdaprés központi részét. Vízszintes hajtókarral felfelé mozgatták a felülről merőlegesen beépített spirális faorsót, amely az alatta levő fatégelybe illeszkedett be, és a szerkezet ütemesen végezte az alatta elhelyezett szedés nyomását. Ezt a központi részt kézzel hajtották. Legalább két ember munkájára volt szükség: e formán fekvő betördelt oldalakra a „labdamester“ kente a nyomdafestéket, a „sajtómester“ pedig ráillesztette a papírt a formára, és a tulajdonképpeni, kézi meghajtású nyomást végezte. E művelet persze lassan ment, s így érthető, hogy az akkori nyomdatermékek aránylag alacsony példányszámban jelentek meg. A fémrészes nyomdagép későbbi termék. Csupán a XVII. század harmadik évtizedében született meg ez az újítás a polgárosodás útján élenjáró Hollandiában; természetes, hogy ekkor még nem juthatott el Erdélybe. A csíksomlyói Kájoni-sajtó mérete, alakja, alkatrészei arra vallanak, hogy készítőjük e tekintetben is megtanult mindent, amit korának technikájától elsajátíthatott. S hogy e műve is tartós értékű volt, bizonyítja, hogy két évszázadnál tovább működött. A XVIII. század vége felé egyes alkatrészeit kicserélték, felújították. (Ekkor került a présre fémtégely és fémsorsó a korábbi faalkatrészek helyett.)

A csíksomlyói könyvnyomdának 1848—1849-ben tevékeny szerepe volt a forradalom eseményeiben. Először a felkelő székelyek birtokába került. Az itt nyomtatott *Hadilap* című forradalmi kiadványból legalább kilenc szám jelent meg. 1849-ben a császári biztosok foglalták le a nyomdát, és forradalom ellenes kiadványokat jelentettek meg.

A csíksomlyói nyomda prése századunk elején került nyugállományba. Harmadfélszázados működését könyvek százai fémjelzik. Fénykora mégis alkotójának, Kájoni Jánosnak idejére esik. Munkássága nyomán nem csupán hittudományi művek láttak nyomdafestéket, hanem nyelvészeti, bölcsészeti, zenei jellegű művek, sőt tankönyvek is. Csíksomlyón készült tankönyvekkel látták el a somlyói, a szárhegyi, mikházi, esztelneki iskolák szükségleteit. A marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtár húsznál több csíksomlyói kiadványa is a Kájoni kezdeményezte könyvkiadó-tevékenység széles skáláját szemlélteti. Erkölcsstani és hittudományi könyvek mellett Alvari *Latin nyelvtana* (1795) és *Általános nyelvtana* (több kiadásban), énekeskönyvek kiadásai sorakoznak itt. A csíkszeredai múzeum állományában maradt meg a nyomda matrica- és betűanyagának jó része, valamint oldallevonatok is. E jelentős könyvnyomtató, és természetesen a velejáró kiadói tevékenység ismételtelen a széles látókörű, korszerűen gondolkodó egyéniséget vetíti elénk, azt a Kájoni Jánost, aki egyházi pályafutása ellenére sem szakadt el a néptől, s aki nemcsak zenegyűjtő gyakorlatában foglalkozott protestáns dallamokkal is, hanem a protestáns prédikátor, a bebörtönözött Czeglédi István kiszabadításáért is mindent megtett 1671-ben. Széles körű tudományos érdeklődés, valamint gyakorlati tevékenysége, toleráns gondolkodása méltó helyet biztosít számára a hazai művelődés képviselői sorában.

Az európai biztonság távlatai

A történelmi statisztika művelői állítják, hogy Európában még sohasem volt olyan hosszú békés periódus, mint a mostani. Megállapításuk emlékeztet arra, amit annak idején — 1877-ben — J. Britten hangsúlyozott: Európa nyugalmanak biztosítására elegendő öt esztendő; ezalatt az agressziók minden szervezőjét nemzetközi bíróság elé kell állítani. A *Perpetual Peace in Five Years* (Örök béke öt év alatt) című munkájában hangoztatta továbbá, hogy ennyi idő alatt a pozitív értelmű európai egység elvezethet a leszereléshez. Mi ez? Tudományos tisztánlátás vagy látnoki erő?

A diplomáciai feltételek — ki tagadná? — társadalmi-strukturális adottságokból fakadnak. Az idő igazolta Engels tudományos meglátását, amelyet I. Nádejéhez frott levelében fogalmaz meg: Európában addig nem lesz béke és egyenlőség a nemzetek között, amíg az imperialista hatalmak — a cári Oroszország, a császári Németország és Ausztria—Magyarország — folytatják a Szent Szövetség reakciós politikáját, aminek lényege, hogy a három birodalmon belül elfojtják a forradalmi szellemet és a nemzetek törekvéseit, hasonlóképpen a munkásosztály politikai és társadalmi mozgalmát. Az Engels javasolta megoldás: csakis a cárizmus megdöntése, ennek az egész Európára ránehezülő lidércnyomásnak a felszámolása lehet a fő feltétele a közép- és kelet-európai nemzetek felszabadulásának. A cárizmus szétzúzása maga után vonja a Bismarck képviselte baljós hatalom bukását; a munkáspárt hatalmas léptekkel halad majd előre a forradalom felé; Ausztria szétesik, elveszti létezésének értelmét, azt, hogy akadály legyen a cárizmus azon törekvése útjában, amely a Kárpátok vidékén és a Balkánon megosztott népek bekebelezésére irányul; Lengyelország újjáéled; Ukrajna szabadon dönt politikai helyzetéről; a románok, magyarok, délszlávok maguk rendezhetik egymás közötti kapcsolataikat, s megszabadulva minden külföldi beavatkozástól, megállapítják új határaikat — írta Engels.

1914 — az első világháború, 1917 — az első szocialista forradalom. Engels igaza bebizonyosodott. Csakhogy megjelentek a nemzetiszocialisták Németországban és a nemzetközi imperializmus szabad kezet adott nekik az új világháború kirobbantására. Európa nem értette meg azt a felhívást, amelyet Fritz von Unruh *Europa, erwache dich!* (Európa, ébredj!) című, 1936-ban Svájcban közzétett könyvében megfogalmazott, mint ahogy nem hallotta meg a többi figyelmeztetést, köztük a legforróbbat sem: a Romain Rolland-ét.

A második világhégés és főleg az azt követő évtizedek a legmeggyőzőbben igazolták az évszázadok óta megsejtett szükségességet: Európa nem hagyhatja katonai konfliktusokban feldúlni magát, de hidegháborúval se tartsa remegésben senki fia. Sokkal inkább, mint bármikor a történelemben, parancsoló szükségességgé vált annak a gondolatnak az érvényesítése, hogy ne a harcmezőkön, hanem a tárgyalóasztaloknál folyjék a szembesítés, s ne a kardcsörtetés, hanem az együttműködés

legyen Európa politikájának jellemzője. A katonai tömbök, a kereskedelmi háborúk pozitív eredményre nem vezettek Európában, még akkor sem, ha a gazdasági harcok igazolására Európa nevét és egységének szükségét az unalomig menő gyakorisággal emlegették. Az „erőegyensúly“-politika különböző formuláinak alkalmazásai Európa bizonyos részeinek elszigetelődéséhez vezettek. A szocialista országok nagy érdeme, hogy a zsákutcából kivezető, építő javaslatot terjesztettek elő az európai biztonságra és békés együttműködés megteremtésére.

Közel húsz éve annak, hogy (1954-ben) a Varsói Szerződésben részt vevő országok az európai kollektív biztonságra vonatkozó szerződés megkötését javasolták. Ennek a politikai tervzetnek felmérhetetlen a hatása földrészünk fejlődésére. A tervzetet kidolgozó államok abból a megfontolásból indultak ki, hogy az európai biztonsági rendszer megteremtése nemcsak lehetséges, hanem életbevágóan szükséges a jelenlegi feltételek között.

Általánosan ismert — és egyre inkább elismert — az a politikai tevékenység, amelyet a szocialista Románia az európai biztonságért és a széles körű együttműködésért kifejt. Az RKP X. kongresszusán elhangzott jelentés megállapítja: „Az európai népek, a közvélemény széles rétegei és számos politikus, államvezető biztosítani akarják a kontinens nyugalmát, biztonságát és békéjét, hogy az összes országok a gazdasági, tudományos és kulturális haladásnak, az anyagi és szellemi jólét növelésének szentelhessék anyagi és emberi erőforrásaikat. Ki kell jelentenünk a kongresszus előtt: a román kormány képviselőinek a különböző európai államok képviselőivel történt találkozásai és megbeszélései alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy megvannak a kedvező feltételek az előrehaladáshoz az európai biztonság útján.“ Nicolae Ceaușescu elvtárs — felelevenítve azt a hatalmas visszhangot, amelyet a Varsói Szerződés szocialista tagállamainak bukaresti nyilatkozata (1966), valamint budapesti felhívása (1969) váltott ki a minden európai állam részvételével tartandó értekezlet megszervezésére vonatkozólag — megállapította: „Az európai államok találkozója, amelyen felkutatnák a rendezetlen kérdések megoldásának, a sokoldalú együttműködés és kooperálás fejlesztésének, a biztonságnak útjait, nagy jelentőségű lenne, megnyitná az utat a tartós európai és világbéke megvalósításához.“

Románia Szocialista Köztársaság aktívan kiveszi részét abból a tevékenységből, amely az utóbbi időben az európaközi kapcsolatok, a véleménycserék elmélyítését szolgálja. Országunk tevékeny, dinamikus, következetes előmozdítója az európai biztonság megszilárdítását célzó nemzetközi dialógusnak. Hazánk hozzájárulása több vonatkozásban jelentkezett: számos, sok esetben legmagasabb szintű kapcsolatot építettünk ki, normalizáltuk és kiszélesítettük relációinkat földrészünk országaival, társadalmi rendszerüktől függetlenül, a békés egymás mellett élés követelményeinek megfelelően bővítettük és változatosabbá tettük a gazdasági, műszaki-tudományos, kulturális cserénket, hozzájárultunk azoknak az általános elveknek és alapoknak a kikristályosításához, amelyekre az európai biztonságnak épülnie kell, állhatatosan harcolunk a kontinensünk minden országa közötti együttműködés előmozdításáért. Rendkívül pozitív és gyümölcsöző eredményei voltak a magasszintű kapcsolatoknak és véleménycseréknek, hazánk vezetői és más államok — Franciaország, Olaszország, Ausztria, Finnország, az északi államok — vezetői között, valamint annak, hogy Románia normalizálta kapcsolatait, és 1967-ben felvette a diplomáciai kapcsolatokat Németország Szövetségi Köztársaságával. Az európai biztonság kérdése felmerült és jelentős helyet kapott a más — európai és nem európai — államok képviselőivel folytatott megbeszéléseken is.

Jelenleg adottak az objektív feltételek az európai biztonság és béke rendszerének kiépítésére. A Varsói Szerződésben részt vevő szocialista országok széles körű békeprogramja az európai biztonság érvényesítésére meghozza gyümölcsseit; manapság jelentősen hozzájárulnak ehhez az ügyszám más európai államok is. Sőt, miként a Varsói Szerződésben részt vevő államok Politikai Konzultatív Bizottságának ez év januári prágai tanácskozásáról kiadott közlemény kiemeli: egyes európai államok politikájukban az európai béke érdekeit világosan előtérbe helyezik, és ez kedvezően befolyásolja az európai helyzetet.

A páneurópai konferencia eszméje egyre jobban áthatja az „európai tudat”-ot, számos jelentős tényező csatlakozott ehhez a gondolathoz: összehívásának hasznosága és szükségessége egyetértésre talál. Ezt a tényt Nicolae Ceaușescu elvtárs az RKP Központi Bizottságának 1971. novemberi plenáris ülésén is hangsúlyozta: „Az európai biztonságról szintén elmondhatjuk, hogy eleinte nem volt túlságosan sok híve. Az a tény azonban, hogy az európai biztonság megfelel földrészünk összes népei szükségleteinek és érdekeinek, oda vezetett, hogy az európai biztonságnak és az összes érdekelt államok értekezletének a gondolata mind több hívet nyerjen meg, sőt ma gyakorlatilag az összes európai államok felkarolják.”

A kontinensünk biztonsága kiépítésének folyamatában hajtómotor szerepet játszó európai szocialista országok számára az 1972-es politikai év e kérdésben vallott álláspontjuk újra kinyilvánításának, a nagy jelentőségű, általános érdekű célok elérését szolgáló konkrét politikai-diplomáciai akcióknak a jegyében kezdődött. Az európai szocialista országok párt- és államvezetői, kormányfői az év első hónapjában elhangzott beszédeikben, nyilatkozataikban kiemelték azokat a sikereket, amelyeket az európai enyhülés útján, a földrészünk államai közötti kapcsolatok normalizálásában, a különböző síkokon alakuló együttműködés kiszélesítésében és sokrétűvé tételében értek el, kifejezték elhatározásukat, hogy energikusan tevékenykedni fognak a jövőben is e pozitív folyamat kibontakoztatásáért, a biztonság és együttműködés összeurópai konferenciájának megszervezéséért és sikeres lebonyolításáért. A prágai értekezlet újabb konkrét hozzájárulás a páneurópai konferencia előkészítéséhez és összehívásához, e földrész biztonságának a megteremtéséhez. Ez a tanácskozás, amely a résztvevők közötti testvéri barátság és együttműködés szellemében folyt le, újból nyilvánvalóvá tette, hogy a kölcsönös megértés, egymás megbecsülése jelentősen hozzájárul a szocialista országok közötti szolidaritás és egység elmélyüléséhez, s ugyanakkor az európai enyhülés és együttműködés nagyszerű célját szolgálja.

Románia — a földrészünk biztonságát és az együttműködést célzó konferencia összehívásának egyik kezdeményezőjeként — széles körű nemzetközi tevékenységet folytat annak érdekében, hogy normalizálja az európai viszonyokat, hogy felszámolja a bizalmatlanságot, meghonosítsa az enyhülést, hogy sokoldalú, széles körű és állandó együttműködés alakuljon ki földrészünk minden állama között. A szocialista Románia tudatában van annak, milyen fontos hivatás vár egy ilyen értekezletre, milyen szerepet tölthet be a mai Európa bonyolult kérdéseinek realista, életképes megválaszolásában, az európai államok közötti kapcsolatoknak a nemzetközi törvényesség szilárd elveire történő helyezésében, az erőszakkal való fenyegetés és az erőszak alkalmazása elleni védelem megteremtésében, a gazdag és gyümölcsöző együttműködés meghonosításában, a gazdasági, tudományos, kulturális életben. Hazánk állandó tevékenységet fejtett és fejt ki azért, hogy ezt az értekezletet megszervezzék és összehívják minden előzetes feltétel nélkül, ez ugyanis kontinensünk minden népének az érdeke, s általában a nemzetközi politikai légkör megjavulásának a követelménye is.

Manapság földrésznkön az általános európai konferencia már konkrét megbeszélések tárgya; a tárgyalások immár túlléphetik a kétoldali eszmecezerék stádiumát. Persze akadnak még olyanok, akik megpróbálnak akadályokat gördíteni a folyamat kibontakozásának útjába. Például az NSZK-beli kereszténydemokrata parlamenti ellenzék, amely bizonyos előzetes feltételek teljesüléséért küzd (egy kommentátor megjegyzése szerint azonban ezek csak amolyan „belpolitikai utóvédharcok“); vagy a brit konzervatívok, akik nem vonják ugyan kétségbe az értekezlet indokoltságát, mégis — valahányszor összehívása szóba kerül — allergiás tüneteket produkálnak.

Kétségtelen, hogy a kétoldali megbeszéléseknek nagy jelentőségük volt. Elég e tekintetben Románia gazdag diplomáciai tevékenységére utalnunk; a román—francia bilaterális tárgyalásokon például kiemelték annak a gondolatnak a döntő jelentőségét, hogy az általános európai értekezlet nem indulhat ki a tömbök közötti kapcsolatokból. Nem bizonyos status quo szentesítése a cél — még ha pozitív elemei is vannak —, hanem mindenekelőtt a megosztás felszámolása és a széles körű együttműködés megszervezése. Értékesíteni kell a lehetőségeket annak alapján, hogy lemondanak az erőszak alkalmazásáról és az erőszakkal való fenyegetésről, meg kell teremteni egy olyan európai keretet, amely biztosítja az anyagi és szellemi értékek szabad körforgását, az ellenségeskedéstől mentes Európa gazdagodását, s mindezek alapján bontakozhat ki az az irányított folyamat, amely elvezet a tömbök felszámolásához, az atomfegyver-mentesítéshez, a leszereléshez, s a világ békéjének így tartóoszlopává váló Európához.

*

Európai keret... A kifejezés eléggé tág, további magyarázatra kötelez. A nemzetközi politika szakemberei különböző elképzeléseket dolgoztak ki az európai biztonság kereteiről. Milyen „keretek“ között kellene megvalósulnia? Intézményes, nyilvánított, pontosan megszabott keretei legyenek? S ha intézményes jellegű, vajon végrehajtható hatalommal is felruházható legyen-e? Az intézményesített keret hívei széles körű és alapos érvelésre támaszkodnak a „partatlan“ biztonsági és együttműködési rendszer mellett kardoskodókkal szemben. Kérdés: milyen eszközökkel és milyen módon lehet biztosítani az összehívandó összeurópai értekezlet határozatainak és javaslatainak a gyakorlatba való átültetését? Erre a kérdésre nagy visszhangot keltett választ adott Nicolae Ceaușescu elvtárs 1970-ben, franciaországi hivatalos látogatása alkalmával, amikor kijelentette, hogy Európában is meg lehetne teremteni — az Egyesült Nemzetek Szervezetének égisze alatt — az együttműködésnek egy olyan organizmusát, amely elősegíthetné földrésznk államai kooperálásának a kibontakozását. Majd a Varsói Szerződésben részt vevő tagállamok külügyminisztereinek tanácskozásához (Budapest, 1970. június 21—22.) intézett memorandum megfogalmazta a javaslatot: az európai biztonság és együttműködés érdekében összehívandó értekezleten szerepeljen annak megtárgyalása is, hogy a konferencia során hozzák létre az európai biztonság és együttműködés szervét. Egyébként a páneurópai értekezletnek a szocialista országok javasolta napirendi pontjai között harmadikként ott szerepel a biztonság és az együttműködés kérdéseivel foglalkozó szerv megeremtése. (A két előző pont: 1. az erőszak alkalmazásától és az erőszakkal fenyegetéstől való tartózkodás; 2. a teljes egyenjogúságon alapuló együttműködés.)

Az európai biztonság és békés együttműködés megvalósítása gyakorlati módszereinek tanulmányozásához való sokrétű hozzájárulásként értékelték a *Revista română de studii internaționale* e kérdésnek szentelt egyik tanulmányát, amelyet

átvett a híres-nevezetes londoni stratégiai tanulmányi intézet egyik kiadványa is. Mind elvi, mind gyakorlati szempontból tanulságos, ahogyan ez a tanulmány felsorolja azokat a célokat, amelyek az európai biztonság és együttműködés szervezéséhez lehetnének (tudvalevően jelenleg egyetlen összeurópai rendeltetési szerv létezik: az Egyesült Nemzetek Szervezetének Európai Gazdasági Bizottsága). Összegezzük a tanulmányban megfogalmazott célokat:

1. a béke és biztonság tartósítása az európai földrészen;
2. a szabadságra, függetlenségre, méltányosságra, jogegyenlőségre, együttműködésre irányuló törekvések megvalósításának elősegítése;
3. az enyhülés és megértés légkörének a megteremtése;
4. a nemzetközi jogszabályok elsőbbségének biztosítása és a nemzetközi törvényesség megszilárdítása;
5. a katonai enyhülésre és az európai földrészen megvalósítandó leszerelésre vonatkozó intézkedések megvitatása, megtárgyalása és elfogadása, beleértve a fegyverkezésre fordított kiadások csökkentését, a más országok területén vagy más országokkal szomszédos területeken tartandó hadgyakorlatokról és erőszak-fitogtatásról való lemondást, az idegen csapatok visszavonását más államok területéről, atomfegyver-mentes övezetek létesítését;
6. a gazdasági együttműködés sokoldalú fejlesztése; e kapcsolatok egészséges pénzügyi és hitelviszonyokra helyezése; az idegenforgalom és a „láthatatlan export” más ágazatainak fejlesztése; a nemzeti energetikai rendszerek összekapcsolása kontinentális méretekben;
7. a műszaki-tudományos együttműködés kiszélesítése;
8. az együttműködés bővítése és tökéletesítése a művészet, a művelődés és az oktatás területén;
9. a környezetvédelmi együttműködés fejlesztése, harc a levegő és a víz szennyeződése ellen; a természeti szépségek megőrzése.

Program ez vagy kiáltvány? A kérdés szakemberei számára mindenképpen jó alap a további munkához.

Kétségtelen elméleti és gyakorlati jelentőségű az a vita, amelyet a *Mezsdunarodnaja szisny* című folyóirat szervezett *Az európai biztonság; tartalma és megvalósításának biztosítékai* kérdéskörében. Mivel Európa minden európai erőfeszítésétől függő jövőjéről van szó — hangoztatták e vita során —, kialakul annak szükségessége, hogy regionális egyezményt kössenek, s létrehozzanak egy ad hoc mechanizmust gyakorlati érvényesítésére. Lehetséges, hogy a biztonság és a különböző formákban várható együttműködés szükségessége megköveteli nemcsak egy, hanem több egyezmény megkötését. De ezek közül az alapvető dokumentum természetesen az lesz, amely lehetővé teszi, hogy Európát — több évezredes konfliktusok és háborúk után! — békezónává nyilvánítsák mind a nemzetközi jog szempontjából, mind pedig abban a vonatkozásban, hogy minden európai elismerje: a béke — mint olyan állapot, amely kizárja a feszültséget és a háborút — földrészünkön oszthatatlan, abban az értelemben, ahogyan a regionális egyezményeknek nagy jelentőséget tulajdonító ENSZ-Alapokmány leszögezi (33., 37., 52., 53. és 57. szakasz).

Ez az első európai regionális egyezmény — a nemzetközi jog bizonyos normáit mint az európai népek egymás mellett élésének kötelező szabályait tartalmazó szerződés vagy nyilatkozat — feltétlenül túlközi az alapelveket és a kollektív kötelezettségeket. Magától értetődő — miként azt a vitában részt vevő egyik szovjet kutató megállapítja —, hogy egy ilyen egyezmény kidolgozásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni olyan elveket, mint: a békés egymás mellett élés, az azonosan értelmezett biztonság megteremtése minden egyes ország számára, a biztonsági és együttműködési rendszerhez csatlakozók mindegyikének teljes jogegyenlősége. Ami pedig az általános biztonságra vonatkozó, minden ország viszonylatában szavatolt kötelezettségeket illeti, ezek nyilvánvalóak: lemondás a fenyegetésről és az erőszak

alkalmazásáról az államok közötti kapcsolatokban, az országok közötti vitás kérdéseknek kizárólag békés eszközökkel történő megoldása.

Vajon a kollektív biztonság csupán a békés egymás mellett élés e kötelező szabályainak a kinyilatkoztatására korlátozódik-e, vagy pedig előirányozza a kölcsönös segélynyújtást, valamint a megtorló intézkedések foganatosítását azokkal szemben, akik megsértették a békét? Egyelőre nehéz egyértelmű választ adni erre a kérdésre. Ez attól függ, hogy a szerződést aláíró országok milyen végső és egybehangolt értelmezést adnak a kollektív biztonságnak. Az említett szovjet kutató szerint a pozitív válasz arra is épülhet, hogy például az ENSZ Alapokmánya hatékony kollektív intézkedéseket ír elő mindannak megelőzésére és kiküszöbölésére, ami a békét veszélyezteti; ily módon az agressziót vagy a béke bármilyen más természetű megsértését meg lehetne akadályozni.

Természetesen figyelembe kell majd venni az európai államok közötti kapcsolatok specifikumát, az európai országok történelmi és társadalmi sajátosságait. Európa az a terület, amelyen kialakult a két társadalmi rendszer konfrontációjának fő vonala.

A kelet-európai országokban végbement politikai és társadalmi változások el nem ismerésének taktikájára épült a nyugati államok katonai tömbjének létrehozása, ami a szocialista országokat saját védelmi tömbjük kialakítására kötelezte. A szocializmus „elutasításának“ a hívei sugalmazták, hogy az európai feszültség és a konfliktusok lényegbeli oka, amely „elkerülhetetlenné“ teszi a háborút, nem más, mint az ellentétes társadalmi rendszerek létezése. Ezt a bűnös és következményeiben káros eszmét cáfolhatják meg azok az egy irányba tartó erőfeszítések, amelyeket az európai államok kifejtének az új típusú nemzetközi kapcsolatok megteremtéséért.

Egészen nyilvánvaló, hogy az európai biztonsági rendszer megvalósítását szolgáló intézkedéseknek a békés egymás mellett élés elvére kell épülniük. Ez pedig föltételezi azt, hogy az erőszak alkalmazásáról való lemondásnak, a nézeteltérések békés rendezésének, a határok sérthetatlensége elismerésének, a fegyverzet és a fegyveres erők kölcsönös csökkentésének az európai élet törvényévé kell válnia.

Indokolt egy olyan mechanizmus megteremtése, amelynek feladata az, hogy — miközben az államok csökkentik fegyverzetüket és fegyveres erőiket — megelőzze a háború automatikus kirobbanását. Egy ilyen mechanizmus alkalmas lehetne arra, hogy kiküszöbölje a véletlenszerű vagy az előre megfontolt szándékkal kirobbantott fegyveres incidensek lehetőségét s azt is, hogy ezek nemzetközi válsággá és háborúvá fajúljanak.

A szakemberek föltételezése szerint az európai biztonság és együttműködés kérdéseinek megoldására hivatott szerv magára vállalhatná e funkciók némelyikét, a többi funkció teljesítése természetesen megkívánná kiegészítő organizmusok létrehozását.

Az európai biztonsági rendszert illetően, többek között, a következőket hangoztatták: minél magasabb foku a biztonság, minél jobban érződik az enyhülés, annál tágabb lesz azoknak a gyakorlati kérdéseknek a köre, amelyeknek a megoldása a kormányok létrehozta, kollektív akaratok kifejezésére szolgáló, felhatalmazott szervekre hárul. Ezen az úton Európának a békés egymás mellett élés törvényeként kell elfogadnia az erőszak alkalmazásáról való lemondás elvét, el kell fogadnia a leszerelés különböző fázisait, fel kell számolnia a katonai tömböket vagy legalábbis — kezdeti intézkedésként — bizonyos katonai szervezeteket.

A prágai értekezleten tisztázták azt, hogy a szocialista országok közös véleménye szerint az európai biztonság és együttműködés milyen kötelezettség-rend-

szert követel meg, s ez rendkívül fontos munkahipotézis az összeurópai értekezlet vitái, elemzése és határozatai szempontjából, azoknak a gyakorlati intézkedéseknek a vonatkozásában, amelyeket egy ilyen értekezlet kidolgozhat a kontinensünkön kibontakozó enyhülés folytatása és megszilárdítása céljából. A prágai tanácskozásról kiadott Nyilatkozat szerint „a kötelezettségek olyan rendszerét kell kialakítani, amely tökéletesen kizárja az erőszak használatát vagy az erőszakkal való fenyegetőzést az európai államok kapcsolataiból, megvédi minden országot az agressziós cselekmények veszélyétől, és hozzájárul minden egyes nép jólétéhez és haladásához“.

Ami pedig az európai biztonság és az európai államok közötti viszonyok alapelveit illeti, a Nyilatkozat megfogalmazása és érvelése alaptézisévé válhat a háború és konfliktusok nélküli, a szó legtermészetesebb értelmében civilizált nemzetközi életnek. Bár a dokumentum ismert és bármikor tanulmányozni lehet, hadd soroljuk fel a benne foglalt, a földrészünk biztonsági és együttműködési rendszere számára javasolt alapelveket. Úgy véljük, nem fölösleges ismétlés ez:

1. A határok sérthetatlensége
2. Az erőszak alkalmazásától való tartózkodás
3. A békés egymás mellett élés
4. A béke érdekét szolgáló jószomszédi és együttműködési kapcsolatok (amelyek a függetlenség és a nemzeti szuverenitás, a jogegyenlőség, a belügyekbe való be nem avatkozás és a kölcsönös előnyök elvére épülnek)
5. Az államok közötti kölcsönösen előnyös kapcsolatok
6. A leszerelés
7. Az ENSZ támogatása

A Nyilatkozat leszögezi: „Az összeurópai konferencia megállapodhatna továbbá a kölcsönösen előnyös európai államközi kapcsolatok minden területre kiterjedő továbbfejlesztésének konkrét irányvonalában, mindennemű megkülönböztetés, egyenlőtlenség vagy mesterséges korlátozás felszámolásának konkrét irányvonalában. Az európai államok együttműködése a kontinens nyersanyag- és energetikai forrásainak ésszerű kiaknázásában, az ipari potenciál gyarapításában és a földtermőképességének javításában, a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak alkalmazásában megsokszorozhatja az európai népek jóléte növelésének lehetőségeit. A kölcsönös szellemi gyarapodás, a kultúra és művészet kölcsönös megismerése még inkább bővülne.“

*

Bármilyen formát öltön és bármiként fejlődjen is a nemzetközi kapcsolatok rendszereként az európai biztonság, alapeszméjének és gyakorlatának mindennekfőltött az államok kölcsönös bizalmára kell épülnie. A bizalom léggört, közhangulatot jelent. Nagy vonalakban már magának e bizalom eszméjének a kibontakozása is atmoszféra-teremtő.

A már lerakott alapok féltő óvása, annak a politikai „hangulatnak“ a fejlesztése, amelynek Európát a biztonság korában jellemeznie kell, előmozdítható a — teljes és kontinentális viszonylatú — széles körű gazdasági, tudományos és kulturális együttműködés instaurálásával.

Elmondhatjuk, hogy a béke gyönyörű építményévé alakulható Európa egy-egy makettje már felismerhető. Összeillesztésük és a politikai gyakorlat szervezeti koordinátái közé helyezésük idő kérdése. No meg a jóakaraté és a jóhiszeműségé.

Gabriela Dolgu

Kísérletes evolucionista kutatások

Napjainkban egyre gyakrabban esik szó az öröklés—öröklődés tudományáról, a genetikáról; a mi házunk táján is szinte divatossá vált beszélni, írni róla. Nyilvánvaló, hogy a szakma emberei is örülnek, amikor azt látják, hogy kezdenek általánosabban ismertté válni az immár hét évtizede — századunk elejétől — intenzíven folytatott genetikai kutatások eredményei, s a különféle szakkörök a jólétesültség, a szélesebb értelmiségi rétegek pedig a kulturáltság szükséges velejárójának tekintik az élővilág genetikai szemléletét.

Mindennek ellenére ma sem könnyű — sőt egyre nehezebb — a genetikai kutatások eredményeit a nagyközönség számára ismertté tenni. Régente a tudományos könyvek, de még a szakfolyóiratok is, nem sokban különböztek az ismeretterjesztő kiadványoktól; Galilei *Dialógusa* vagy Darwin könyve a fajok eredetéről egyformán szólt a tudós kutatóknak s az érdeklődő laikusoknak, még ha azok nem egyformán értették is meg a bennük foglaltakat. Napjainkban az ilyen természetű művek egyre ritkábbak. A tudományok „felparcellázódtak“, a végtelenségig szakosodtak; nem csoda tehát, hogyha *érdemben*, finomabb részleteikben, ma már csak a szakmabeliek képesek követni az eredményeket — s még ők is jelentékeny erőfeszítés árán. (Nem is szólva arról a jelenségről, hogy minden szakterületen belül egyre újabb „oldalhajtasok“ keletkeznek a maguk önálló tolvajnyelvével és sajátos jelrendszerével, amit már végképp csak a „beavatottak“ értenek meg.)

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom feltételezi a sokoldalúan képzett, művelt és tájékozott embert; s ebből a szempontból a fentebb elmondottak — az ismeretszerzés nehézségei —, noha bizonyos értelemben szükségszerűek, mégis negatív jelenségként értékelendők, mely ellen elsősorban maguknak a szaktudósoknak kellene küzdeniük. A kutatók nem maradhatnak közömbösek az iránt, hogy a múlt századihoz képest gyökeresen megváltozott, *korszertű* természettudományos műveltség csak „foltokban“ terjed, és nem válik közkinccsé. A dolgot bonyolítja azonban az, hogy ma, világszerte kialakult gyakorlat szerint, az ismeretterjesztés munkáját általában nem az alkotó tudós végzi, hanem egy-egy, a szakmán kívül álló személy, aki — éppen mert kívülálló — jobban érzi, mit kellene alaposabban megmagyarázni, mi kívánna bővebb megvilágítást. *Merem állítani, hogy a kutatók legnagyobb része nem mindig érti, mit nem ért tulajdonképpen a laikus, illetve mi az, amit esetleg*

félreérthet. Így az ismeretterjesztés munkája mindenképpen az imént említett kívülállóra marad, akinek viszont legtöbbször az illetékessége, kellő felkészültsége hiányzik a problémák tárgyalásához. Miképpen lehetne kitörni ebből a „bűvös körből“?

Hazai olvasóközönségünk körében az elmúlt években — mind román, mind magyar nyelven — ismertté váltak egy világhírű orvos-biológus, a Kanadában működő Selye János professzor ismeretterjesztésre szánt könyvei, amelyeket egyaránt jellemez a szakszerűség és a közérthetőség. Ez, véleményem szerint, abból adódik, hogy Selye kissé szokatlan, de annál hatásosabb módszert alkalmaz: kutatásait és elért eredményeit időrendi sorrendben, önéletrajzi „alapállásban“ vázolja fel, és így az olvasónak lehetőséget nyújt arra, hogy vele, a kutató tudóssal együtt, a kudarcok és újrakezdések, a kételyek és sikerek örvénylésében közeledjék a végül megcsillanó felfedezéshez. Ezt a módszert próbáltam alkalmazni ebben az írásomban — bár mindannak, amit fentebb elmondtam, elvi jelentőséget is tulajdonítok, s nem szántam csupán a magam „mentségéül“.

A kutatási terület kijelölése

Hat évi inaskodás állt már mögöttem az Akadémia kolozsvári fiókjának genetikai laboratóriumában, amikor Lazányi Endre professzor kilátásba helyezte kutatóként való „önállósulásomat“, s felkért, hogy állítsak össze rövid dokumentációt a terveimről, valamint arról, milyen lehetőségeit látom a választandó témában az újat produkálásnak.

Jövendő kutatásaim fő irányvonalának kijelölése nem okozott különösebb fejtörést. Ekkor már néhány éve a növények öröklődésének folyamatoságát megszakító *mutációs esemény* témakörében „éltem“; a kérdés csupán az volt, hogy az ezen belül is sokféle ágazott kutatások melyik pászuján induljak el. Ismertem valamelyest a nálunk is meghonosodott, ún. citogenetikai irányzatot, azokat a módszereket, amelyekkel felismerhetőkké tehető a sejtmag kromoszóma-állományában bekövetkezett mutációs elváltozások (a kromoszómák megfestése, „szétteregetése“ stb.) — főleg a kevés számú és nagy méretű kromoszómát tartalmazó növények esetében. Elég jól ismertem a radiogenetika röntgensugárzásos technikáját is; ezzel a módszerrel már nekünk is sikerült jó néhány kultúrnövény mutánsát, örökletes elváltozásokat mutató egyedét létrehozunk. Önként adódott tehát a radiogenetikai terület választása, el kellett azonban döntenem, hogy milyen növénnyel próbálkozzak — és főleg: milyen célkitűzéssel?

Darwin és követői műveinek olvasásakor mindig szinte felvillanyozott az *élővilág fejlődésének* nagyszerű gondolata. Bár a modern evolúciós kutatás eredményeit közelebbről még nem ismertem, elhatározásomat mégis ezek befolyásolták a leginkább. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy előzőleg alkalmam volt a világhírű Hans Stubbe professzor előadásait hallgatni az NDK-beli Gaterslebenben, és ő már akkor jól megfontolt indokok és hosszas kísérletek alapján úgy vélekedett, hogy a *mutációs esemény* kulcsfontosságú az *élővilág fejlődésében*.

H. Stubbe kimutatta például, hogy a paradicsom családnál a mutációs változhatóság szinte kimeríthetetlen. Miközben a paradicsommal és az orosz-lánszájjal három évtizeden át folytatott kísérleteiről szóló előadásait hallgattam, szabad időmben csodálattal és némi irigykedéssel beszélgettem el a gaterslebeni intézetben dolgozó fiatal kollégákkal, akik mind egy-egy részletkérdés megoldói, egy-egy problémakör „ászai” voltak. Gaterslebenben már akkoriban szinte tetszésük szerint állították elő számos növény legkülönbözőbb mutánsait, melyekből valóságos kollekcióik voltak, mint mifelénk a fajtagyűjtemények; a paradicsom például minden elképzelhető gyümölcsforma- és színváltozatban „képviseltette magát”, oly változatos ízekkel, hogy némelyiket behunyt szemmel megkóstolva ki nem lehetett volna találni a gyümölcs minéműségét. Emlékszem, a kutatók fő törekvése akkoriban arra irányult, hogy egy — esetleg több — vad fajtából kiindulva reszintetizálják a kultúrparadicsomot, s ennek során én is megfigyelhettem, hogy a vad paradicsom kumulált (többszörös) mutánsainál miképpen vált az eredetileg szőlőszem nagyságú sárga vagy lila gyümölcs diónyi nagyságúvá és „igazi” paradicsompirossá.

Az utóbbi három évtizedben egyébként a genetikát a további tagolódás jellemezte; az evolúciós kutatások is egyre kisebb rendszertani kategóriák felé irányultak. A kutatókat mindinkább az foglalkoztatja, hogyan alakultak ki és érték el mai formájukat az egyes fajok; milyen kapcsolat van az egyes nemek fajai között, mi határozza meg sajátosan és mi választja el őket. Az úgynevezett „kis evolúciós lépések” kísérleti igazolása lett a kutatások fő problémája.

A kísérleti alany megválasztása

Alapkutatásaim fő iránya tehát kirajzolódott; hátra volt még annak az eldöntése, hogy milyen módszereket használjak és milyen növénycsoporttal foglalkozzam. Hosszas mérlegelések után a *len nemzetség* mellett döntöttem, miután mások kísérletei alapján már tudtam, milyen szempontok határozzák meg a mikroevolúciós kutatásra (a „kis lépések” kutatására) alkalmas növényeket.

Gyakorlatilag, többek között, a következőképpen jártam el. Táblázatot készítettem, amelyen feltüntettem a főbb szempontokat, majd megvizsgáltam, hogy a számbajöhető növények közül melyik milyen mértékben felel meg a felsorolt szempontoknak, s egytől háromig terjedő (+) és (—) jellel „pontoztam” őket. A *len nemzetség* „pontozása” (egyszerűsített formában) így alakult:

1. a nemet alkotó fajok formagazdagsága (+++); 2. morfológiailag jól körülhatárolt jellegű fajok (++++); 3. a fajok hazai elterjedése (++);

4. meghatározott osztályokba csoportosíthatóság a kromoszómák száma alapján (++++); 5. jól látható és festhető kromoszómák (++);

6. nagy kromoszómák (—); 7. a vad fajok mellett létező kultúrváltozatok (+); 8. a kultúrváltozatok gazdasági jelentősége (++);

9. alkalmazhatóság a laboratóriumi, üvegházi, illetve szabadföldi termesztésre (++)?;

10. egyazon évben több nemzedék felnevelésének lehetősége (+); 11. érzékeny reagálás mutagén hatásokra (++);

12. kereszttehetőség (++++) stb. E szempontoknál nem állapítottam meg fontossági sorrendet, mert adott esetben bármelyik tulajdonság fontossá léphet elő, s egy szempontot fel sem soroltam, mert azt már eleve az összes többi fölé helyeztem: az illető növénycsoportra vonatkozó ismeretek világszerte hiányos voltát.

A *len nemzetségnek* (*Linum genus*) eddig körülbelül 287 fajt írták le a botanikusok; ezek külső megjelenésük tekintetében is eléggé eltérőek, elterjedési területük is sajátosan szaggatott. Kétségtelenül ősi családból való, amelynek egyes nemzetségei származásilag csak lazán kap-

csolódnak egymáshoz; mai ismereteink szerint legalábbis így véljük. A nemzetség fajai, bár rendkívül változatosak, a kromoszóma-állomány szempontjából mindössze öt csoportba oszthatók; az alap-kromoszómaszám függvényében álló 8, 9, 10, 14 és 15 (vagy 16) csoportokba. E csoportokban az egyes fajok kromoszómaszáma a 8-nak, 9-nek stb. a kétszerese vagy többszöröse — aszerint, hogy diploid vagy poliploid fajokkal van-e dolgunk. (A fajfejlődésnek ugyanis van egy olyan útja is, amikor a faj teljes öröklési állományának megsokszorozódásával alakul át új fajjá, szaknyelven: *poliploidizálódik*.) A len nemzetségben alig néhány poliploid faj ismeretes, s ez arra mutat, hogy ez esetben a poliploidizálódást nem tekinthetjük a spontán fajfejlődés fontos tényezőjének. Az egy csoportba tartozó fajok — genetikailag — egymástól „csak” egy-két kromoszóma átrendeződésében különböznek; ám ez az átrendeződés olyan hatalmas információs anyagot érint, hogy nem meglepő, ha csupán az egy csoportba tartozó fajok keresztezhetőek egymással, s azok is csak különleges, előzetes poliploidizálás után.

A nemzetség egyetlen kultúrfajának, a házi lennek (*Linum usitatissimum* L.) a származása még mindig nem tekinthető lezárt kérdésnek a szakirodalomban, bár ennek ismerete igen nagy fontosságú lehetne a jövőben mind a nemesítés, mind a betegségellenállás feljavítása szempontjából. Mivel a len nemzetség fajai közötti kapcsolat — a származás tekintetében — ennyire nyitott kérdés, a fajok jelenlegi osztályozása sem tekinthető végleg lezártnak.

Még a len nemzetség mint kísérleti alany mellett való „kikötésemkor” néhány fontos tanácsot kaptam a nemrég sajnálatosan elhunyt Györffy Barna professzortól, a budapesti genetikai intézet akkori vezetőjétől is, akivel már két éve egyezményes akadémiai információcserekapcsolatban állottunk. Figyelmeztetett a várható nehézségekre, például arra, hogy tekintettel a fajok elég nagy mennyiségű és kis méretű kromoszómájára, a kromoszómatörés és esetleges kromoszómadarab-kicserélődés szintjén túl lehetetlen lesz finomabb részletekig hatóan folytatni a vizsgálódást — a mikroszkóp feloldóképességének korlátolt volta miatt. (Tanácsát megfogadtam, s mikroszkópomat ma is csak az összkromoszómaszám meghatározásakor, valamint a keresztezéseknél fellépő sterilitás okának „kinyomozásakor” veszem igénybe.)

Anyaggyűjtés

Mindenekelőtt szert kellett tennem a kísérletekhez szükséges anyagra. Felvettem a kapcsolatot a funduleai lennemesítő állomással, melynek szakemberei — különösen Mircea Doucet — sok értékes tanáccsal láttak el a kultúrlen termesztésére, keresztezésére, fajtisztaságának fenntartására és egyebekre vonatkozóan. 1963—1964-ben hét hazai és külföldi intézettől, termelőegységtől összesen 408 kultúrlen-változatot szereztem be (ebből 310-et Gaterslebenből), a vad fajok közül pedig mintegy hetvenre sikerült szert tennem, részint saját gyűjtéssel, itthon, részint három kontinens közel két tucat országának botanikus kertjei jóvoltából.

A kért és megkapott fajokat kénytelen voltam minden esetben egy egész évig megfigyelés alatt tartani, s nem a magok szükségzavú — és bi-

zony nem mindig pontos — „kísérőcédulája“, hanem a növények külső megjelenése alapján azonosítani őket. Ha ehhez hozzávesszük, hogy jó néhány faj laboratóriumi felnevelése már *egyedében is külön kísérletezést jelent*, elképzelhető, mennyi látszólag fölösleges munkát kellett kutatócsoportommal végezni, mielőtt egyáltalán hozzákezdhattünk volna a tényleges kísérletekhez.

Talán nem érdektelen néhány szót szólni erről a laboratóriumi „aprómunkáról“. Hogyan folyik gyakorlatilag az anyag számbavétele és ellenőrzése? Először is a magmintákból — a magok mérete, alakja és színe alapján — megállapítjuk, milyen nagy csoportba tartozik az illető faj vagy fajta. Ezután felneveljük a növényt, s a csírázástól az új magok beéréséig figyeljük (mérjük és feljegyezzük) a kelési erélyt, a sziklevelek színét, méretét, lehullásuk idejét, a levelek megjelenését, számát, a szár hosszát, a virágzás idejét, a csésze, szírom, bibe és portok színét, a termés méretét, színét, felnyílása idejét — és számos hasonló „apróságot“. Kezdetben sok gondot okozott maga a növény felnevelése is, hiszen sokszor távoli földrészekben honos, több meleghez és huzamosabb megvilágításhoz szokott fajtákról volt szó, s mindezt vagy mesterségesen kellett pótolni, vagy számításba kellett venni a megváltozott körülmények hatását a morfológiai jegyek alakulására. Közben keresztezési előtanulmányokat is folytattunk, hogy megállapítsuk, melyik a legalkalmasabb időpont a kolozsvári éghajlat alatt az anyanonvénynek kijelölt egyedek kasztrálására (a porzók eltávolítására, az önbeporzást elkerülendő); milyen messziről hozhatunk fennakadás nélkül porzót a megtermékenyítéshez, mennyi ideig állhat el a porzó anélkül, hogy életképességét veszítené stb.

A morfológiai megfigyelésekkel párhuzamosan már az első időben sor került próbabesugárzásokra is (akkor még csak röntgensugárral), mind a kellő mutagén sugárdózisnak, mind pedig a hatást elősegítő vegyszeres kezelés módjának megállapítása céljából. A temérdek munka nagy részét a technikai személyzet, államvizsgázó diákok és gyakorlatra az intézetünkhöz beosztott egyetemi hallgatók végezték el.

Az első kísérletek

Először a kultúrfajtákkal próbálkoztunk. 1965-ben az addig használt röntgensugárzást *gamma*sugárzással váltottuk fel, ami gazdaságosabb, s rövidebb kezelési időt igényel — bár nagyobb sugárveszélyt jelent a kezelést végző számára. A besugárzást több esetben párhuzamosan alkalmaztuk nagy *mutagén hatású vegyületekkel* (például trimetilmelaminnal), melyek a magasabbrendű növények kromoszómáinak DNS-ével ún. alkil gyököt képeznek, és megváltoztatják a DNS-t alkotó bázisok sorrendjét. Ezek a megváltozott sorrendű bázisok — új információkat hordozó génekként — megváltozott öröklődésű egyedeket hoznak létre. Másképpen hat az ionizációs sugárzás; az egészen nagy kromoszómadarabok helyzetét is megváltoztathatja, megcserélheti egyes információk helyét, ami a növény kialakulását másképp szinkronizálja, sőt fontos információkat teljességgel megsemmisíthet, úgyhogy a növény életképtelenné is válhat.

A kultúrlennel végzett mutációs kísérletek, evolúciós vonatkozásban, többek között a következő kérdésekre kerestek választ: 1. azonos-e a különféle jellegeket meghatározó gének mutációs képessége? 2. Mutáció esetén mutat-e valamilyes törvényszerűséget a gének megváltozásának irá-

nya? 3. Keletkeznek-e a világ fajtagyűjteményében nem szereplő mutáns típusok, azaz *teremthet-e újat* a mesterséges mutáció?

Méréseink alapján az a nem sokak által megfigyelt tény rajzolódott ki világosan előtűnik, hogy a természetben len fajtainak sugárzás-érzékenysége rendkívül különböző; a besugárzás, illetve a vegyszeres kezelés nyomán fellépő elváltozások mennyiségi aránya és jellege az egyes fajtáknál annyira eltérő volt, hogy a sugárzás-érzékenységi „skála” két végpontján elhelyezkedő fajta már-már két különböző faj jegyeit látszott mutatni. Ez az ősrégi időktől művelésbe vont faj tehát — amint meggyőződhattünk róla — öröklési állományának változóképességét nagymértékben kiszélesítette, ami egyszersmind várhatóvá teszi a spontán mutációk viszonylagos gyakoriságát.

A második és harmadik nemzedékben fellépő mutációk száma igazolta megfigyeléseinket. Habár nem törekedtünk minden megjelent mutáns „kiemelésére”, kollekciónk még így is több mint 100 változatot foglalt magában, amelyek közül jó néhány szinte hajszálpontosan megegyezett a fajtagyűjteményben szereplő, már ismert formákkal. A genetikus azonban nem elégedhet meg ennek a ténynek a felszínes megállapításával; igazolnia kell, hogy a változást melyik gén módosulata okozta, és meg kell vizsgálnia, hogy a mutációkor módosult gén azonos-e (azonos lett-e) egy hasonló jegyet felmutató fajtának azal a génjével, amely a szóban forgó jegyet meghatározza.

Íme egy példa egy sikeres gén-azonosításra. Több kékeslila szíromlevelű és kávébarna magvú európai lenfajtánál mind a besugárzásos, mind a vegyszeres kezelésre „kiugrott” egy *keskeny szíromlevelű mutáns*, s az elváltozás a szírom és a mag színét is érintette: a szírom *fehér* lett, a *mag sárga*. Fajtagyűjteményünkben voltak olyan lenfajták, amelyek a mutáns mindhárom tulajdonsága közül rendelkeztek eggyel-kettővel (a *sárga* magvú Linusit Gold, a *keskeny szíromlevelű* és *sárga* magvú Rezista, a *fehér* szírmű és *sárga* magvú Bolley Golden); s most el kellett dönteni, hogy *melyik génjük* az, amellyel azonos lett mutánsunknak valamelyik mondott tulajdonságát meghatározó génje. Kiderült, hogy egyik sem. Ugyanis az említett fajtákkal keresztezett mutáns mindhárom esetben olyan utódokat is eredményezett, amelyek nem rendelkeztek a szülő egyetlen — itt szóba hozott — tulajdonságával sem; s ez azonos gének előfordulásakor lehetetlen lett volna. Mutánsunknál tehát *egy új gén jelentkezett*, amelynek „lajstromba vételével” kibővítettük a világszerte ismert gén-listát.

A kísérletek során a kultúrleltre gyakorolt mutációs hatás következtében leggyakrabban a szíromlevelű és a portok színe változott; sok a kékeslila virágból nyert fehér, rózsaszín, égszínkék és lila virágú mutáns. Kollekciónkban most már mind a tizenegy eddig ismert virágszín-meghatározó gén jelen van, sőt három olyan új allélt (a normális gén bizonyos állandó módosulata) sikerült felfedeznünk, melyek az eddig művelésbe vont mintegy 1500 lenfajta egyikénél sem voltak ismertek. A fentebb kissé bővebben tárgyalt *keskeny szíromlevelű*, „hivatalos” nevén *angustipetalum* mutáns egyúttal arról is meggyőződött, hogy a *mesterséges mutagenézis aránylag könnyen biztosít számunkra olyan formákat, amelyek a szokásos, klasszikus keresztezési eljárásokkal nemigen állíthatók elő*; s ez a tapasztalat — mely egyébként nemcsak a mienk, s nemcsak a házi lenre érvényes —, úgy hiszem, a laikus előtt is azonnal felcsillantja az alapkutatások egyre inkább valószínűvé váló gazdasági jelentőségét.

Mutációs képesség, mutációs irány

Fentebb részben már válaszoltam is az önmagunknak és kísérleteinknek feltett „evolucionista kérdések“ közül az elsőre: nem, a különféle jellegeket meghatározó gének mutációs képessége nem azonos. Eredményeink alapján bizvást mondhatjuk, hogy bizonyos gének gyakran, mások viszont ritkán mutálnak (a kultúrlennél, úgy látszik, leginkább mutabilisek a szírom, a portok és a mag színét meghatározó gének, általában szólva a színgének, míg például a növény termetét, a növényi szervek méretét meghatározók már sokkal kevésbé).

Ami a második kérdést, a gének megváltozása irányának törvényszerűségét illeti, a kísérletek arra szolgáltatott bizonyítékot, hogy ilyesmiről — legalábbis a mutabilis színgének esetében — jogosan beszélhetünk; de ha óvatosabban akarunk fogalmazni, beszélhetünk törvényszerűség helyett valószínűségről is. Mutációs hatásra az ún. *domináns allélok* általában egy másik, ún. *recesszív allél* irányába változnak, és fordítva. (Domináns gének vagy allélnak nevezi a szakirodalom azt az öröklődési egységet, amely egy másik génnel kereszteződve, az első nemzedékben *minden* egyedben jelentkezik, teljesen elnyomja a másik szülő recesszív génjét, s a második nemzedékben is nagyobb százalékban van jelen, mint amaz.) Mint munkahipotézist el kell fogadnunk azt, hogy bizonyos színgének esetében a megváltozás iránya sokkal gyakrabban valószínűsíthető, mint más gének esetében. Egyszerűsítve, de egyben általánosítva is a dolgot, azt mondhatnánk, hogy *a fejlődéshez elsődlegesen nyersanyagot szolgáltató mutációk változatossága igen nagy — de nem kimeríthetetlen és nem univerzális*; más szóval a változásokat biztosító csatornáknak nem mindegyike nyitott.

Egyes gének természetesen minden külső, emberi beavatkozás nélkül is megváltoznak. Ezek a változások a spontán mutációk. Mai ismereteink alapján feltételezzük, hogy ilyen mutációkat a légkörben lezajló feszültség-kisülések, a kozmikus sugárzás, a kozmikus tér és a közetek radioaktivitása, a talajban mindenkor jelenlévő mutagén anyagok és a hirtelen fellépő, sokszerű hőhatások okoznak. Néhány gén spontán mutációjának gyakoriságát követve a len esetében, megállapították, hogy ennek arányszáma 1 : 100 000 és 1 : 1 000 000 között változik; a mesterséges mutabilitásé ennél ezerszer nagyobb lehet. Ezért tekintik a növénynevelésnek a maguk munkáját gyorsított, filmszerűen lepergetett evolúciós folyamatnak.

A fentiekben lényegében már benne foglaltatik a válasz a harmadik kérdésre is: igen, a mesterséges mutáció teremthet újat (bár lehetséges, hogy ez az „új“ valamikor már, ha rövid ideig is, létezett az élővilágban). Kísérleteink során több olyan mutánst nyertünk, amelyek nem hasonlítanak a fajtagyűjtemény egyetlen ma ismert alakjára sem.

Egyik ilyen mutáns a *polycarpelar apocarp* (többrekeszes társastermésű), amelyre elsősorban az a jellemző, hogy terméstartója tíz, egymástól elválasztott rekeszből áll (a normális növénynél a rekeszfalak teljesen összenöttek). Fejlődésánál ez közismerten primitív jelleg, és csak néhány kétszikű növénynél, például a boglárkaféléknél, a tündérrózsaaféléknél ismeretes. Egy másik mutáns, amelyet „szemérmesnek“ (*puđica*) nevezünk el, mert élénk kék virágja zárt kupát alkot, és nem nyílik ki, olyan alakú leveleket növeszt, mint az egyik

vadlen-faj, a *Linum angustifolium*; más mutánsaink leveleinek színe pedig ugyanolyan élénkzöld, mint egyes vad fajoké. Mindezek a mutánsok ún. drasztikus és atavisztikus formák, amelyek bizonyos értelemben „evolúciós visszamutálódásoknak” tekinthetők; más szóval feltételezhető, hogy ilyen — vagy hasonló — mutánsok a len spontán fajfejlődése során már valamikor felléptek, s így nekünk egyes, időtlen idők óta kihalt fajokat sikerült „újratehermenünk”, tanulmányozhatóvá tennünk.

A kísérletek során tapasztaltakat, az elért eredményeket és leszűrt konklúziókat a munka hatodik évében hoztuk nyilvánosságra szakkörökben. Feltűnő módon a hazai berkekben éppen a modern evolucionista elméletektől távolabb álló szakkörök tanúsították a legnagyobb érdeklődést. Egy tekintélyes nemzetközi szakfolyóiratban, az amszterdami *Mutation Research*-ben közzétett tanulmányunkat a világ minden részéből több mint száz genetikus kollégánk kérte meg levélben, részletesebb adatok iránt érdeklődve; kellemes meglepetésünkre több olyan országból is, például Indonéziából és Új-Zélandból, ahonnan senkit nem ismertünk.

További kísérletek

A már említett Gaterslebenben, a mindnyájunk által rendkívül nagyra becsült Hans Stubbe professzor intézetében, majd a kölni (NSZK) növényörökléstani intézetben tartott előadásom és megbeszéléseim után, 1968 tavaszán, vadlen-fajokkal kezdtünk kísérletezni.

Ekkor új nehézségbe ütköztünk. Ezek a „kultúrán kívül álló” növények szokatlanul makacsnak bizonyultak; például a kultúrlennél normálisnak számító körülmények között nem akartak csírázni, és mindenféle hőkezelésre, mélyhűtésre s egyéb mesterkedésre volt szükség, hogy „jobb belátásra” bírjuk őket. Dolgoztunk persze engedelmesebb fajokkal is. Szerencsénk van négy vadlen-faj, amely Kolozsvártól nem messze, a Szénafüveken is honos, s itt alkalmunk volt néhány elkerített kísérleti parcellát létesíteni számukra.

Elsősorban olyan típusú fajokkal foglalkoztunk, amelyek a kultúr-len kialakulása szempontjából számításba jöhetnek, mint abban bizonyos szerepet játszott fajok, s ezek közül is főleg a már említett *Linum angustifolium*-ot, a keskenylevelű lent „vettük oélba”.

Ezt a fajt sok kutató mai napig is a házi len ősenek tartja. A két fajnak kétségtelenül sok rokon vonása van; a teljességre törekvés igénye nélkül megemlítem például az azonos virágszerkezetet (mindkettő önmegporzó és homosztiliás, azaz a bibe és a porzó egy szinten helyezkedik el, míg a többi vadlen-faj többnyire heterosztiliás, és ennek megfelelően idegen beporzásra rendezkedett be), továbbá az elágazásnak, a virágkocsány állásának, a tok alakjának hasonlóságát stb. Kromoszómaszámuk is azonos (32), s egymást közt aránylag könnyen kereszteződnek.

Ismerve a vad fajok sugárzás-rezisztenciáját, a keskenylevelű lennél körülbelül kétszer nagyobb sugárdózist alkalmaztunk, mint a kultúr-fajtnál. Előre számítottunk az alacsony mutánsgyakoriságra, s valóban, ugyancsak meresztelnünk kellett a szemünket, hogy valami örökletes elváltozást fedezzünk fel egy-egy növényen. Az első kísérletsorozatban nagyon szegény volt a „mutáns-aratás”; mindössze három klorofilldefektes növényt és egyetlen virágszín-mutánst sikerült kimutatnunk. A kö-

vetkező sugárkezelést korábbi időpontban végeztük, s a kísérleti anyagot még szinte a hó alá vetettük el kora tavasszal. Úgy látszik, a második sorozat kezelése valamiért hatásosabb volt, mert ekkor már 25 mutánst nyertünk.

A második sorozat mutánsai közt újra jelentkeztek a már ismert klorofildefektes növények. Érdekes és meggondolkoztató, további vizsgálódást igénylő tény, hogy mindhárom klorofildefektes mutáns *megegyezett a kultúrlen hasonló mutánsaival*; egyikük teljesen fehér, életképtelen típus, másikuk halványzöld (a levelek csak igen kevés klorofillt tartalmaznak), a xantha mutáns pedig sárga színű, s szintén életképtelen, mert a klorofillját helyettesítő sárga szintestecskékkel, a xanthofilokkal nem tud kielégítően asszimilálni. Ezekből s a többi 22 mutánsból — általában az egész kísérletsorozatból — levonható fontos megállapítás az, hogy *a házi len mutánsaival megegyező mutánsok gyakorisága a vadlennél az előbbinek mindössze egy százada*, vagyis egy megegyező mutáns keletkezése akkor valószínű, ha mondjuk 10 000 kultúrfajta-egyedet és 1 000 000 vadlen-egyedet részesítünk azonos kezelésben.

Mesterséges evolúció

A második kísérletsorozatban nyertünk egy olyan mutánst, amely körülbelül 20 centiméterrel magasabb a kiinduló vad fajnál, a szár elágazásai csökkentek, a levelek hosszabbak és szélesebbek; a növény egészében hasonlít a mai kultúrformákhoz. 1971-ben tovább folytattuk a kísérleteket ezzel a mutánssal, és új besugárzásnak vetettük alá abból a célból, hogy kvantitatív (mennyiségi, azaz a növény méreteit érintő) mutációját továbbvigyük, s termékenységi jellemzőit növeljük. Próbálkozásunk sikerrel járt. Jelenleg elmondhatjuk, hogy a mutáns a gyengébb minőségű és kis termékenységű, vegyes hasznosítású — rostjáért és magjai olajáért termesztett — kultúrformák színvonalán áll. A kísérleti körülmények között ily módon felgyorsított „házasítási folyamat” a laikus számára is kézzelfogható példa arra, hogyan képzelhetjük el a kultúrnövények, esetünkben a len évezredes evolúcióját.

*

Mindebből bőségesen adódnak mind elméleti következtetési lehetőségek a mikroevolúciós témakörben (s továbbmenően a fajfejlődés és a fajok keletkezése témakörében is), mind pedig gyakorlati lehetőségek abban az irányban, hogy az evolúció menetébe beavatkozzunk, s esetleg olyan fajokat és fajtákat hozunk létre, amelyek egyébként csak sok ezer év múlva jelentek volna meg a földön — a földön, melyen itt egyaránt értem bolygónkat, az élet színterét, s az ember szántóföldjét. És talán mondanom sem kell, mennyire örül a kutató, ha mindehhez bármilyen szerény mértékben hozzájárulhatott a maga munkájával.

1972 februárja. Kísérleteinket folytatjuk.

Márki Alpár

A köveken innen és túl

Ha igaz az, hogy egy népet, nemzetiséget mindennél jobban jellemeznek építményei, akkor mi büszkéek lehetünk arra a műemlék-örökségre, amelyet őseink hagytak ránk. Kilencszázéves templomok, gótikus várak és apátságok, barokk paloták és kastélyok, de műemlékértékű falusi hajlékok és ipari műhelyek is jelzik, hogy megtelepedésünk óta mit alkottunk ezen a földön.

Ilyen értelemben műemlékeink önismeretünk kiapadhatatlan forrásai; mondhatni létalapunkat alkotják. Művészettörténeti értékükön túl tehát önmegbecsülésünk, bihariságunk, székely voltunk vagy mezőségi létünk tudatosítása, erősítése is kéri fokozott ápolásukat. Gondozásuk egyúttal népi sajátosságaink, különös jegyeink, múltunk és jelenünk gondozását is jelenti. Megőrzésükkel önmagunk megőrzéséhez járulunk hozzá.

Jó két éve, hogy a kolozsvári belvárosi református templom előtt fölfigyeltem egy idegenvezető szavaira. Miután fölhívta a figyelmet Szent György szobrára, a templomra mutatott, s franciául szólott:

— Alig félezer éves, az önök hazájában sokkal régebbiek is láthatók. Diszítése szegényes, az önök számára semmit se mond. Menjünk tovább.

Tovább mentek, de én még sokáig ott maradtam, megalázottan, megszegyenülten, s azóta is vitatkozom magamban azzal a ciceronéval, azokkal is, akik alkalmazzák, hogy vak vezessen világtalant, s a hozzánk látogató külföldieket ne vezesse, hanem félrevezesse.

Mit tehetünk, hogy ne essünk amaz idegenvezető hibájába, és műemlékeinket alaposan ismerjük meg? Egyetlen helyes megközelítő mód az, ha létrejöttük történelmi körülményeit, gazdasági viszonyait és természeti adottságait vizsgáljuk. És ha ugyanakkor fölfigyelünk mindarra, ami a köveken innen és túl látható. Mert az, hogy egy nép mit épít és hogyan, amit átvesz, miként alakítja, milyen jellegű építményekre fordít gondot elsősorban — nagyon is sokat mond az illető nép gazdasági helyzetéről, múltjáról, kultúrájáról vagy gondolkodásmódjáról.

Nézzünk hát szembe azzal a ténnyel, hogy a legszebb építményeinken sincs annyi faragvány, kőcsipke, szobor, mint a hasonló angol, német vagy holland alkotásokon. Kecsesség, szárnyalás, sudárság tekintetében nem vehetjük föl a versenyt sem a Loire menti kastélyokkal, sem Köln vagy Burgos katedrálisaival. De miért? Íme, mit ír Bíró József művészettörténész:

„...Erdély az európai fő képviselője... az erődök templommal egybekapcsolt alakzatának. A vezető építészeti gondolat ezeknél a templomkastélyoknál is a védekezés... S mennivel inkább katonás jellegűek maguk a várak, melyeknek Erdély igazi hazája...“

Legszámosabb, legfőbb építményünk tehát az erőd, a vár. Hogy miért, az ismeretes. Mialatt Provence-ban trubadúrok daloltak vagy Velence lakosai a karneválon vigadtak, mi élethalálharcot vívtunk a törökkel. De már annak előtte is kun, besenyő, tatár betöréseket kellett kivédnünk vagy elszenvednünk, annak utána pedig Básta, Buccow és más osztrák generálisok martalócainak dülását. És nemcsak nagy hadak felvonulása, országos hadjáratok pusztítása ellen kellett pajzsot emelni, hanem kis portyázó bandák, garázdálkodó zsoldosok ellen is. És olyankor a bérceen álló megerősített templom is elég volt ahhoz, hogy a falu népének életét megoltalmazza.

Akadtt nem egy nyugati művészettörténész, aki izléshiánnyal, barbár befojással magyarázza gótikus építményeink kevésbé ékes voltát vagy barokkunk provinciális jellegét. Joggal vethető föl hát a kérdés: építőink rendelkeztek-e elég széperzéssel, képzelettel, képzettséggel? Erre azt válaszolnám, hogy a hozzánk települt szászok sok egyéb tudásuk mellett építőkészségüket is magukkal hozhatták, mégis, nyomban megtelepedésük után másként építkeztek itt, mint az őhazában. De ismeretes az is, hogy — ellentétben több nyugati nagy templommal — mi jórészt tudjuk, hogy kik építették műemlékeinket, azok pedig budai, bécsi, prágai mesterek, olasz, német pallérok voltak, sőt angolok is. Vajon itt miért nem készítették olyan faragványokat, nem alkalmaztak olyan díszes megoldásokat, mint odahaza?

Talán szegénységünk volt az oka?

Tény, hogy olyan gazdag városállamok, mint Firenze, oly forgalmas kikötők, mint a német Hansa-városok és holland kereskedelmi gócpontok, nálunk nem alakultak ki. De az egész Balkánnal kereskedelmet folytató Szeben és Brassó, a Moldvával, Ukrajnával és a krími tatárokkal kapcsolatban álló Beszterce és Kézdivásárhely, a fejedelmi székhely Gyulafehérvár, az iparáról híres kincses Kolozsvár és Torda bizony elég fejlett és gazdag volt, s ugyanez mondható egész Erdélyre a Hunyadiak, Boeszkai vagy Bethlen Gábor idejére vonatkozóan.

Akkor talán az anyagihiány volna magyarázat? Még kevésbé, hiszen ismeretes, hogy fában és terméskőben, márványban és gránitban, mészből és téglában, sőt, vasban sem szenvedtünk hiányt. Mindig is exportáltunk építőanyagot. A Kolozsvárhoz tartozó Bács község kővéből épült például a magyar parlament és sok bécsi, pozsonyi palota.

Az áldozatkészség oldaláról is érdemes megközelíteni a kérdést. Már maga az a tény, hogy itt oly sok erőd épült, arra vall, hogy nem volt itt hiány áldozatkészség, munkavállalás és építőkedv dolgában. A parasztvárak pedig még ennél többet is mondanak. Mert csak Erdélyben épültek — sehol másutt a világon — ilyen várak, amelyek rakásához nem járult hozzá a király, a fejedelem, de még a püspök, főúr vagy városi nagypolgár sem, hanem a föld egyszerű népe, kis és nagyobb falvak lakossága emelte a maga védelmére, önnön erejéből. Lássunk kissé eme jelenség mögé! A földművesek, jobbágyok és szabadparasztnak nem rendelkeztek nagy összeggel, krajcáronként adták össze a vérépítés alapját, de milyen kitartás, takarékoság kellett ahhoz, hogy végül is jelentősebb summát összehozzanak. A munka nagy részét persze maguk végezték fogatos vagy tenyeres hozzájárulással, de milyen szorgalom, lankadatlanúság kellett ahhoz, hogy — a napi megélhetési munkán kívül — kitermeljék a követ, vessék a téglát, döntsék a fát, égessék a meszet, kovácsolják a vasat a nagyszabású építkezéshez. És még valami: a parasztnak nem állt módjukban külföldről hozatni mestereket, de még a közeleli városok pallérait sem fogadták föl, mégis kiváló építményeket emeltek. Nem szűkölködtünk hát tehetség, hozzáértés dolgában sem.

De szűkölködöttünk biztonságban és nyugalomban. Paradox módon nemcsak a „szokásos“ háborúk miatt, hanem gazdagságunk folytán is. Bányáink és erdősegeink kincsére — az aranyra, ezüstre, sóra, fára — mindig is sokan vetettek szemet, s aki itt tartósan akart sátrat verni — már a trákok, dákok, rómaiak, avarrok idejében — annak először is erődítményt kellett építenie. S miután az erősegek megépültek, beváltak és oltalmat nyújtottak — az építészet kánonjává lettek. Irányt szabtak mind a világi és egyházi architektúra számára, a városok és falvak, a monumentális és a kisépítés részére egyaránt. A várszerűség, a védekező jelleg kötelezővé, hagyományossá vált, emiatt alakultak nálunk a tornyok zömökké, a falak vastaggá, az ablakok lőrésnyi keskennyé, a támpillérek vaskossá, a kapuk alacsonnyá. És erődökké építettük ki nemcsak a kastélyokat, hanem a zárdákat és leánynevelő intézeteket, nemcsak a kolostorokat, hanem az iskolákat, internátusokat, városházákat is. Hanem amit veszítettünk a révnél égetőzés vagy ékesség dolgában, azt kétszeresen visszanyertük a vámnál — sok vonatkozásban. Aki védekezés végett épít, tartósan épít és alapos munkát végez. Ennek köszönhetjük, hogy nálunk viszonylag kevés volt a gyűlékony palánkerőd, az omlatag sárvár vagy a gyenge vesszőfal. Oly sok épületünk maradt meg a mai napig, hogy megengedhetjük magunknak azt a „luxust“, amit méltán csodálnak meg a hozzánk látogató külföldiek, hogy ti. nálunk nemcsak a kolostorok vagy a bástyák régiek, nem csupán múzeumok, levéltárak kaptak helyet ódon falak között, de sok-sok iskolánk, gyermekotthonunk, antikváriumunk, könyvesboltunk, szövetkezeti irodánk, cukrászdánk és vendéglőnk is. Hogy mit jelent ez a kultúra folyamatosságának érzékelése, múltunk értékeinek megismerése, hagyományaink ápolása, honnanjövésünk és hovámenésünk tudatosítása szempontjából, azt hadd érzékeltessem egy egészen más vidéken, a jugoszláviai Vajdaságban élő író, Major Nándor szavaival, aki Dél című regényét megelőző tanulmányában így ír:

„Akkor rátaláltam a kőből épült városra, és síksági létemre, aki megszokta már, dott az a vádféleség is, hogy az erődjelleg részünkről nemcsak a védekezést, hanem mert porból és sárból épült vízszintes városainkat összeráglják, fölfalják a férgek, s a leomló falak maguk alá temetnek minden emléket, egy semmibe foszló veszendő világot, álmélkodva láttam: a kőből épült városban az idő kitágult, az emberek évszázadokat élnek kurta létükben is, hiszen a jelenbe kitapinthatóan belefolyik a múlt, és kitarulkozik előtte a jövő... Egy regényt hoztam magammal a szilárd kő világából ebbe a végeláthatatlan síkságba: a tér betöltésre vár körülöttünk.“

Folytassuk azonban számadásainkat a várszerűség ügyében. Elhangzott, leírodott az a vádféleség is, hogy az erődjelleg részünkről nemcsak a védekezést, hanem az elzárkózást is célozta. Történelmünk azonban pontosan az ellenkezőjét bizonyítja: erre a földre épp hogy a nyitottság volt a jellemző, a nagyfokú vendéglátókedv, befogadókészség, a minden új iránti fogékonyság. A Királyföldre százok telepedtek le, otthonra leltek a Szentföldről kiűzött lovagrendek, a hitük miatt száműzött huszita kelyhesek vagy anabaptista morva iparosok, a pogromok elől menekülő örmények és zsidók, bujdosó lengyel szabadságharcosok, bolgár kertészek és szlovák favágók, üvegfüvők, bányászok is. És minden nép építhetett itt városokat és falvakat, templomokat és iskolákat, kifejleszthette iparát vagy földművelését, ápolhatta kultúráját.

Szó sincsen hát elzárkózásról. Műemlékeink ebben a tekintetben is világos eligazítással szolgálnak.

Ismerjük el még egy gyengénket. Neve: retardáció. Ismeretes, hogy a művészettörténelem ezzel a kifejezéssel illeti késedelmünket, azt, hogy mi román kori boltíves stílusban építkeztünk a középkor derekán is, amikor Nyugaton már a gótika uralkodott, vagy hogy a reneszánszot még a barokk virágkora idején is alkalmaztuk.

Mi türes-tagadás, elmaradtunk, hátul kullogtunk. Hogy ennek is van történelmi magyarázata, az más lapra tartozik, ezúttal csak arra mutassunk rá, hogy vakság volna a retardáció mögött észre nem venni a hősi erőfeszítést, az állandó iparkodást is, azt, hogy távoliségünk, mostoha viszonyaink ellenére, ha megkésve is, de igyekeztünk tanulni, lépést tartani a haladással, el nem szakadni Európától, a kultúra nagy gócpontjaitól.

Ha műemlékeinkről elmélkedünk, nacionalista vélekedésekkel, elfogultságokkal is számolnunk kell, s fölszámolnunk belőlük, amit csak tudunk. Magyar és szász részről gyakran hangzott el a kultúrfölényes mellveregető kijelentés, hogy építményeink a nyugati gótika, reneszánsz, barokk legkeletibb végvárai, tőlünk délre, keletre viszont egész más építészeti világ, a bizánci stílus honos. Román nacionalista történeteszek, építészek ezzel szemben a protestáns, puritán templomokat bélyegezték meg üreseknek, ridegeknek, fantáziátlan építményeknek, minthogy mellőzik a festményeket, szentképeket, szobrokat.

Mindezzel szemben az igazság az, hogy szűkebb hazánk nem az elkülönülés, az éles határok és választóvonalak földje, hanem ellenkezőleg — mint már előbb is láttuk —, a népek, kultúrák, építkezési stílusok találkozásának, egybefonódásának hona. Ismét idéznék Bíró József Erdély művészete című könyvéből:

„Római, dák és honfoglaláskori erődítések, őrtornyok omladékainak egész sora váltakozik a Székelyföld váraival s az Árpádok korának erődítéseivel.“ Ebből a találkozásból, sokoldalúságból nagyszerű ötvözetek, sajátos erdélyi irányzatok, megoldások, eljárások, építmények jöttek létre.

Emlékeztetnék például a talán legjellemzőbb, legeredetibb transzilván építményre, a román fatemplomra. Kis területen távoli világok fognak kezét. A szerény méretű hajójukhoz képest tornyuk magasba nyurgul. Ez a kecsesség, karcsúság a gótikus égetőrést, szárnyalást idézi. Ajtójuk szemöldökfájának, tornácuk boltozatainak, könyöklőjének gazdag faragása, felépítése reneszánsz ihletésű, de pompás belső ornamentikájuk, ikonjaik, egész festésük, cirill felirataik a bizánci kultúra hatását tükrözik. És van-e sajátosabb építmény, mint nem egy székely templom, amely előbb a román kori boltíves stílus jegyében épült, alapjai ma is azt őrzik, majd átépült a gótika vagy a barokk szellemében, de e nyugati jellegű falakon keleti rovásírásos szöveg olvasható és ősi pogány kultikus jelek, a nap és a hold látható? És nem csodálatos-e az, hogy a gótika nálunk népi stílussá alakult, mindenütt elterjedt, századokon át tartotta magát s egyes vidékeinken, például Kalotaszegen még a legkisebb falu temploma is csakis gótikus lehet, vagy hogy a reneszánszot főleg a fából építkező tájakon karolták föl, és mássá honosították Máramarosban vagy a Mócvidéken, s mássá a Székelyföldön? Ismerem a műemlékromboló lélektanát. Olyan házban nőttem föl, amelynek falai penészesek, salétromosak voltak, bútorzatunk csupa ütött-kopott rozogaságból állott. Hogy meglepődtem, amikor egyik módosabb barátom házába léptem, s megláttam a száraz, tiszta falakat, a fényes, modern bútorokat... Attól fogva a betonból épült szögletes ház és az áramvonalas politúrozott bútor jelentette számomra nemcsak a gazdagságot, hanem a haladást, korszerűséget is, s a mohos kő, rogyadozó fal, töredezett bútor képviselte nem csupán a nyomorúságot, amiben éltem, de az elmaradottságot, piszkot s mindent, ami sértett, megalázott s amitől szabadulni akartam.

Évtizedeknek kellett eltelniük, mígnem megértettem, mit érnek a régi falak, szobrok vagy festmények. De az antik bútorokkal szemben még mindig mocorog bennem valami viszolygás. A szépen renovált régi bútorban már gyönyörködöm, de ha fénytelen, foltos és csonka, akkor fantáziám csődöt mond, sehogy sem tudom elképzelni, mint festene az a komód vagy ágy kitaratozva.

Ilyen emlékekkel magyarázható, hogy az egyszerű emberek jelentékeny része még irtózik az ódon épületektől, a régi bútoroktól, apáink hajlékainak stílusától; hiszen ne felejtjük el, a kolozsvári Kétvízközt éppúgy, mint Turnu Severin külső negyedeiben akad még viskó, és sokak legnagyobb álma modern, egészséges lakásba költözni. Érthető, hogy az ilyen emberek még nem értékelik az ódon építmények, bútorok, faragványok szépségét.

Még erősebb tény viszont az, hogy míg 20-25 évvel ezelőtt az ország lakosságának többsége szegényes hajlékban élt, ma millióknak épül falun és városon új otthon. S amilyen mértékben tűnnek el a régi városnegyedek, a faházak vagy a hajdani hidak, pajták, csűrök, olyan mértékben ébred föl az érdeklődés a múlt, az ősök iránt, A Magazinul istoric „karrierje“ nagyon tanulságos. Indulása után alig néhány hónappal legnépszerűbb folyóiratunkká vált, s nagy példányszámát évek óta többé-kevésbé tartja.

A fölserkent történelmi érdeklődésből egyre nagyobb részt kap a művészettörténelem. Érthető. A műemlék az a történelmi „dokumentum“, amelyik a legközvetlenebbül s a legkevésbé áttolmácsoltan, átértékelten szól hozzánk. Előttünk áll, megmászható, fölmérhető, bejárható s a maga kézzelfoghatóságában beszél építőjéről, annak századáról, szándékáról, műszaki készségéről. De a műemlék az a fajta történelmi „üzenet“, amely a legnagyobb tömegekhez, a legegyszerűbb nyelven szól, és a leggyakrabban. Milliók építkeznek ma, s ebből következik, hogy milliók értenek a kövek nyelvén. És kiadhatunk okiratgyűjteményeket, hajdani önéletírásokat, rendezhetünk be múzeumokat és állíthatunk ki korabeli rajzokat vagy pajzsokat, azokat nem fogják olvasni, tanulmányozni annyian és oly gyakran, mint az ódon épületeket, amelyekben lakunk, dolgozunk vagy amelyek előtt naponta eljárunk.

De a műemléknek dolgozik az audio-vizuális technika, a film vagy a tévé, amely naponta hozza elénk távoli tájak építményeit, és a repülő vagy gépkocsi is azzal, hogy milliókat visz messzi városokba, eddig nem látott alkotások csodálatára.

Ha mindezt egybevetjük a hazánkban folyó nagyarányú restaurálási munkálatokkal, a kiterjedt műemlékvédelemmel, akkor bizalommal tekinthetünk a jövőbe. Önértekelésünk értékrendjében a műemlékek egyre inkább elfoglalják az őket megillető helyet.

HERÉDI GUSZTÁV

Id. Süttő Béla (Vargyas)
munka közben

aki minden tudott, amit mások is tudtak, de semmi olyat nem tudott, amit mások külön-külön ne tudtak volna

„Egy másod óra percz alatt egy posta kocsi halad 7 talpnyit, egy varju 32; egy gőz szekér 40; a' vad libák 120, egy ágyu golyóbis 1800, a' telegrafi tudósítás 3703 talpakat. — Midőn a' gőz szekér sebessége a' varjak repülését felülmulja, 's azzal egy óra alatt 24000 ölet, 6 mért földet haladhatnak nincs miért a' repülés mesterségére törekedni“ (Nemzeti Társalkodó, írták az olvasók, 1835, II-ik Félesztendő, 332. old.)

Mikó Imre újabb kötete* megerősíti eddigi benyomásainkat: Mikó kitűnően tud magyarul, és mindig megtalálja azt a tárgyat, amely a nyelv számára az üdítő és örömteli kibontakozás lehetőségeit kínálja. Ezúttal Brassai Sámuel életművéről számol be, száz dokumentumban és történetben mutatja be a szinte legendává vált öreget.

A látszat az, hogy Mikó a könnyebb megoldást választja, amikor szintézis helyett mozaikot nyújt olvasóinak, ám mi sem bizonyítja jobban szerzőnk kifogástalan stílusérzékét, mint az a mód, ahogyan tárgyahoz alkalmazkodik: Brassai alkotótevékenysége széthulló, egymással kevés rokonságot mutató területeken bontakozott ki, Mikó olyan formát választ tehát, amely biztosítja az egész mű érzékelését. A mozaikszerű forma elemeit alárendeli az élet egységeinek: ez a majdnem száz esztendő az a keret, amely a széthulló művet saját igényei szerint alakítja.

Paradoxon ez: Brassai enciklopédikus tudása, tehetségének páratlan gazdagsága ellenére sem alkotott maradandó értékeket, életműve mégis érték számunkra. A probléma tehát az, hogy megfejtsük ennek a paradoxonnak az értelmét. Mikó Imre könyvében pedig éppen erre a kérdésre keresünk elfogadható megoldási javaslatokat: úgy véljük, ez a legmagasabb igény, amit egy nagy életutat bemutató könyvvel szemben támasztani tudunk.

Nagy életút az övé? Extenzív értelemben Brassai nagy életutat futott be: hosszú életet élt, házitánitól professzor lett, széles érdeklődésű szerkesztőtől — akadémikus. Egész életén át csatázott, mindenütt saját igazát kereste, és ellenfeleinek érveivel szemben kevés megértést tanúsított. Önbizalma — amely ismereteiből táplálkozott — megingathatatlan volt. Életmódjában a plebejus értelmiségi

Probleme de politică externă a României (1919—1939). — Második, kiegészített, javított kiadást megért tanulmánygyűjtemény (az első 1969-ben jelent meg). A két világháború közötti viharos békeévek főbb tendenciáit, Románia diplomáciai törekvéseit az ország érdekei, függetlensége tiszteletben tartására — egyebek mellett — a következő témákat feldolgozó írások elemzik: a leszerelés és az agresszor meghatározásának problémája (1923—1933); Balkán-értekezletek (1930—1934); a kollektív biztonság problémája Délkelet-Európában (1933—1937); a Goga—Cuzakormányzat külpolitikája; az ország nemzetközi politikai helyzete a müncheni kapituláció után; Románia semlegesége a második világháború kezdetén. (Editura militară, 1971.)

Supplex Libellus Valachorum.

— A Iosif Vulcan versfordításait tartalmazó kis kötet után a TEKA-sorozat most ismét a román—magyar kapcsolatokat idéző könyvet jelentett meg ezzel a vergiliusi mottóval: „Szörnyű sebet kívánsz ismét feltépni, királynő.“ Ezúttal a Supplex Libellus Valachorumra került sor, amelynek 180 év óta nem akadt magyar fordítója. Köllő Károly vállalkozott a könyörgő irat lefordítására az eredeti latin szövegből, s az előszó megírására Iosif Pervain professzorral társult. Elvszerű cselekedet volt magyar nyelven is közzétenni a felvilágosodás korának ezt a páratlan dokumentumát. A marxista kutatók nemzetiségre való tekintet nélkül állapítják meg, hogy a benne foglalt követelések jogosak voltak, ha maga az irat nem is volt forradalmi tett, hanem csak a fontolva haladás történelmi és ideológiai érvekkel alátámasztott programnyilatkozata. (Kriterion, 1971.)

* Az utolsó erdélyi polihisztor. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971.

TÉKA

LEV GINZBURG: Túlvilági találkozások. — A hitleri fasiszták szolgálatába szegődött szovjet hazaárulók egy csoportjának 1963-as krasznodari perét követően Ginzburg *Mélység* címmel könyvet írt, melyet a második világháborúról szóló egyik legmeggrázóbb dokumentumregénynek neveznek. A *Novij Mir*ben közölt és most Hernádi László fordításában magyarul is megjelent *Túlvilági találkozások* az előző mű sajátos fordításának tekinthetjük. A neves szovjet író, német népballedák, Goethe és Schiller verseinek fordítója, Nyugat-Németországban felkuttatta és meginterjúvolta a letűnt náci világ több kísérletalkáját: Kristmannt, a büntetlenül maradt krasznodari tömeggyilkost (ma jómódú ingatlanközvetítő), Speert, Hitler fegyverkezésiügyi miniszterét, Schirachot, a Hitlerjugend megteremtőjét és vezetőjét (mindketten letöltötték 20 éves bűntetésüket a spandaui börtönben), Sohachtot, a Reichsbank egykori elnökét, Hitler titkárnőjét, sógorát és Himmler vejét, a neofasiszta NPD egyik vezető emberét. A válaszokból kitérünk, hogy mindent Hitlerre hártanak, s a múlttal való leszámolás helyett azon keseregnek, hogy amikor hatalmon voltak, nem éltek eléggé lehetőségeikkel. Ott lapang bennük a fasiszmus feltámasztásának vágya, s ez éberségre int. (Európa, 1971.)

B. G. CUZNETOV: Știința în anul 2000. — „Einstein szavának” a tudományos gondolkodást és a kutatási módszereket egyaránt gyökeresen átalakító eredményeiből kiindulva, a tudós szerző a következő három-négy évtized fejlődésének irányát, főbb erővonalaikat próbálja felvázolni ebben a műben. Prognóza szerint — például — az ultrarelativisztikus fizika forradalmasítani fogja az elemi részecskék elméletét;

nálunk először válik nyilvánosan is öntudatos egyéniséggé. Az arisztokrácia születési elsőbbségének tudata mellett most egy új ideologikus mozzanat jelentkezik: a tudás hatalma a plebejus értelmiségi öntudatában mint a társadalom vezetésére való elhivatottság fogalmazódik meg. A kialakuló-vajdú polgári rend az eddigiektől merőben különböző értékhierarchiát alakít ki, amelyet közvetlen módon a hasznosság elvében láthatunk. A társadalom számára érték lesz az, ami hasznos, vagyis az, amit a társadalom hasznosnak ismer el.

A társadalom önmagát mint a köz javára hasznosan cselekvő emberek összességét látja: ideologikus tudatában a hasznosan cselekvő egyén a teljes értékű honpolgár. A polgári politika maga sem kíván mást, mint a köz javára hasznos egyének számára megteremteni a cselekvés kedvező belső és külső feltételeit. Úgy tűnik, a polgári rend még nem mélyíti el a citoyen és a burzsoá közötti szakadékot: szabadon tenyészik tehát az az illúzió, mintha a polgári társadalmat szolgálmi azonos volna az emberiség ügyével. A plebejus értelmiségi öntudatában a polgárság először pillantja meg azt az új világot, amelyben belőle nemcsak egyenlő, de az egyenlők között is első államalkotó tényező válik.

A plebejus értelmiségi felemelkedésének példája Brassai, és ez a tény nem kerüli el a róla szóló könyv szerzőjének a figyelmét. Idézi Brassait, aki már 1835-ben Jósika Miklós munkái kapcsán így ír: „Kegyetek, magasan született uraim, azon gyengéd rendszer feltalálói, mely szerint a társaság savóra, tejre és tejfelre osztatik fel. Szükség-e emlékezetbe hoznom, hogy ezen osztályozás módja hatalmasan avulni kezd, s hogy újabb természetbúváraink... az emberiséget belső tulajdonok után osztályozzák, mely mód szerint, például, az oktondi, nem tekintvén fénymázos vagy bárdolatlan külsejét, egyképpen az alacsonyak sorába számíttatik; aki pedig tehetség, belső műveltség, nemes indulat és gondolkodás nélkül való, azt a pórnép osztályába vetik, szülessék bár selyem párnák közt vagy darócon.”

Brassai és reformkori fiatalságának elvarátai hittek abban, hogy az ország felemelkedésének (polgárisulásának) titka a nép művelése. A nép náluk eléggé amorfi tartalmú fogalom: nem annyira társadalmi rétegeket értenek rajta, mint inkább az „oktalanok”, a műveletlenek, az iskolától elzártak tömegét. A francia felvilágosodás fuvallata érződik, ám a múlttal való radikális szakítás igénye nélkül. Az erdélyi karteziánus-puritánus kezdeményezések (Apáczai, Pápai Páriz) óta eltelt 150 év kevés nyomot hagyott az itt megfogalmazott igényeken: a népet nevelni kell. Arról szinte senki sem beszél, hogy a népnek az elidegeníthetetlen joga volna a hatalomért való harc. Ez lesz a népművelő mozgalom kifulladásának oka néhány évtized múlva; sőt, a népművelő mozgalom jelentéktelenségében-befolyásos volta később már akadály a korszerű tudományos és politikai eszmék behatolásának-terjedésének is.

De még csak 1833-ban vagyunk, tele lelkesedéssel a nép ügye iránt. Bölöni Farkas Sándor megtért

amerikai utazásából, és most egy néplap megindítását javasolja. A javaslattal kapcsolatos levélváltás teljes anyagát Mikó közli először, s most Brassai válaszelevélből idéznék egy jellemző részletet: „Csak ugyan megfontolva azt, hogy éltem 's annak minden iparkodása honnyomé, hogy a kimutatott állás ponton csekély mécessem világával másoknak még homályosabb gőzkörnyékben burkoltaknak sététjét valamennyiben oszlatlathatom, és hogy a gyengéd kor miatt éretlen és fejletlen elméjük oktatásában szerzett tapasztalásom, a más környületek miatt parlagon maradt elmék mivelésében vezérül szolgálhat, mindezek ösztönöznek a nevezett újság redaktiojabeli részvételt elfogadni.“

A felvilágosító igény korlátai akkor ütköznek ki élesebben, amikor a társadalom gyakorlati átalakításának programját fogalmazzák meg a tudásban mélyen és tisztán hívó értelmiségiek. Emberek, akik egész életüket tanítással töltik, és a könyvek társágában keresik önmagukat meg a világ megértésének kulcsát, kevéssé hajlamosak a radikalizmusra. Brassai sem kivétel, ő is a mérsékelt haladás híve. 1842-ben saját és elvtársai álláspontját így fogalmazza meg: „Ezeknek fő elve, hogy mivel hazánk földművelési országa, legelőbb a földművelést szabaddítsák meg billincseitől. Ez leginkább elérhetőnek látszik egy célszerű urbér által...“

Megfigyelhetjük nála is az elmaradott viszonyokból származó tehetetlenséget, a megfogalmazott célok, a gyakorlati tevékenység és a vágyak közötti antagonizmust. A feudalizmus elleni harcot olyan társadalmi erő vezeti, amely helyzeténél fogva inkább csak kompromisszumban kereskedik, s a népszolgálatot tudatosan vállaló értelmiségre hárítja a saját, határozatlan körvonalú ideológiájának kidolgozását. Az elbukott szabadságharc, majd a félmegoldásokat vállaló kiegyezés ismét csak erősíti azt az illúziót, mintha az értelmiségi volna a társadalom vezető osztálya. A nagy összecsapások nem a piacokon, hanem a folyóiratokban zajlanak. Miti-zálódik a népszolgálat: úgy tűnik, mintha a felvilágosodás jelszavai igazak volnának, és a tudás terjesztése elegendő lenne a társadalmi megújodáshoz.

Kialakul az ideológus értelmiségi típusa: a népszolgálat, a nemzeti eszmény hangoztatásával politikai vezető szerepet követel magának. Pedig nem alkalmas a radikális változások végrehajtójának, a radikális igények megfogalmazójának szerepére. Mert ilyen igény nincs: a társadalom nem termelte még ki az egységes, erős polgárságot. Az értelmiségire furcsa és gyakran visszataszító szerepet kényszerítenek az elmaradott viszonyok: olyan ideológia kidolgozását és terjesztését, amely időt, néhány évtizedes társadalmi „csendet“ biztosít a polgári rend kialakulása számára.

A nevelővé-ideológussá lett értelmiségit csupán roppant mérsékelt társadalmi igények szólítják természetkutatásra: ahol kicsiny az ipar, ott kicsi a tudomány is. Inkább a humaniorák fejlődnek, és itt is a leíró részek felé terelődik a figyelem. Az élő idegen nyelvek propagálása: példakép-keresés. Sok az olyan ember, aki mindent tud, sőt még azt

a mikrokozmosz kutatása elképzelhetetlen lesz a makrokozmosz tanulmányozása során szerzett ismeretek figyelembevétele nélkül; az ember uralni fogja a fiziológiai folyamatokat, a születést s a halált meghatározó tényezőket is beleeértve. Igaz, hogy a jelenkori tudományos fejlődés távlatainak anticipálása éppolyan bonyolult feladat, mint — mondjuk — egy elemi részecske hovatartozásának és „sorsának“ megállapítása, s még nehezebb a fejlődés gazdasági és társadalmi hatásainak a felbecsülése; ám a szerző nagy mennyiségű megbízható dokumentációs anyagot használ, s azt elmélyülten elemzi és szintetizálja, úgyhogy a könyv, érdeklőségén és jóslatainak viszonylagos érvényességén túl, élénken hozzájárul tudományos és filozófiai világtérünk tágitásához. (*Editura Enciclopedică Română, 1971.*)

NICOLAE IORGA: Válogatott írások. — Az 1965-ben Mihai Berza gondozásában megjelent Iorga-antológiából készült válogatás (Nagy Géza fordítása) legfőbb célja Iorga irodalmi munkásságának nyomonkövetése. Önéletrajza (*Egy ember élete*) fölött átsiklott kora irodalmi életének figyelme, pedig ez a mű egymaga elég lenne Iorga írói értékeinek elismerésére. Komoly politikai hivatást töltöttek be a maguk idején az 1904—1906 között megjelent útirajzai (*Hazai tájak*), amelyekben nem a mozdulatlan táj tudós leírását, hanem a térbeni haladás élményét nyújtja. A moralista Iorga negyvenéves munkásságából kapunk izelítőt az *Arcképek és emlékezések* olvasásakor. Iorga azonban művészettörténész is volt (*Irodalmi és művészeti alkotások és alkotók*), epikus megelevenítő írásművésze pedig egyedülálló teljesítmény a román történetírásban (*A román nép múltjából*). (*Kriterion, 1971.*)

TEKA

LÁSZLÓFFY ALADÁR: A hetvenes évek. — A költő legújabb kötete árnyaltabb emberközpontúságával, valamint a múltat és jelent „egybelátató” lírai „anakronizmus” módszerének szuggesztív felhasználásával arról győz meg bennünket, hogy ez a líra állandóan újabb humán tartalommal telítődik. A *Szövevségek* óta lapjainkban is olvashattak az új kötet egyes darbjait, de így egybegyűjtve, egymással „rimelve” ezek a versek (gondolunk itt elsősorban olyan kiemelkedő alkotásokra, mint *A vonatok kifutnak...*, *Tavasza van újra, Pompeji*, *A hűség*) — most már sokkal hangsúlyosabban — azt bizonyítják, hogy a hazai magyar költészetünkben szinte páratlan lírai pályafutása csúcshoz közeledő költő végre eljuttatta olvasóihhoz első igazán nagy verseskötetét. (*Kriterion*, 1971.)

FARKAS ÁRPÁD: Jegenyekör. — Második verskötetével a szerző már nemcsak tehetségére, hanem teljesítményére is felhívja a figyelmet. Művészi megformálásban s gondolatilag egyaránt érettebb versei őrzik *Másnapos ének* című Forrás-kötetének erkölcsi igényességét, megalkuvást-nemismerését, de józanabb mérlegeléssel, a történelmi tényezőknek nagyobb szerepet juttatva, teljesebb, mélyebb vallo-mást közvetítenek Farkas Árpád nemzedékéről és a kor-ról, amelynek ez a nemzedék tanúja és egyre inkább alakítója. A *Jegenyekör* néhány darabja a romániai magyar líra újabb termésének legjavához tartozik. (*Dacia*, 1971.)

DÉRY TIBOR: Képzelt riport egy amerikai pop-fesztiválról. — A XX. századi magyar próza kortárs-klaszikusa korántsem „akadémikus” könyvvel töltötte meg rendkívül gazdag életművét. „Képzelt riportja” egy kaliforniai pop-fesztiválra

is jobban. De nincs átfogó kép: a humán tudományok is az értelmiségi ideológia szintjére hanyatlanak. Átfogó kép nem is lehet: hiányzanak a tudományos feltételek és a szellem radikalitása. *Nincs eredeti filozófia*, pedig „az igazi filozófia semmi egyéb, mint legelvontabb kifejezése annak, ahogy az emberek saját viszonyukat a világhoz, vagyis a természethez, a társadalomhoz, saját lelki világukhoz, gondolkodásukhoz összefoglalják. Ebből a szempontból valóságos és komoly összefüggés van valamely nemzet társadalmi arculata és filozófiai kultúrája között” (Lukács György).

Brassai is a gyakran otromba, de mégis felelősséggel telehordott értelmiségi hajóban evez, és Mikó Imre könyvének talán legfontosabb jellemzője az, hogy nem cicomázza fel a hajót, hanem csak rámutat: ilyen ez a hajó, benne küszködő emberek ülnek. Anekdotáival pedig a múlttól való búcsút teszi könnyebbé: még mosolyunk is a nagy öreg ügyefogyottságán, s néha, önmagunkat benne megpillantva, eljutunk az iróniáig. Szerencsére ritkán: így jobb, több erő marad.

Ha Brassai életútját végignézzük, ahogy azt Mikó könyve ábrázolja, néhány jellegzetes illúziójára figyelünk fel: ezek végigkísérik tevékenységét is, és összességükben provinciálissá teszik művét. (Itt persze nem beszélünk a dilettánsok szükségyszerű provincializmusáról.) Provinciálisnak nevezzük ugyanis azt, ami az egyetemes fejlődéshez képest mellékvénynek bizonyul: e jelzőt nem lebecsülő, hanem pusztán ténymegállapító értelemben használjuk. (Úgy, ahogy Benkő Samu, a *Sorsformáló értelem* című könyvében: „E hosszúra nyúlt előjáró beszéd befejezéséül a szerző még csak azt tartja szükségesnek megvallani, hogy e könyv bizony a provincializmus jegyében született. Tudja, hogy ezzel nincs mit kérkedni, de azt is vallja, hogy szégyenkezni sem érdemes miatta. A provinciával együtt ezt is vállalja, ugyanakkor abban reménykedik, hogy gimnazista fiának nemzedéke majd világlátott fővel, matematikába gyökereztetett szigorú logikával és apáéinál hűvösebb észjárással feloldja egyetemeség és provincia századok óta hordozott ellentmondását, megbocsátva, hogy ez a feladat is reája testáltatott, holott igazi nemzedéki küldetés-ként neki már az Universummá kell megteremtene a harmóniát.”)

Az illúziók rövid jegyzéke:

1. „Az ember, például, felül van a természet anyagi törvényein... Herkulesen állt a választás Herkulesé vagy Szárdánápállá lenni” (Brassai, 1839). Mintha csak akarná kellene, pedig akaratban nála nem volt hiány, tudásban sem, és mégsem lett Herkules.

2. Az iskolai büntetésekkel kapcsolatban nevelésügyünk élharcosa egy valóban bájos ideológiai-provinciális konklúzióhoz jut, a német Kramer nyomán: „A kényhatalmú országokban a talp a büntető tartomány... A valódi aristocratiás országokban a hátulj a büntető vidék... A pofnak végre inkább demokratiai bélyege van... A pof némi természetnél fogva félig test, félig szellem; a kéznek szellemi lehelete hasonlatos a kimondott szóhoz, mely

szintűgy közben áll a gondolat és az írott szó között; a pof félig szó, félig útés; félig való, félig gondolat; félig szabadság, félig kéntelenség.“

3. Enciklopédikus tudását jószándéka szerint akárván kamatoztatni, enciklopédikus kezdeményezővé lett. Állandóan javasolt: a bankélettől a nyelvíg mindent meg akart reformálni, s türelmetlensége abból fakadt, hogy javaslatait szűk körén kívül nem tekintették megváltónak; sőt, az éretlenségében tehetetlen társadalmat ömbeccsülésében sértette Brassai szakadatlan tettvágya. Öregségében mindenki bácsizta, és dohogással szelldített kitérőseit szép szakállas hálósipkával cicomázták. Javaslát javaslatot szül, szaporodik a javaslat, mint az egér, csak éppen nincs aki végrehajtsa: ez is a provincia.

4. „A nagyvilágban az iparosokkal szoros kapcsolatban állanak a tudósok. Amit a tudományban megteremt, fölfedez, föltaal a mély gondolkodás és a magas képzelet, azokat az új igazságokat és tanulságokat felhasználja az ipar. Amely országnak ipara nincs, örökké szegény marad“ (Brassai, 1851). Ez a következtetés nyílván egyoldalú és ebben provinciális. Brassai nem fél az iparosítás következményeitől, távolról sem pillantja meg a kor alapvető alternatíváit: a szegénységből kivezető biztos kalauz a gazdag példa gyors utolérésének vágyából származik, és ebben a kategorikus formában több a jóindulatú óhaj, mint a lehetőségek felmérése és a következményekkel való számolás.

5. Brassai megsejti a darwinizmus néhány elemét (Mikó Imre, 90—91); de ha életűtját szerzőnk éles szemével vizsgáljuk, akkor rengeteg más megsejtést vehetünk észre. Végül is Brassai rendkívüli koponya volt, és korában nem ő volt az egyedüli. De őt csak megsejtettek, ha mégis kidolgoztak valamit, akkor senki sem hitt nekik (Bolyai). Többnyire csak népszerűsítésre meg publicisztikára van erő (a traktátusokat másutt dolgozzák ki), gyakran csillog sokoldalúságra, remek megfigyelésekre, de mindig távol a reprezentatív tudományos területektől, a mellékösvények bozóttjai között. Ha Mikó így ír: „Brassainak sok eredeti és korát megelőző gondolata a nyelvészet, a természettudományok, a módszertan terén sohasem jutott az európai köztudatba“, akkor ez a tény a szükségképpen provinciális szellemi termés következménye, és korántsem az európai tudós közvélemény közömbösségéből származó hiba.

6. Az intézményekbe vetett túlzott bizalom. Jellegzetes ilyen szempontból az, amit a Múzeum Egyet szerepéről mond: „Egy, e haza minden népfáját és osztályait magába záró egyesületbe kellett belevinni mindazokat, akik a hon szellemi érdekei irányt várhatták az idők javulását“ (idézi Mikó Imre, 92.). Tiszta szívű adakozásból, az erdélyi arisztokráciának az ország ügyeiben kiálló áldozatvállalásából jön létre a Nemzeti Múzeum; de vajon milyen mélyen gyökerező illúziók diktálták azt a meggyőződést, hogy a botanizálás és a mineralogizálás a szellemi, ergo nemzeti felemelkedés biztos útja? Így hinni csak az tud, akinek hitén kívül nagyon kevese van.

TÉKA

kalauzol el. Jellemző ezúttal is az írói magatartás: nem egy nyolcvan év felé közeledő, más korban nevelkedett ember idegenkedésével jeleníti meg a beat-rajongók s a kábítószerekben feledést, örömet keresők gyülekezetét, de nem is a mindenáron fiatalnak látszani akarók neofita buzgalomával, hanem minden új jelenségre érzékenyen reagáló, pontos diagnózisra képes művészként. A *Képzelt riport* nem egy tőlünk távoli világ másodlagos bemutatása; Déry a kor levegőjében s bennünk rejülő rossz lehetőségek lélektani feltárásával és visszautasításával, a disszidens szemlélet jellemzésével ismét időszzerű, jelentős művet alkotott. Kisregénye szerkezeti, stílári újításaival ugyancsak kiemelkedik napjaink magyarországi prózájából. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.*)

PETER MITTELSTAEDT: Probleme filozofice ale fizicii moderne. — A modern fizika két alapvető elmélete — a relativitás- és a kvantumelmélet — nemcsak a fizikát forradalmasította, hanem a filozófia számára is sok új problémát vetett fel. Peter Mittelstaedt kölni professzor nemrég román fordításban is megjelent könyve azt mutatja be, miként hatott a fizika, empirikus tudomány létére, a filozófia fejlődésére, hogyan módosultak e hatás következtében olyan bölcsészeti fogalmak, mint tér, idő, okság stb. Részletesen elemzi azokat a fogalmakat, amelyek mindkét tudományban használatosak, kimutatva tartalombeli különbségüket, s azt, hogy a filozófusok és fizikusok között felmerülő viták jórészt fogalomzavarból erednek. A szerző könyvét elsősorban, de nem kizárólagosan a filozófiai kérdésekben érdekelt fizikusoknak szánta; műve azonban a nagyközönség számára is élvezetes olvasmány. (*Editura științifică, 1971.*)

I. C. CHITIMIA: Folclorul românesc în perspectivă comparată. — Az összehasonlító folklórkutatás szakembere e kötetében az 1952—1969 között hazai és külföldi tudományos folyóiratokban és más kiadványokban közölt, s nagyjából szövegszerűen, kongresszusokon, szessziókon is prezentált tanulmányait gyűjtötte egybe. A jól átgondolt koncepció — a román folklór sajátosságainak, főleg költőiségének kimutatása — révén e különböző időben született írások egy egységes könyv fejezeteivé válhattak, három nagy témakörbe (*Studii teoretice, Genuri și artă folclorică, Din istoria folcloristicii*) sorolva. A 22 fejezetet a korábbi közlések ismertetése, összevont tárgy- és névmutató, valamint analitikus tartalomjegyzék egészíti ki. (*Editura Minerva, 1971.*)

RICHARD FRIEDENTHAL: Goethe élete és kora. — Elvezető Goethehez — lehetne az alcíme a Londonban élő német prózaíró és esszéista igényes Goethe-életrajzának, amely sokkal rokonszenvesebb, jelentősebb alkotás, semmint hogy besorolhatnók a népszerű életrajz-regények áradatába. Hatalmas tudásanyag, a kor és a Goethe-életmű beható ismerete, valamint a hétszáz oldalas könyvhöz csatolt bibliográfiai útmutató teszi forrásértékűvé Friedenthal munkáját a weimari költőfejedelem műveivel foglalkozó számára is. Ugyanakkor népszerű olvasmány ez a rendkívül alapos, részletes életrajz, mely megvalósítja Hugo von Hofmannsthal kívánságát, hogy ti. szabadabb hangot kellene megütni a nagyokkal és Goethével szemben. (*Európa, 1971.*)

BUNDEV-TODOROV ILONA: Mestrovic. — Ivan Mestrovicnak, a horvátországi parasztfiúnak a neve ma már fogalom, munkássága az egyetemes képzőművészetben kie-

7. „Annak ellenére, hogy Brassai kevés megértést tanúsított korának új művészeti irányzatai iránt, mégis hol az üldözöttökhöz fűződő rokonszenven, hol plebejus magatartása miatt állást foglalt költők mellett, akiknek akkor még nem járt ki az általános elismerés” — írja Mikó (118.). Itt nyilván arról van szó, hogy a hagyományos értékrend hű kifejezője az ízlés, hiszen a probléma sohasem a „miért tetszik”, hanem a „miért nem tetszik”. Brassai a meglévőkön belül áll, ez határozza meg ízlését. Brassai javítani akar, Brassai „a nemzet pedagógusa”: ő mindig belül áll.

8. Életművének valóban eleven része az, amit a mondat jelentőségéről írt (néhány, módszertannal kapcsolatos állásfoglalása mellett), de figyeljük meg, hogyan ömlenek egymásba a legkülönbözőbb tartalmak, hogyan rontják le egymást a különböző szintű megállapítások: „Nem én mondom, hanem a történelem, hogy egy igazán atyai, jó, derék, abszolút kormány alattvalójának nyugalmasabb, kényelmesebb élete van, mint egy alkotmányos állam önkormányzatos, szemfüles, sürgő-forgó polgárának; de azért ki cserélné el ezt az állapotot amazzal. Bizony csak az, ki amaz indus bölccsel azt tartja, hogy jobb az ülés az állásnál, az álom az ébrenlétnél, a halál az életnél. Márpedig lássák, annak a szavak egyértékűségére épített fordításnak eszménye az abszolutisztikus állam, melynek autokratája a szótáríró. Az ajánlottam szabadság pedig alkotmányos szabadság, melyben az állampolgárt nem hordozzák járókán, hanem magának kell eszét, iparát, testi, lelki tehetségeit megfeszíteni, hogy jólétét, biztonságát, elemenetelét eszközölje, s emellett a teljes tiszteletben tartandó törvényeket, nemzeti törvényeit, még csak gondolatban is ne sértse” (idézi Mikó Imre, 125.).

9. Egész életében az anyanyelvért harcol, de mindig az igazság iránt elfogultan: „...vesszen ki inkább gyökerestől édes anyai m. [magyar] nyelvem, melynél szebb muzikaszót fülem nem esmer, mintsem... az elnyomó félt az elnyomottól különböző közfal legyen” — írja (lásd Mikó, 137.). Ez következetes demokratikus magatartás, amely szorosan kapcsolódik népművelési eszményeihez. Am ne felejtjük: módszertanában csak a dedukció létjogosultságát ismeri el, vagyis a meglévő tudás alkalmazását a lehetséges tudásra, holott a műveltség csak akkor lehet aktív, ha az új kontinensek felfedezése nemcsak a beavatottak, hanem a profán tömegek számára is lehetséges. Persze nem lehet mindenki felfedező, de a kutatás módszertana nem zárhatja le a lehetőségek mezejét. A demokratikus magatartás demokratikus elméletet igényel, kizárólagosságtól mentes elméletet. Az emberek csak akkor hisznek megváltásban, ha önmagukat megváltani nem tudják, de megváltónak mindig csak azt fogadják el, aki képes a magatartás és az elmélet következetes összeegyeztetésére.

10. S mert nem tud önmagára szkeptikusan nézni, még akkor sem képes elméleteit felülvizsgálni, ha az ellenkezőjének igazát felismeri. Mikó így jellemzi nyelvészeti tevékenységét: „Ercje filozófiai iskolázottságában rejlett, s bár következetesen hir-

dette, hogy a nyelvészet induktív tudomány, a nyelvjelenségek magyarázatában igen gyakran jutott deduktív következtetésekre“ (161.). Enciklopédizmusa a hibás, az a mindentudás, amit kora kényszerített rá, holott ismerte annak nagy hátrányait: „az első mételet, az enciklopédizmust kerülni kell gondosan“ — mondotta, de ő nem tudta elkerülni.

11. Ugy tűnik, hogy a provinciális szellemiség összefüggő tudatos felismerése valamilyen kritikai magatartást, az ítéletek állandó vizsgálatát és az előítéletek szinte már eszelős leleplezésének igényét váltja ki. Brassaiban nagyszerű a kritikai magatartás, nagyszerű az ellentmondás ördögének sokszor talán nevetségesnek ható munkálkodása, amellyel saját szellemének a jelentéktelenségbe való süllyedését megakadályozza. Életműve bizonyíték arra, hogy a korszerű tudás felszínén lehet maradni a provinciában is.

Am a kritikai szellem is lehet provinciális, ha a tárgyi igazságoktól távol általános frázisokkal pózol. Erre a legjobb példa éppen ez a könyvismertetés lehet: hozzá mertünk fogni Mikó Imre többszöndős kutatómunkájának bírálatához anélkül, hogy Brassai egyetlen munkáját is elolvastuk volna. Ez erkölcsstelen magatartás; ennek megértése (és koránsem kritikusi magatartásunk provinciális jellegének felismerése) vezette el a recenzenst Brassai *Logikájának* tanulmányozásához (*Logika* Lélektani alapon fejtegetve. Második javított kiadás. Kolozsvár, Stein János, 1877). A recenziósnak be kell valania: a logika tudományában sem szakember, de logikára mindig szomjas emberi érdeklődése ámulva kötött ki azokban a szinte „modern“ megfogalmazásokban, amelyekben ez a munka oly gazdagnak tűnt számára.

Először is méltányolja Brassai óriási erőfeszítését: hogy megszabaduljon a nagy árnyaktól (Kant és Hegel) Arisztotelészt hívja segítségül; az induktív logikával (Mills) szemben Kanthoz és Hegelhez fordul; Arisztotelészt pedig saját teóriájával egészíti ki. A munka alcíme (lélektani alapon kifejtve) ne tévessze meg az olvasót: Brassai itt pontatlanul jellemzi saját hozzájárulását, azt, amit az első fejezet első pontjában leszögez: „A logika célja az emberek közt egymást értésök eszközlése.“ A logika tárgya helyett a logika céljából indul ki, és ennek a „gyakorlati“ elvnek a végigvitelét tekinti lélektani alapnak. Ebből a célból következik a logika tárgya: „Mivel az emberek főképp beszéd által közlekednek egymással, tehát a logika a beszédet kell hogy értelmessé tegye.“

A probléma tehát ez: hogyan (milyen szabályok szerint) lehet értelmesen beszélni. Nyilván a logika törvényeinek és szabályainak tiszteletben tartása révén: „A logikának tehát, hogy értelmességet eszközölhessen, az a tiszte, hogy a beszélő (író vagy integető) felet oktassa értelmesen beszélni (írni, integetni); a hallót (vagy látót) pedig alkalmassá tegye értelmesen hallani (vagy látni); röviden: érteni tanítsa.“ A kérdésfeltevés termékenynek bizonyul: a lehetséges hibákat mindenütt a „beszélő és a halló“ kettős szempontjából vizsgálja. A logika, a formá-

TÉKA

melkedő helyet foglal el. Bundeve-Todorov Ilona kismonográfiaja, az életút felvázolása mellett, pontos képét igyekszik nyújtani az autodidaktaként indult művész munkásságának, valamint munkáiban tükröződő művészi és népszolgálati ideáljainak. Mestrovic egész életművét döntően befolyásolta a délszláv népek önálló nemzeti államának megteremtésére irányuló törekvés. Sokat volt távol hazájától, mégis aktívan részt vett az önálló jugoszláv államért folyó küzdelemben, később pedig annak felépítésében: „Egész életemen át páratlanul súlyos örökséget hordoztam magamban, a szegénységet: családomét, népemét. Az első segített, hogy ne ijedjek meg az anyagi nehézségektől, mivel tudtam, hogy sohasem lehet kevesebb vagyonom, mint amikor elkezdtem. A második pedig arra ösztönzött, hogy állhatatos legyek a munkámban, legalább annyira, hogy az én munkaterületemen csökkenjen népem szegénysége... Nem számít az, hogy milyen messzire dobtá életem fáját a sors, idegen földekre, gyökereim az éltető nedvet mindig a hazai rögökből szívták...“ A kötetben 52 reprodukció található Mestrovic műveinek legjavából, ezeknek jóréséről a szerző rövid, lényegretörő elemzést ad, elhelyezve őket az alkotó életművének korszakaiba, megvilágítva a mű keletkezésének körülményeit is. (*Corvina*, 1971.)

RÓZSA ÁGNES: Jövölesők. — Nürnbergi lágernapló 1944—45 — jelzi a lakonikus alcím az ismert és mégis eléggé soha meg nem ismerhető pokol világát: a náci koncentrációs táborok hihetetlen testi-lelki szenvedéseit. Rózsa Ágnes annak idején vállalta a „kettős halálveszélyt“: az egyik eleve ott leselkedett a lágerek lakóira, a másik a naplót vezető fiatal nő vakmerőségének szólt. A

TÉKA

leírhatatlan embertelenség körülményei között, csodával határos módon megőrzött humanitás-eszmény, jövőhit áramlik a könyv minden sorából, s a végső — ekkor már revelációszerűen ható — tanulság a kötet elolvasása után: csakis ez a belső, szilárd erkölcsi váz óvhat meg bennünket súlyos megpróbáltatások idején a halált jelentő önösszeroppanástól. (*Kriterion*, 1971.)

JULIUSZ DEMEL: Historia Rumunii. — Az Ország történetek sorozatban Juliusz Demel lengyel történész 487 lapon, hús fejezetben adta ki Románia történetét. A szerző nemcsak a román történelem általános bibliográfiáját ismeri, hanem mindazokat a problémákat, amelyeknek megoldásán a román történészek nemzedékei dolgoztak. A történeti múlt bemutatását hazánk területének ősközösségi szakaszával kezdi, majd külön fejezetet szentel a dák, a római korszaknak, valamint a román nyelv és nép kialakulásának. Ha Moldva tárgyalása itt-ott nagyobb hangsúlyt kap, az talán azzal magyarázható, hogy e fejedelemség és Lengyelország évszázados kapcsolatait a szerző saját kutatásából is ismeri. Ugyanakkor Havasalföld és Erdély fontos gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális problémái is megfelelő helyet kapnak. Az eseményeket 1947-ig, a köztársaság kikiáltásáig tárgyalja, az azutániaknak 1968-ig csak kronológiai összefoglalását adja. (*Zakład Narodowy Im Ossolińskich*, 1970.)

BODOR PÁL: Monológ zárójelben. — Röplapok versben, prózában — a „világ halhatatlanságára”. 250 oldal konok hit az írás értelmében, hasznosságában, világító erejében. Ezek a „versek — nagyrészt prózában”, „majdnem karmolatok” — nem a műfaji hatá-

kon túl, „ideológiai” problémákkal találkozunk: az igaz és a hamis többé nem fejez ki egyértelműen merev szembenállást, az ismert törvény, a „tertium non datur” (a harmadik eset kizárásának törvénye) egészen újszerű értelmezést kap. Alljon itt egy hosszabb idézet:

„Ezt a »harmadik esetet kirekesztő elv«-nek (principium exclusi tertii) nevezik s tudományban szintűgy mint közéletben igen sűrűn élnek vele. Mi pedig megjegyezzük róla: 1) hogy a mi szerkesztésünk a másokétól egy lényeges vonásban különbözik, és ez az, hogy a hol mások »fogalmat« mondanak, ott, nálunk *egyén*, azaz: *egyéni* eszme áll. És méltán: mert egy rakás jegy van, mely sem maga, sem ellenmondója nem illik bizonyos fogalomra: vagy megfordítva, minden fogalomra nézve vannak, még pedig igen nagy számmal, oly jegyek, melyek sem magok, sem ellenmondóik ama fogalom tartalmába bé nem vehetnek. Pl. a »gyümölcs« jegyei közé sem ezt, hogy »piros« sem azt hogy »nem piros« bé nem vehetem, mert egyik esetben sem lennének hiv az igazsághoz. 2. Hogy az egyénre nézve is cum grano salis kell alkalmazni ezt az elvet, ha csak nyitott szemmel s fényes napvilágban botorkázni átalunk. Elsőben azért, mivel az »igen« nem lép éles határon át a »nem«-be, hanem lassankint enyészik el s köztök van a semleges vidék, melyet átmenetnek neveznek, s a melyet már feljebb kifejtettünk. Másodszor bajt okoz még az is, midőn az illető egyénre csak részint illik bizonyos jegy. Pl. egy félig piros, félig sárga almát nem mondhatok sem »piros«, sem pedig »nem piros« almának, valamint sem »sárgának«, sem »nem sárgának«, mert mindenesetre félre értene a halló, s nem az a képzet keletkeznék benne, a melyet akarnék s a mely az igazsággal egyeznék.

Mivel lehessen segíteni e bajon, azt szintoly nehéz volna általános szabállyal megmondani, mint elé számlálni, hány sophismára, ámitásra sőt csalásra használták fel szónokok és nem szónokok a principium exclusi tertii-ben helyezett vak bizalmat. Ha e kritikámban vagy inkább csak eredményében összetalálkoztam Hegellel, azt tiszt. olvasóim vagy a közös igazság kezességének vegyék, vagy legalább az esetlegesség játékának tulajdonítsák; mert midőn én ezt leirtam, akkor még Hegelből egy betűt sem olvastam.” (44—45.). Úgy tűnik, ez a részlet eléggé hűen ábrázolja Brassai gondolkodói alkatát és módszerit is. Úgy tűnik, hogy a logikával kapcsolatban Mikó is túlságosan szigorú hősnével szemben: korántsem tűnik ez a logika elavultnak, és minden bizonyos megérdemelne egy *Téka*-kötetet.

Mikó könyvéből is árad a vágy az elvesztett paradicsom, a mindent átfogó tudás után. Szerzőnk a Brassai-anekdótákban feloldja a Brassai-jelenség el-lentmondásait, és akárcsak hőse, ő sem lázadozik a kor kegyetlensége ellen, amely a XIX. század egyik legeredetibb hazai koponyáját oly ravasz csalafintasággal a provincia kiszolgáltatójává és kiszolgálójává tette. Brassaiiban is, Mikóban is észre vesszük a tudásban mélyen hívó ember kezle-gyintő bölcsességét: a világ így megyen, biztos amit

tudunk, ebbe kell kapaszkodnunk, ha értelmes életet kívánunk élni.

Ha nem dokumentumokon nyugvó életírás, hanem csupán tanmese volna, akkor is igazat adhatnánk Mikónak: versenyt futunk a tudásért, mindig a tehetetlen kétségbeesés szélén tántorgó versenyt, szükségünk van tehát Brassai példájára. De a szükséges tudáson túl van valami lázító a példává lett hitben, még akkor is, ha a köz javát szolgálja: a tudást meg kell szerezni, de az élet a tudáson túl kezdődik, ott, ahol cselekvésbe, életet kitöltő pozitív tettbe megy át a tudás. Csak az akarat ne törjön le, és akkor jó volt a tudásba vetett hit, és jó példa az, ami ezt a hitet sugározza. Brassai művében és életében ami érték: népszolgálatban eltöltött gazdag, teli élet.

Ha itt a provincializmus kiskatéját olvastuk össze, akkor tisztában vagyunk azzal, hogy ez provinciális kiskaté, tudjuk, hogy minden megállapításunk vagy „olvasatunk” vitatható, ismét provinciálisan. Vagyis csak annyit mondunk: a bőrből senki sem bújhat ki, ám ha mégis kibújna, akkor sem tudná, hogy sikerült-e a művelet vagy nem. A provincializmus sajátos illúzióhalmazt jelent, és műveket, amelyek ezek nevében jönnek létre. Ennek az illúziókötegnek a jelentése szerintünk a következő: a tetteket szavakkal helyettesítve azt hisszük, hogy az egyetemes fejlődés csúcspontjaira mutogatva utolértük az egyetemeset, és közben a bámulat büvkörében létrejött szellemi-anagyi terméket egyetemes értékűnek minősítjük. Valószínűleg csak akkor küzdhetjük le a provinciát, ha vállaljuk a provinciát. Úgy tűnik, Mikó Imre tudja ezt: könyve ezért sokkal több, mint egy „szokványos” ismeretterjesztő munka. Lázadás a provincia ellen még akkor is, ha szerzője nem találja meg a lázadás szavait.

Bretter György

Sors és valóság

Gondolatok Veres Péter olvasása közben

Az író, gondolkodó, művész számára a munka nem foglalkozás, nem is szerep, hanem tudatosan és elkötelezetten *vállalt sors*. „A létezés egyetlen tartalma és formája azonosulás valamely ügygel, eszmével, közösséggel. Ember, aki Jeremiás és Ézsaiás, mert nem lehet más, akinek a siker, a hír, a dicsőség, ami jó, ami kell, egyben az ügy szolgálata is. Még a bátorságot, merészséget is, de a gyávaságnak vagy számításnak látszó alkalmazkodást is alá kell rendelni az ügynek. Így lesz, lehet az egyéni cselekedetből, még az írásból is — történelem“, olvassuk a Veres Péterrel készített egyik interjúban. Ezeket a mondatokat választanám a *Történelmi jelenlét** címmel megjelent, több mint félezer oldalas tanulmánykötet bevezetőjéül. Egész élete elkötelezett szolgálat volt népe, nem-

* Történelmi jelenlét. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1971.

TÉKA

rokon kívül eső, hanem felettük álló — vallomások, az ember sorsáért aggódó őszinteség jegyében. A mély belső líraisággal megformált mondatok igazát, szépségét a „lélek helyesírása“ fegyelmezi. (*Kritérion*, 1971.)

JIRI ŠOTOLA: Jézustársaság.

— Nemzetközi sikerű történelmi regény a fehérhegyi csata után Csehországra nehezedett Habsburg-uralom lélekfogyó módszereiről. Egy vidéki várkastély úrnője a jezsuita győntató hatalmába kerül, s évek során nemcsak ő maga, hanem minden vagyona is (a környék megtérítését célzó templom- és kolostorépítkezés, a búcsújárások) a bécsi udvart szolgáló terjeszkedést segíti. Maga a győntató, Had páter, belső ellenérzéseivel küszködik, de a rend újra meg újra talpra állítja, míg a szegénységbe roskadt grófnő haláloságánál megőrül. Mégsem rémregény: emberi sorsok és felfogások alkalmazkodnak itt egy beléjük települő, láthatatlan központi akarat kegyetlen logikájához, s a cseh író kitűnő történelmi dokumentációja egy vidéki esetből az egész XVII. század ellentmondásait eleveníti meg. A pozsonyi Hubik István fordítása jó. (*Madách*, 1971.)

ERIC KNIGHT: Sam Small csodálatos élete. — Sam Small, akinek jámbor, polgári egyéniségét Knight nosztalgikus meghatódottsággal idézi, lefegyverző naivitással ússza meg a leghajmeresztőbb szituációkat. Életbölcessége igen egyszerű: a nagy dolgok véghezviteléhez hit kell és akarat. Ezért aztán ezekben az angol humorral megírt kalandokban több a napfényes derű, mint a vérfagyasztó látványosság. Szívonalasan szórakoztató könyvet kap kézhez az olvasó, Szerb Antal kitűnő fordításában és Würzt Ádám szellemes illusztrációival. (*Európa*, 1971.)

TÉKA

GYURKÓ LÁSZLÓ: Az egész élet. — Gyurkó László drámai munkásságának tanúsága szerint kiutat keres korunk polgári hagyományú színpadi köztötségeiből. Ez a vállalkozás már önmagában is izgalmas, kiváltképp az, ha ismerjük írói hitvallását. „A törvények és a fogalmak talán soha nem tapasztalt átalakulásának, átértékelésének vagyunk tanúi. Ez a változás foglalkoztat elsősorban, ennek okait, megnyilvánulásait, mindennapos megtestesülését próbálom megérteni és megértetni, megismerni és ábrázolni.“ A kötetben a nálunk is bemutatott *Szelemem*, *Elektra* mellett megtalálhatjuk a *Fejezetek Lenintől* című dokumentum-oratóriumot, valamint *Az egész élet* című „didaktikus játékot“. Olyan darabok ezek, amelyeket szívesen látnánk hazai színpadokon is, szerkezeti és tartalmi újdonságuk miatt egyaránt. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

GHEORGHE TOMOZEI: Lovas mennyország. — Gheorghe Tomozei két verseskötetéből válogatott a fordító Balogh József, a huszonhat vers mégis egységesen, egy rokonszenves költői portré illusztrációjaként simul össze. Tomozei olyan költő, aki mindenütt jelen van, ahol vallatni kell a történelmet, nosztalgiaiával járva be az emberiség elhagyott, pompeji tájait és kutatva azt, amit még meglátnia hagyott az öröklét, a „dolgok muzsikáló üressége“. Versei egy nagyon szép belső humanizmust védenek, amely nem elégedhet meg a könnyed kimondással, tovább akar élni a félcelekvésnek számító, „báránnyakú“ szavak elhangzása után is. (Kriterion, 1971.)

A sentimentalizmus. — Az *Izmusok* sorozat legújabb kötete a klasszicizmus és a romantika között elhelyezkedő

zete és a szocializmus mellett. Esszéi, útijegyzetei, vitairatai, tündőzései, reflexiói, párbeszédei gondolatilag teljesebbé teszik az életművet, kidomborítják azt az eszmei veretet, érzelmi kultúrát, íróemberi magatartást, amellyel Veres Péter nemcsak beírta nevét a magyar irodalom történetébe, hanem legeredetibb gondolkodóink között is számon kell tartanunk. Mindenekelőtt *Közép-Kelet-Európában*. Gondolkodó-író volt, aki az európai társadalmi mozgalmak, forradalmak és kultúra elideologizált közegében kísérelte meg józan ésszel az eligazodást önmaga és az érték kiválasztást a közösség számára.

A magyar könyvkiadásnak nagy eseménye volt Veres Péter kötete. Időszzerű, közgondolkodást foglalkoztató, idegekbe égő kérdéseket elemez. Gondolatgazdagság, távlatok, lehetőségek felmérése, az ország- és nemzetépítő szándék avatja kiemelkedő jelentőségűvé. A megszokott vitázgatás, dialógus helyett a Duna-táj közös gondoljai szólnak meg benne: hogyan, milyen módon tegyük igazi közösségi társadalommá a szocializmust.

Veres Péterről már számtalanszor leírták bírálói és hívei, hogy „józan paraszti ésszel“ vizsgálta gondolkodói laboratóriumában a kultúra és társadalom jelenségeit. A realizmust és népiességet az ő nevével szoktuk társítani. Mégsem érzem teljesen az irodalomkritika Veres Péter-értékelését, summázó megállapításai eltakarják a lényegét. Ez különösen szembeötlő a *Történelmi jelenlét* félezer oldalának elolvasása után. Népiségen és realizmuson általában a nép érdekeiben való gondolkodást, a valóság feltérképezését és a realitásokhoz való alkalmazkodást értjük. Erkölcsileg az elkötelezett népi érdekképviseletet. Ebben az eszmekörben vizsgálva a Veres Péter életművét, kétségtelenül realista és népi. Arra azonban kevesen figyeltek fel, hogy írásainak gondolati szerkezetében mélyebb népiség rejtőzik, ezért tartalmasabb realizmus is, kiforrottabb a közösséget tökéletesíteni, csiszolni törekvő erkölcsi szándéka, amely minden írásán átizzik.

A fiatal Veres Péter végigjárta a szegényparaszti sors kényszerű útját. Kamaszfejjel pályamunkás volt, a mezei munkások sanyarú kenyerét ette parasztgazdáknál és uradalmakban. Négy elemi osztályt végzett. A nyomorúság nem engedte, hogy iskolai könyvtárakban, művelt vitatársakkal búvárkodjon. Mint író is csak félig tud az írásnak élni — nyáron földet művel, télen ír; népes családjának mindennapi falatjáért kell dolgoznia. Miért mondom el újra a jól ismert élettörténet körülményeit? Veres Pétert életfeltételei még akkor is a paraszti munkás mindennapokhoz kötötték, amikor már író volt; ez az életmód olyan mélyen beléje idegződött, hogy mint politikus és pártvezér is meg tudta őrizni a természetes egyszerűséget, s ami még ennél is fontosabb, az eszmék és elvek realista szemléletét a valósággal.

Esszéiben, tanulmányaiban rendkívüli tehetséggel és elemzőképességgel, a józan ész fényénél valósággal elemeire szedi gerunk társadalmát és kultúráját. Amikor a józan ész kifejezést használom, nem a népi romantikától kitalált, misztikus természetes

adottságra gondolok. Sokan voltak, akik a népi józanságot megőrizték, a kultúra nem tudta megőlni bennük a népi gondolatvitelt. Költők és írók között sok példát találunk erre. Elég, ha Veres Péter közvetlen pályatársait említem: Sinka Istvánt és Szabó Pált. De gondolkodó-írók között kevés az olyan méretű, mint Veres Péter. A társadalmat és kultúrát az emberi ész természetes logikájával bontja részreire. Mércéje a valóság. Azt kutatja, mennyiben szolgálja a vizsgált jelenség, mű az embert, társadalmi haladást, szocializmust, nemzetet. Nem a valóságot akarja eszméikkel kiigazítani, hanem dialektikusan igyekszik a valóság belső követelményeihez alkalmazni az eszmét. Az etnológusok az ősi közönség élet- és kultúrjelenségeinek tanulmányozásából készítették el azt a gondolkodási modellt, amely valamikor az egész emberiség sajátossága volt a történelem előtti időkben (Lévi-Strauss kutatásai: vad gondolkodás). A félig kimondott szándék: a közösségi léttől elszakadt, kívülről bevitt kultúra előtti gondolkodás természetének, belső dialektikájának a megtalálása. Nincs szándékomban bizarr analógiákat vonni. A Veres Péter-i gondolkodásmód számbavétele azonban kimondatja a sejtett igazságot: nem sok olyan gondolkodó-írója volt Európának, aki ehhez fogható módon és mértékben megőrizte volna az évezredes népi gondolkodás ősrétegeit. A népiek ilyen vagy olyan módon saját eszméjüket vagy az elfogadott filozófiát életelvvé gyúrták, és ebből készítették el, dolgozták ki életfilozófiájukat, politikai elképzelésüket. Hegeli dialektikával: a megtartva-túlhaladás érvényesülésével, Veres Péternél a kultúra beépül, megtermékenyíti az ősi mélyrétegeket, s ezzel a gondolkodás és valóság-érzék kitisztul, megizmosodik.

Politikai jellegű írásaiban kérlelhetetlen a doktrinékkal szemben. Leninről írott esszéjében így ír: „Lenin tudta, amit minden vezető és kormányzó embernek tudnia kellene, hogy az úgynevezett »emberi természet« olyan szubjektivitások konglomerátuma, amely a maga egészében a történelem egyik legfontosabb politikai objektívítása. El kell benne igazodni, és tudni kell vele bánni. Az egészszel is, a részekkel (osztályok, pártok, felekezetek, közboldériák stb. stb.) külön-külön is. Tudósnak is kellett hát lennie, hogy a doktrinéket ne engedje nagyon közel a forradalom belső tüzeihez. Megperzselődne és elgyávulnának, mert nem ismerik az embert, csak a róla szóló »tudományt« és irodalmat. Azt az irodalmat és filozófiát, amely rendszert a tegnapi történelemből vonja le az ítéleteit és elméleteit (amelyek ott még helyesek is lehetnek), és fogalmazza meg a vágyálmait, az utópiát (amelyek sokszor csak az előbbi rend ellentmondásából keletkezett »antiságok«), holott pedig minden új társadalmi katalizma, minden új forradalom, és minden más nép és más ország forradalma nemcsak az »általánost« bizonyítja, hanem a »különöst« is demonstrálja.“

A parasztmozgalmak keletkezését sem elvontan magyarázza. A messianizmust a sziken és homokon nemcsak a társadalmi elnyomás szülte, hanem a nincstelenségnek és a természeti csapásoknak ki-

TÉKA

stílusirányt mutatja be. **Véber Antal** bevezető tanulmánya meghatározta a szentimentalizmus lényegét, helyét és szerepét a világirodalmi fejlődésben, ismerteti műfaji és ábrázolási problémáit, a szentimentális művek típusait, az irányzat (külön a magyar változat) sajátosságait és korszakhatárait, s az irodalmi gondolkodás kérdéseit. A szemelvények angol (Thomson, Richardson, Young, Sterne, Johnson), francia (Fénelon, Diderot, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre, André Chénier), német (Gessner, Hamann, Gerstenberg, Herder, Lavater, Goethe, Bürger), orosz (Ragyiscsev, Karamzin) és magyar (Batsányi, Kármán, Csokonai) írók és költők munkásságából adnak izeltőt. (*Gondolat, 1971.*)

GECSE GUSZTÁV: Vallástörténeti kislexikon. — A vallástörténet s az ateizmus története régóta nélkülözte ezt a marxista alapozású ismertető munkát: 400 címszavával tárgyilagosan tisztáz minden fogalmat akár a világ összes vállalásaival, akár azok tagadóival kapcsolatban. Az *abbé* címszótól a *szoltárkönyv* címszóig terjedő gazdag anyag minden régi feldolgozást felülmúló módon olyan korszerű tárgykörbe is behatol, mint amilyen a Vatikánban létesült Nem-hívők Titkársága vagy a marxisták és katolikusok nyugati dialógusaiban sokszor szereplő teihardizmus. Szokatlan, de logikus, hogy itt találkozzunk a telepátia tudományos magyarázatával is, Vasziljev szovjet tudós parapszichológiai kísérleteit az idealista világnézet ellen fordítva. *Ateizmus* címszó alatt megismerjük a polgári istentagadás és a marxista valláskritika elvi különbségeit. (*Kossuth, 1971.*)

EDMONDE CHARLES-ROUX: Feledni Palermót. — A Goncourt-díjas regény kitűnő újságitró munkája — ez róla az

TÉKA

első benyomás; a második, hogy ebben a középszerű regényben több olyan kiváló regény anyaga roppen hangulat-tá, amelyek a szerzőnél át-ütőbb egyéniségek kezén fejlethetetlen élményként maradnának meg az olvasóban. Az író művészi erényei egyik hódolatteljesen rosszmájú kritikusat Pirandellóra, Lampedusára, Valéry Larbaudra emlékeztetik. Hibáit — elsősorban a terjedősséget — senki nem vitatja el tőle. Haladó szellemű, bátor, kulturált, csupa humánus riportként Amerikáról és Szicíliáról, ez a könyv — ha a Goncourt-díjat nem is — a műfaj elsőrendű művelőjének rangját kivívta volna írójának. (*Kriterion*, 1971.)

RICHARD DE BURY: Philobiblon. — A címlapon Kálti Márk iniciáléba foglalt képe jelzi, hogy a Bécsi Képes Krónikával egykorú régi könyvről van szó. Ugyancsak egyházi ember, Richard de Bury angol püspök írta, s a könyvek szeretetéről szól olyan időben, mikor még fel sem találták a könyvnyomtatást. Első magyar fordítás latinból, Bodor András munkája. Megjelenését az UNESCO rendezésében most indult könyvvetette időszakos. Jakó Zsigmond bevezető tanulmányából megtudjuk, hogy a Philobiblon a középkori irodalom társtalán alkotása. Sem előzménye nem volt, sem folytatása századokon át, amíg a humanizmus természetessé nem tette a könyv szeretetét. Világot látott, nagyúri életet élő főpap munkája a sötétnek nevezett XIV. században. (*Kriterion*, 1971.)

FRIEDRICH DÜRRENMATT: Arckép helyett. — Új oldalról mutatkozik be a magyar olvasónak a svájci drámaíró: beszédeinek, tanulmányainak és kritikáinak gyűjteménye majdnem húsz év termését

szolgáltatót paraszti lét és az ebből származó tehetlenségérzés. A parasztság egyik része a túlvilági üdvözüléshez menekült, a másik meg élni akart, kenyeret és megélhetést biztosítani magának. A nyomorban élő nem ideologizál, nem keresi a meghatározásokat és kategóriákat. Mindenkinél el kellene olvasnia *Amit még nem mondtam el* című visszaemlékezését. Írói indulásának éveiben írt szociográfiája, *Az Alföld parasztsága* e kérdés írói dokumentuma. (Milyen kár, hogy nálunk még senki sem gondolt kiadására. Pedig tanulhatnának belőle szociológusaink.)

A Veres Péter-i társadalomszemléletben a közösségi létnek és együttélésnek meghatározó szerepe van. Az „országban, nemzetben gondolkodni” kifejezéssel ő ajándékozta meg kortársait. Ez természetesen következik realista látásából: az emberi nemnek nem volt olyan korszaka, amikor ne közösségben élt volna. Korunk közössége a nemzet. Író, tudós, gondolkodó kötelessége a nemzet és ország tudatos és elkötelezett szolgálata, mert aki nem találja meg helyét a nemzetben, az nem találhatja meg az emberiségben sem, hiszen az is nemzetekből áll. Nincs olyan „létforma”, amelyben bárki függetleníteni tudná magát korának közösségétől. Legfeljebb a doktrínér kreál magának lombik-létet, és rossz közérzetének pesszimista vagy anarchista filozófiát. A nemzeti létnek „korevidenciája” van, társadalmi-történelmi időszerűsége. Kevesen fogalmazták meg tisztábban és egyértelműbben a patriotizmust: a „nemzetünk iránti természetes közösségi érzés nem nacionalizmus, hanem országunk megtartásához, nemzetünk önfenntartásához életbevágóan szükséges állampolgári felelősség, szellemi-lelki elkötelezettség” (A „*gubernamentális*” gondolkodásról).

Az igaz irodalom közösségi irodalom. Veres Péter ilyen irodalomnak tartja a görögöt. Benne szólnak meg a közösség és egyén gondjai, törekvései. A *görög drámák újraolvasása* közben című esszéjében fogalmazta meg a kultúra tragédiájának sarkalatos kérdését: „Miért nem tud a közösségépítő gondolkodás (az igazi „gubernamentális” gondolkodás) az életben tartóan megvalósulni? Miért nem tudott az aiszkhüloszi „konstruktivizmus” és szókra-tészi filozófia realizálódni a görögök életében? A sokféle okok és körülmények között az politikai hatalomnak is szerepe van.” A közösség — nép vagy nemzet — belső léttörvényeivel együtt „tenyészet”, képződmény, amelyet a létvalóságából kikristályosodó kultúra acéloz sorsát irányító, öntevékeny közösséggé. A közérdektől elidegenedő politikai hatalom belülről roncsolja szét, fogyasztja el, elősdi kelevényként, az öntörvényeiben egészséges testet. Az élet természetes menetének dogmatikus vagy szubjektivistá gúzsbakötése pusztulást okoz.

Milyen legyen a szocializmus? Hogyan foghatja egységbe a közösség, kultúra, hatalom hármas tényezőjét? Ebben foglalható össze a fejlett szocializmus időszéri kérdése. A politikai hatalom átvétele, a nagyüzemi termelés megteremtése, az osztályellentétek felszámolása önmagában nem formálja a társadalmat közösségi társadalommá. A szocialista

nemzetet „lelki-szellemi-erkölcsi“ forradalommal kell igazi közösséggé, eleven hatóerővé tenni. Ez a történelmi jelenlét. Olyan erkölcsre van szükség, amely egységbe kovácsolja az embereket, közös akaratba fogja az egyéni törekvéseket a történelmileg soronlevő feladat elvégzésére. A célt és eszközöket nem lehet mesterségesen, kívülről bevinni. Belülről kell hogy kiépüljön, a természetes életerő kibontásával. A példák sokaságából csak egyet emelnék ki: a *társadalmi demokratizmust*. Művi úton ezt nem lehet létrehozni. A társadalmi szervezetekben, testületekben „magától értetődő spontán demokratizmus-sá“ kell fejlődni. Demokraták kelleneek, nem doktorinék. Népi-nemzeti felelősségüket ismerő, művelt emberek, akiknek idegeibe rögződött, vérükben fluidummá vált a közösségi társadalom akarata és céljai. Akiktől idegen az „elmandarinosodás“, az elszakadás a közösségtől, a beszűkülés csoportosulások, rétegek magánérdekeinek rendszerébe. A szocializmusban az egész szellemi élet feladata olyan szemlélet kialakítása, amely az egész társadalom gondolkodásmódját és életérzését közösségivé és felelőssé tudja formálni. Tudatosítja a történelmi jelenlétet. Olyan „törvényt“ kell alkotni, amely az emberek idegzetébe és reflexeibe égetődik. Önámítással vagy a semmi kábulatában nem lehet élni.

Veres Péter gondolatai, eszméi, erkölcsi elkötelezettsége korszerű és időszertű. Nem küllhoni minták felől közeledik a hazai valóság felé, nem akarja utánozni a máshol, más körülmények között születettet. A hazai megértéséből és a kor eszméiből tekint a jövő felé, elhivatottsággal és tudatos sorsvállalással.

Fábián Ernő

A nyolcadik oldalon: zene

Nem tudom, más szakmabeli olvasók miként vélekednek, de zenei körökben a nyolcadik, teljes egészében a zenének szánt oldal *A Hét* megjelenése óta eltelt egy esztendő során nagyon sok hívet szerzett magának. Régóta szükségünk volt egy rendszeres hazai magyar zenei sajtó fórumra, és ezt kielégítő módon biztosítja az említett zenei oldal. Már ezért is, s ez nem kevés, elismerés illeti *A Hét* szerkesztőségét és zenei munkatársait. (Egy másik állandó jellegű és rohamosan emelkedő színvonalú zenei fórumunk a *Művelődés* hasábjain lát napvilágot, de az, sajnos — legalábbis városban — nem örvend *A Hété*hez fogható olvasottságnak.)

Nem kis feladat hetente tartalmasan és érdekesen cikkezni anélkül, hogy a szerző — minden esetben — az éppen lezajlott eseményekhez köthetné a választott témát. Az ilyen rendszeres, „kötelező“ heti munka hivatásos publicisták találmányát is próbára teszi. Érthető tehát, hogy a három legszorgal-

TEKA

öleli át Elisabeth Brock-Sulzer előszavával, Zimonyi Andrea fordításában. Az új, izléses formában megjelent kiadvány hűen tükrözi a kritikusként indult drámaíró szembekerülését saját kritikusi voltával, világszemlélet-alakulásának még mindig befejezetlen folyamatát, gyakorlati dramaturgiai útkeresését. Dürrenmatt merészen vitatkozik mind vitapartnereivel, mind önmagával. Iróniája, öniróniája kiemelten. Nem véletlen a kötet mottója: „Aki nem mond ellent önmagának, attól többé semmit sem olvasnak.“ Tisztában van támadhatóságával, és sokszor megelőzve kritikussait önmagát támadja, ezáltal is segítve önmaga és mások számára elveinek tisztázását. Nem marxista, de sajátos utakon jár, merészen társadalombíráló polgári humanizmusával az emberséget szolgálja. Izgalmas, becsületos vitára serkentő olvasmány. (*Gondolat*, 1971.)

GEREBLYÉS LÁSZLÓ: Ezerarcú világ. — Valóban a széles világ lírája bontakozik ki a szerző összegyűjtött műfordításaiból, vagy ha pontosabban akarunk lenni: egy vérző és harcoss világ költészete. Róla, a régi *Korunk*, a pozsonyi *Az Út*, a párizsi *Üzenet* költőjéről mondták, hogy „publicista poéta“, s íme, most századunk legjobbjaival igazolja poétaság és közügyiség egy-igazát. Legbővebb a francia anyag, nemegyszer személyes barátkozások illetődését is közvetítve. Aragon sorstársa és fordítója (itt van a lélegzetfójtó *Ballada arról, aki kivallatás közben is énekel*), személyes ismerője Tristan Tzarának is, aki dada ide, dada oda — az 1938-as Prága keresztútját zengi, tehát éppen úgy politikus költő, mint az antifasiszta Eluard, Desnos, Monjo s annyi más. A gyűjtemény nem áll meg a világháborúnál: vietnamiak, ara-

TÉKA

bok, négerék szabadságharca éppen úgy megszólal benne, mint lengyel, román, bolgár, szovjet kommunista költők embersége. S a múlt sem elhanyagolt. Feltűnő ajándék a gazdag Pottier-anyag, benne az *Internacionálé* eredeti, teljes, új fordítása. Szép Jacques Gaucheron történeti eposza a lyoni takácsfelkelésről. 1965-ben még maga Gereblyés László jelentette be kötetét — a megjelenés már emlékének áldoz. (Magvető, 1971.)

GALSAI PONGRÁC: Öltözőtükör. — E kis könyv 24 budapesti — többnyire nálunk is ismert — színészt mutat be. Az író bevallása szerint a műfajnak aligha lehet nevet adni, mert az írások „portrék ugyan, de az arcképet nem a szerző, hanem a modell rajzolja meg. És interjúk ugyan, de nem alakul ki párbeszéd a kérdező és a nyilatkozó között”. A válogatásban helyet kapnak részben a „nagyok”, részben pedig az esetleges „nagyság” várományosai; a szerző arra törekedett, hogy minél több színésztípust, korosztályt és műfajt vegyen sorra. Néhány kiragadott név a bemutatottakból: Bessenyei Ferenc, Lehoczky Zsuzsa, Darvas Iván, Dayka Margit, Kozák András, Psota Irén, Sinkovits Imre, Kállai Ferenc, Tolnay Klári, Feleki Kamill, Bujtor István, Törőcsik Mari... A művészportrékat pár szóban vázolt írói benyomások nyitják, ezeket követik a váratlan vagy sablonos, ötletszerű vagy előregyártott, intím vagy hivatalos kérdések és válaszok pályakezdséről, eredményekről, vágyakról, reményekről, hobbykról, felelősségtudatról, maganéletről, népszerűségről — s így kerekedik ki könnyedén az összkép. (Kozmosz Könyvek, 1971.)

Magyar szemtanúk a Párizsi Kommunőről. — A 280 lapra terjedő, érdekes összeállítás

masabb zenei munkatárs: László Ferenc, Vermesy Péter és Rónai István számos kitűnő cikk mellett halványabb teljesítményekkel is jelentkezett. Ez a nyilván elkerülhetetlen egyenlettség azonban nem vet árnyékot a zenei oldal munkatársainak érdemeire, arra, hogy új, friss, őszinte hangot hoztak zenei publicisztikánkba; nem „magas lóról” szólnak a közönséghez, nem kényerük a sznobos nagyképűködés, a mindenáron való meghökkentési szándék, a könnyebb műfajok arisztokratikus lekezelése. Elvszerűen bírálták mindazt, ami zenei életünkben, zenektatásunkban, zenei kiadványainkban bírálendő, és mély tiszteletadással illették, ami pozitívum, érték. Úgy léptek fel, mint akik a romániai zenei élet szerves, megbonthatatlan egészének részeseiként, testvérien együttműködve a román zenészkollégákkal a múlt közös eszményképeinek mintájára közös eszményű zenei jövő érdekében fáradoznak. Következtesen demokratikus szellemben szorgalmazták a dolgozó tömegek zenei művelődésének állandó emelését, megadták a népzene-kultúrának azt a teret, amelyet megérdemel és amit eddig zenei sajtónkban mégsem kapott meg. Kiálltak a tartalmasság, lényeges mondanivalójú zenei újért, de bírálatlaltal illettek nem egy gyökértelenül modernkedő öncélú túlkapást. Tetszettek az összehangolt tematikájú zenei oldalak, a Beethoven-, Bartók- és Enescu-oldal (egy-egy évforduló alkalmából), az amatőrmozgalomnak, a romantikus és modern opera születése közös évfordulójának szentelt oldal. Műfajok és stílusok problémáinak elemzése — így a kórusirodalom, a tómege dal, az operett, a könnyűzene, az opera, a regősének, zene a tévében, a táncművészet, a dzsessz, a beat-zene, a gyermekdal, a rendhagyó összetételű hangszerek hangversenyei —: hétről hétre a nyolcadik oldalra kerültek a megadott keretnek megfelelően szűkszávu, de sohasem szűkeblű taglalásban. Tetszettek a tömör megemlékezések nagy muzsikusokról. Így legalább — bár egy pillanatra — a figyelem középpontjába került Rezik Károly, Seiber Mátyás, Dinu Lipatti, Viski János, Zsizsmann Rezső, Antonin Ciolan, Mihail Jora, Karácsonyi Ferenc, Louis Armstrong. (Sajnálatos mulasztás azonban, hogy Igor Sztarvinszkij haláláról a zenei oldal szerkesztői teljesen megfeledkeztek.)

Rokonszenvesen demokratikus vonása a rovatnak az állandó párbeszéd az olvasóval, akinek véleményét, kérdéseit, érdeklődési körét szem előtt tartja, illetve indokolt esetben közli az oldal. Ugyancsak helyes, hogy bizonyos szakterületeken a törzsárda készséggel átadta a szót a specialistának, akár anket-alanyi, akár cikkírói minőségben. Az opera-an két során például nagyteknitélyű zeneszerzők, zenetörténészek és karmesterek számoltak be tapasztalataikról, s számos hasznos észrevételt, javaslatot tettek. Figyelemre méltó volt több „alkalmi” munkatárs közreműködése, Boros Zoltáné a dzsessz területén, Szenik Ilonáé, Almási Istváné a folklór kérdéseiben, Benkő András zenetörténészé s a fiatalabb kritikussárda megszólaltatása — egyelőre igen ritkán — András Enikő és Selmeczy György személyében.

László Ferenc és Vermesy Péter olyan sokoldalú

zenei tevékenységet fejtenek ki, hogy „menet közben” találnak rá a cikkezéshez szükséges témákra: az előbbi mint zenepedagógus, fuvolaművész, kutató, mint a tévé és A Hét zenei rovatának vezetője, utóbbi mint főiskolai tanár, zeneszerző, színházak és bábszínházak zenei munkatársa, mint fesztiválok zsűritagja. Legtöbbször sikerül a személyes élményben, olvasmányban, a hallott zenében felfedezniük a közügyet, ez ihleti legjobb írásaikat: László Ferenc: *Apropó, Beethoven!* I. 5., *Jubileumi megkérdés*, I. 6., *Beethoveniana* 70, I. 8., *Gondok Bartók-ügyekben*, II. 7., *Falun*, II. 9., *Mozart nominaliter*, II. 14., *Zenei utazás fuvolával*, II. 15., *Dósa Lidi halálára*, II. 22., *Táborozunk*, II. 21.; Vermesy Péter: *Közönség és modern zene*, I. 3., *Közönség és régi zene*, I. 4., *Rögtönzés vagy megoldás?* I. 5., *Pedagógus-gondok*, II. 2., *Viccelünk*, II. 14., *Korszerű tömegzene*, II. 21., *Vizsgálunk*, II. 27. Néha azonban az élmény előadása többé-kevésbé öncélúan vagy erőltetetten hat (László Ferenc: *Zene a tróliában*, II. 8., *Ki az utcára!* II. 18., *Mi lesz a muzsikával?* II. 23.; Vermesy: *Kisérőzene I.*, II. 5., *Mese az írástudóról*, II. 10., *Természetvédelem*, II. 34.). Stílusuk nem mindig attól válik szépirodalmi értékűvé, hogy ezzel a céllal fogalmaznak mondanivalójukat (például László: *Párbeszéd egy zeneszerzővel*, II. 3—4. vagy Vermesy szatirikus írásai), hanem inkább attól, hogy spontánul, nagyon őszintén átéljük azt, amiről írunk (László: *Dósa Lidi halálára*, *Mozart nominaliter*, *Emlékművet!*, Vermesy: *Vizsgáló*).

Szándékosan választottuk külön Rónai István írásait a szaktársaitól. Az ő cikkei ugyanis másféle alkatról tanúskodnak. Nem a közvetlen, személyes tapasztalat a kiindulópontja, hanem az ötlet, a fantázia, a szintetizáló készség. Sokszor az az érzésünk, mintha Rónai egy új zeneírói műfajt teremtené, és ha ennek a műfajnak nevet kellene adnunk, mini-esszének neveznők. Keményebb fába vágja a fejszéjét, mint a társai, helyenként nagyobb sikereket ér el, máskor meg nagyobbakat bukik náluk. Egy másfél flekkes cikk ugyanis nem mindig alkalmas zeneesztétikai probléma kifejtésére, s bármennyire bámulsó is Rónai tömör összefoglaló készsége, az a mód, ahogyan egy-egy találó képpel egész problémakört bevilágít vagy homályban hagy, de úgy, hogy az olvasó fantáziáját mozgatja meg, olykor hiányoljuk a téma célratörőbb, részletesebb kibontását. Rónai ars poeticáját *Az osztályozhatatlan zenekritikák* című kitűnő mini-esszéjéből véljük kihallani (II. 7.). A műfaj telitalálatai közt említhetjük még a *Giccsparádét* (II. 12.), *Otthonunk zenéjét* (II. 16.), a *Harangzenét* (II. 24.). Ugyancsak érdeme Rónainak a polemikus hevület, amellyel egy Middleton, egy Pierre Boulez és mások hiper-avantgardista tendenciáival vitatkozik a legnemesebb zenei hagyományok védelmében és szellemében. Az opera-műfaj haldoklását hirdető Boulez-elméletet egész cikksorozatban cáfolja (*Koldus-e az opera?* II. 28—36.) anélkül, hogy leplezné a műfaj tényleges gyöngéit és ellentmondásait. Rónai szellemes, frapáns, feszes stílusáról a leghitelesebb képet talán a *Térzene—bútorzene* című írása nyújtja, különös tekintettel a befejező részre (II. 6.). Amikor azonban

TEKA

Nyilas Márta munkája, a bevezetőt Erényi Tibor írta. A könyv hat kortárs írásából és tudósításaiból közöl szemelvényeket. Borostyán Nándor, demokratikus, ellenzéki újságíró, a porosz—francia háború haditudósíftója, Szederkényi Nándor, újságíró és függetlenségpárti képviselő, valamint Bényei István személyi élményeket írják meg, illetve a Kommunról vallott nézeteiket fejtik ki. A másik három szerző írásai számunkra azért is érdekesek, mert erdélyi származásúak, vagy munkásságuk valamelyik időszaká idekapcsolódik. A szatmári származású Török János, a világgáró, személyes élményei alapján megírt útleveleit a Vasárnapi Újságból közölte. Az udvarhelyszéki Ugron Gábor, a későbbi országgyűlési képviselő, 1871 március végétől rendszeresen küldötte a friss benyomások közvetlen hatására írt tudósításait, a nemzetközi munkásmozgalom egyik vezető alakja, Frankel Leó pedig a Kommun idején munkaügyi miniszter volt. A kötet tartalmazza az ebben az időszakban írott politikai leveleit, felhívásait, felszólalását a tanácsülésen és későbbi visszaemlékezéseit. (Kossuth, 1971.)

KÖNYVA JUDIT: Sarkadi Imre. — Az 1945 utáni magyar irodalom e sokat vitatott írójáról több cikk, tanulmány íródott már. Könyva Juditnak az *Arcok és vallomások* sorozatban megjelent műve az első könyv-terjedelmű, átfogó pályakép. A szerző személyes emlékek, barátok és családtagok vallomása alapján rajzolja meg Sarkadi alakját. Alakrajz és a művek bemutatásának egyensúlyát megtalálva, az elemzés körébe a gyermekkor élményvilágát, a kiterjedt rokonság (később modellül is szolgáló) tagjainak jellemvonásait, a pályakezdés újságírói tapasztalatait, az 1946—47-es esszéket, publicisz-

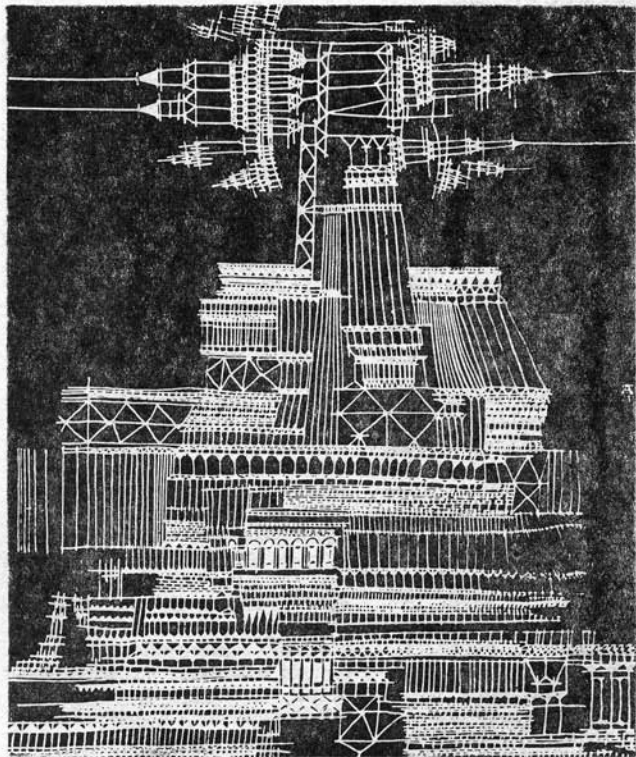
TÉKA

तिकai írásokat is bevonva fest társadalmi és pszichológiai vonatkozásaiban egyaránt árnyalt portrét. Az életmű alapotívumának „az öntörvényű szubjektum védelmének gondolatát” tartja, Sarkadit pedig a társadalmi problémákat etikai szempontból vizsgáló írónak, aki legjobbat akkor alkotott, amikor — a művekben az önelemzés—önboncolás fájdalmait is tükröztetve — leszámol a megtartó önámítással. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.*)

önnön tollának erejétől megrészegül, akkor Bartókot, Hindemithet „a nemzet, a nemzetek napszámosságának” nevezi, „kigyúló oboákról és kürtökről” ír, és az út menthetetlenül vezet az Utunk „Ki hitte volna?...” rovata felé.

Külön kell szólnunk a zenei oldal *Fonotéka—Zenetár* rovatáról, mely bizonytalanabb indulás után fokozatosan magára talált, hogy a szóban forgó lemezeket, könyveket, kottákat ne csak „lereagálja”, hanem aktívabb hozzáállással, érdekes előadóművészeti, kiadói, terjesztői kérdések polemikusabb hangú kifejtésével egyre eleveőbb sajtó-atmoszférát teremtsen. A rövid zenei hírek gondolatébresztő, igényes, sőt csattanós fogalmazása is elismerést érdemel. Reméljük hát, hogy az elkövetkező hétvégeken is ugyanazzal az izgatott érdeklődéssel lapozhatunk majd rá a hetilap nyolcas számot viselő oldalára, mint eddig...

Simon Dezső

Árkossy István:
Erőmű

Köszöntjük a Szociológiát

Szerencsés egybeesés, amelyet kedvező előjelként üdvözlünk: ez év elején, a *Viitorul social* című román szociológiai folyóirattal egyidejűleg, Budapesten megjelent a Magyar Tudományos Akadémia szociológiai bizottságának kiadványa, a *Szociológia*. Az esemény önmagában is öröndetes. A szocialista országokban megjelenő szaklapok száma két újjal gyarapszik, növekszik tehát a szocialista valóságok kutatásának, az eredmények közzétételének, a tudományos értesülések kölcsönös cseréjének, így a marxista szociológia érvényesülésének is a lehetősége. Reméljük, hogy mindkét folyóirat munkásságával hozzájárul a marxista elméleti és empirikus kutatás tekintélyének az öregbitéséhez. A két folyóirat egyidejű megjelenését a szocialista Magyarország és Románia tudományos kapcsolatai elmélyítésének új alkalmaként is regisztráljuk, s van okunk az óhaj teljesedésében bízni.

Jó okunk van arra is, hogy derűlátással ítéljük meg az új magyar folyóirat távlatait. Hiszen a szomszédos testvérországban mind a társadalom marxista elmélete, mind a — nagy területet átfogó és vitathatatlan technikai minőségű — konkrét kutatások doméniumában az utóbbi évtizedben viharos lendületű a szociológiai mozgalom. Még aztán a szerkesztő bizottság, összetételében, többlet-biztosítéka a magyar szociológiai folyóirat alkotó irányvételének. E bizottság tagjai — Hegedűs András, Kulcsár Kálmán, Molnár László, Szecső Tamás, Szelényi Iván és mások — a magyarországi szociológia általunk jól ismert legtermékenyebbjei, a legalaposabb teoretikusok és gyakorlati kutatók.

A négy rovattal — *Tanulmányok, Műhely, Oktatás, Figyelő* — jelentkező első szám tömör megemlékezéssel áldoz Erdei Ferenc emlékének. Erdei Ferenc egyike volt a magyar falu legszorgalmasabb és legalaposabb kutatóinak, a szomszédos ország azon élenjáró értelmiségijeinek egyike, aki „fiatalon azonosult a szocializmus eszméivel s — a szó szoros értelmében — élete utolsó pillanatáig annak valóra váltását szolgálta“. Alapvető fontosságú műveket írt a magyar faluról, a parasztságról, a város—falu viszonyról a tőkés és a szocialista Magyarországon. Gazdag munkásságát idézve ide iktatjuk néhány könyve címét: *Parasztok* (1938), *Magyar város* (1939), *Magyar falu* (1940), *Magyar parasztársadalom* (1941); a szakemberek megítélése szerint ez az utóbbi a legjelentősebb. Erdei Ferenc a felszabadulás után valóban gazdag — számos tanulmányban kristályosodott — kutatói, illetve — az Akadémia keretében — szervező tevékenységet fejtett ki.

Négy nagy tanulmányt közöl a szám. Ferge Zsuzsa *A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggésről*, Kemény István *A magyar munkásosztály rétegződéséről*, Szelényi Iván *Lakásrendszer és társadalmi struktúra* címmel, Szentpéteri István *Elton Mayo és a szervezés „Human Relations“-i irányzatáról* értekezik.

A *Figyelő*ben Andorka Rudolf alapos szintézise tájékoztat a társadalmi mobilitás terén végzett kutatások eredményeit, módszereit és problémáit tárgyaló szakirodalom terméséről. A kivételes ökonómiával sűrített tájékoztatás előbb a társadalmi mobilitás kezdeteit vázolja, majd rátér e munkaterület országos szinten végzett kutatásaira, a mobilitás elemzésének módszereire, tényezőire, nemzetközi összehasonlítására, a lélektani és demográfiai tényezőknél a mobilitásra gyakorolt hatására, a mobilitás és a politikai állásfoglalás, valamint a mobilitás és a deviáns viselkedések kérdéseire. Hadd jegyezzük le, hogy Andorka Rudolf szintézise a mobilitás marxista és nem marxista kutatóira 188 (!) bibliográfiai utalásban hivatkozik. A többi rovat tanulságosan tudósít a Társadalomtudományi Intézetben folyó szociológiai munkáról, valamint a szociológia oktatásának tapasztalatairól a Politikai Főiskolán.

Ion Aluás

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS OPTIMÁLIS PÁLYÁI EGY SZABÁLYOZOTT GAZDASÁGI RENDSZERBEN

(Szigma, 1971. 3.)

A gyors gazdasági növekedés megvalósítása ma világszerte a közgazdászok figyelmének középpontjában áll. Ám ennek nem szabad az egyensúly és hatékonyság rovására végbemennie. Ezért szükséges az adott technikai fejlettség mellett a gazdaság olyan struktúráját kialakítani, amely megfelel a kereslet struktúrájának. Gazdasági struktúrán bizonyos ráfordítási szerkezetet értünk, beleértve a fogyasztás és az export—import szerkezetét is. Adott gazdasági struktúra mellett a gazdaság állandó (menyiségi) növekedése megy végbe, míg a technika színvonalának változásai (különböző műszaki fejlettségi állapotok) a gazdasági struktúra megváltozását, az új technikai szintre való áttérést idézik elő.

Világszerte, de „a szocialista gazdasági tervezés egyre szélesebb körben használja fel a közgazdasági-matematikai növekedési modelleket“, írják cikkükben Szepesi György és Székely Béla. A gazdasági-matematikai modellek kvantitatíve írják le a gazdaság egy adott állapotát (tehát az adott struktúrát is), és ehhez hozzárendelnek olyan egyensúlyi növekedési pályákat, melyek az adott közgazdasági elméleti rendszer értelmében optimálisak.

„A tervezés végső feladata abban rejlik, hogy kidolgozza a gazdaság egy, a változó körülményekhez alkalmazkodó pályáját, és meghatározza azokat az eszközöket, szabályozókat, amelyek segítségével ez a pálya a valóságban realizálható.“ Eppen ezért az alkalmazott modellek két szempontból nem felelnek meg a modern tervezés szükségleteinek:

1. mivel konstans struktúrát írnak le, nem alkalmazhatók hosszabb távon, azaz struktúraváltozás esetén újra és újra meg kell oldani őket. A struktúrák közötti kapcsolatokról, valamint az áttérési lehetőségekről és pályákról nem szolgáltatnak információt;

2. nem szabályozott rendszereket tükröznek, tehát nem mutatják meg azokat a gazdasági szabályozó eszközöket, amelyek alkalmazásával a gazdaságot rá lehet téríteni a kívánt optimális pályára. Mivel a szocialista gazdaságban megvan a szabályozók (egységes) alkalmazásának reális lehetősége, szükséges ezek bevonása is a modellbe.

A szerzők egy olyan modell kidolgozását kísérlik meg, amely e két hiányos-

ságot részben kiküszöböli. Természetesen magával a matematikai modell leírásával itt nem foglalkozhatunk, viszont vázolhatjuk azt a gazdasági fejlődési hipotézist, amire a modell felépül, jellemezhetjük főbb tulajdonságait, illetve vázolhatjuk a modellnek mint matematikai feladat megfogalmazásának a kiindulópontját. A szerzők a gazdasági fejlődés folyamatát a struktúrák változásának diszkrét folyamatként, ezen belül pedig a növekedést folytonosnak fogják fel. „Az egyes szakaszok sorrendje a modell számára meghatározott, azonban az áttérés feltételeinek megérési ideje és az áttérés szabályozható.“ A modell tehát csak akkor alkalmazható, ha a tervező előzőleg felméri, hogy a jövőben milyen strukturális változások következhetnek be, illetve kívánatosak.

Néhány alapvető közgazdasági definíció és feltételezés tisztázása után röviden jellemzik a dinamikus input-output modelleket (Neumann—Leontieff—Bródy modell), mivel az általuk leírt típus is lényegében ebbe a családba tartozik. Ezek egy teljesen zárt gazdaságot tükröznek (persze ez nem zárja ki a külkereskedelmet) olyan értelemben, hogy a gazdaság outputja (kimenő érték, a gazdasági tevékenység eredményei) egyensúlyi esetben teljes egészében a következő időszak inputját (bemenő érték, a gazdasági tevékenység szükségletei) szolgálja és azt ki is elégíti.

A cél tehát egy olyan modell felépítése, mely megadja a gazdasági fejlődésnek azt a pályáját, amely mellett a gazdaság — megőrizve mindvégig egyensúlyát — minimális időn belül halad át n — meghatározott fejlettségi sorrendbe rendezett — technikai szinten.

MIHAIL BULGAKOV

(Secolul 20, 1971. 8.)

Bulgakov sorsáról medítálva, Vlagyimir Laksin egy régi aforizmat idéz az olvasó emlékezetébe: egyesek már életükben meghalnak, mások csak haláluk után kezdenek élni. Harmincegy éve halt meg Bulgakov, anélkül hogy művei nagyobb részét nyomtatásban vagy színpadon láthatta volna. Posztumusz dicsőségének megítélésében — állapítja meg a tanulmány szerzője — tévednek azok, akik az írónak a 60-as évekkel kezdődő, hatalmas népszerűségét mulékony szenzációként állítják be. Az, hogy Bulgakov műveit az elmúlt években 30 nyelvre

fordították le, az elismerés nemzetközi méreteit jelzi. Ennél is figyelemreméltebb Laksin szerint az a tény, hogy Bulgakov kortársunkhoz, a mai szovjet emberhez közelálló írónak bizonyult, olyan írónak, akire ennek a mai embernek szüksége van, akinek műveiben az őt foglalkoztató problémákra keres választ.

Ezt a jelenséget Laksin két, eléggé nem nyomatékosítható fontosságú tényre vezeti vissza. Az egyik az, hogy Bulgakov életműve mélyen gyökerezik a klasszikus orosz irodalomba, az orosz művelődés klasszikus hagyományába. Ugyanakkor pedig Bulgakov „viharos, drámai, forradalmas” idők kortársa volt, olyan időké, amelyektől soha el nem idegenedett. Prózája és színpada a cselekvés, az átalakulások, a változás, vagy annak a reménye jegyében él. Véletlen-e, hogy Bulgakov szövegeinek leggyakoribb szófaja az ige? Laksin óv attól a tévedéstől, hogy Bulgakov a jövőnek, az örökévalóságnak írt volna, mintegy megvetve a jelent, „a pillanatnyi érdekeket”! Újságróként kezdte pályafutását, a napi eseményekre figyelve, s aki ma átlapozza 1922—1923-ban írt riportjait, karcolatait az akkori Moszkva életéről, belátja, milyen fontos volt Bulgakov számára annak a történelmi korszaknak minden mozzanata. Ezek az írások három dimenzióban mintegy „sztereofonikus” örökítik meg a valóságot.

Bulgakov a város művésze. Ami Puskin, Gogol, Dosztojevskij, Blok számára Pétervár, az Bulgakovnak szülővárosa, Kijev és Moszkva, amely fiává fogadta. Az arbatszkaja, a Kreml-környéki egykori sikátorok, a Novo Gyevicsi kolostor *A Mester és Margarita* írója számára nem csupán téma, a cselekmény színhelye, hanem meghitt vidék, ahol átélte legmélyebb élményeit, ahol a csapások érték és ahol boldog is volt.

Nagyon érdekes Laksinak az a megállapítása, hogy a húszas években Bulgakov — akit ma emberként, stílusművészként egyaránt korszerűnek érzünk — nem csupán politikai vonatkozásban tűnt egyesek, s nem is kevesek szemében konzervatívnak; a futuristák, konstruktivisták avantgardizmusához képest Bulgakov ódivatúnak számított. Egy olyan időben, amikor egyesek azt hitték és hirdették, hogy „a vasbeton, a funkcionális építészet, ne meg a fogpaszta reklámzósa új életformát, sőt boldogságot biztosít az embereknek”, Bulgakov érdeklődése a bonyolult átalakulások közepette élő ember bonyolult lelkivilága, vívódásai iránt már-már dekadenciaszámba ment. Könyveiben az elavultaknak tűnt

szavak, mint „lélek”, „becsület”, „lelkiismeret”, új értelmet, új fényt kaptak. Bulgakov nem volt marxista — állapítja meg Laksin. De „mint író bátor ember volt, aki sose hagyta magát elvakítani az illúzióktól, még akkor se, ha ezek az illúziók kedvesek voltak a szívének, s nem is védte a múltat, amelyről tudta, hogy elítéltetett”.

Akárcsak mestere, Gogol, Bulgakov szatírával elegyítette a fantaszttikumot, szabad útjára engedte képzeletét, s mindamelllett, hogy teljesen idegen volt művészetétől a geometrizálás, ura és biztos kezű rendezője maradt asszociációinak, benyomásainak, harmonikusan megszerkesztett műveket alkotott. Az őszinteség szerves része volt tehetségének, s ha műveiből bizakodás, az életbe vetett hit árad, ez nemcsak humorának tulajdonítható, készségének az örömré és előszeretetének az élet vidám, ünnepi pillanatai iránt. Bulgakov meggyőződéssel hitte, hogy a szenvedés, a fájdalom, a keserűség elengedhetetlen tartozékai az élet értékének, lényegéhez, annak mélységéhez tartozik. „Bulgakov saját irodalmi sorsának keresztjét sem tragikus maszkkal, egy vértanú pózával viselte — szögezi le a tanulmány szerzője. S az író irodalomtörténeti helyét keresve ezt a tanulságot vonja le: „Bulgakovval a klasszikus orosz irodalomnak az a nagy művészi hagyománya folytatódik, amelyet Dosztojevskij szavával úgy határozhatnánk meg, mint »a szorongások gyötörte lélek legmagasabb rendű kifejezése«-t.”

AZ ÍRÓ DOLGOZÓSZOBÁJA (Új Írás, 1971. 12.)

Érdekes évvégi melléklettel kedveskedett olvasóinak az *Új Írás*: körkérdest intézett tizenhét magyar íróhoz és költőhöz dolgozósobájukról, felkérte őket, valljanak íróasztalukról, kedvenc tárgyaikról, műhelyük szelleméről és emlékeikről, melyeket a hely felidéz. A kívülálló mindig szívesen pillant be a kulisszák mögé, itt azonban többről van szó, mint szilveszteri pikantériáról: nemcsak az adott feleletek, hanem maga az a mód is jellemző az egyes alkotókra, ahogy a kérdést — trefásan, öniróniával, keserűséggel vagy filozofáló tanulmányhangon — megközelítik. Egy-egy ilyen ankét évtizedek múltán „csemege” az irodalomtörténész számára is.

Déry Tibor megkérdezőjelezi a „dolgozósobám” címszót, különböző hipotéziseket

vesz sorra, mindegyik helyzetbe beleképze magát, de csak azért, hogy eljusson a következtetéshez: „Író vagyok, kétségeim vannak.“ Weöres Sándor kérdés nélkül kijelenti: „Sose volt dolgozószobám. Igaz, hogy ígényem se volt dolgozószobára és most sincsen. Többet ér a munka, mint a munkaszoba.“ E kijelentését, saját tapasztalataira építve, esztétikailag is megteoretizálja: „Csönge faluban gyertyafénynél, vagy ha volt, teleholdnál éjszaka jegyezgettem. Valahogy mindig a nap huszonötödik órájában írtam, teljesen irracionális vagy imaginárius időben, ami tulajdonképpen nem létezik. [...] Az élménygyűjtéshez, a szemlélődéshez nem kell dolgozószoba, mert ahhoz még egy pályaudvar méretű terem is túl kicsi lenne, a megráshoz, a megvalósításhoz szintén nem kell dolgozószoba, mert ahhoz még egy cella is túl nagy volna.“ Megengedődik még hozzátesszi: „Persze más a fordítás-munka, a megbízásra készülő cikk és tanulmány, ezek inkább időhöz, időtartamhoz kötöttek...“ Egészen más okok miatt nem emlékezhet nosztalgiával íróasztalára Lengyel József és más okból nem Ladányi Mihály.

És mi van az íróasztalon (ha van), mit lát az író dolgozószobájában, mire esik tekintete munka közben? Nagy László arról vall, hogy némelyik bútorának a fájához is köze van, feküdt alattuk, másszott tetejükbe, „amíg zöldellni tudtak“; megvan ennek is a magyarázata: „Az ember fia bár elmegy hétháttáron is túlra, a bölcsőhelyét aligha feledi. Ezért függeszti a szeme elé az otthoni rozsdás zablat — az aranykoszorú, a kitüntetések pedig kuksolnak a szekrény fenekén.“ Meglehető összecsengésekre figyelhetünk fel a vallomásokban. Juhász Ferenc írószobájának falain Petőfi, Ady, József Attila, Babits, Tóth Árpád fényképei függenek s egy rézkarc-fényképmásolata Baruch Spinozának; fekvőhelye fölött állandó „olvasatai“: az Újszövetség, Spinoza ifjúkori művei, egy Osállattan, egy kötet Nyelvemléktár és az általános Körbonctan. Örkeny István fekhelye körül egy Hieronymus Bosch, a Biblia, Arany prózája, Apollinaire, Szabó Lőrinc, Jules Renard és — Petőfi prózai művei, levelei. „Talán furcsán hangzik, mert világok választanak el tőle — írja Örkeny Petőfi-ről —, de életem legnagyobb, embertől kapott élményét neki köszönhetem. Mindig a sors különös kegyelmét láttam abban, hogy az ő anyanyelvén írhatok.“

Illés Endre hatalmas könyvtár közepén dolgozik; „tizenkétezer könyvem közül körülbelül hatezer ebben a szobában lé-

legzik, a többi szerteszórva a lakásban. És azt hiszem, valóban lélegzenek, élnek, hiszen mindegyik személyes ismerősöm, nem vagyok könyvgyűjtő, mindegyik könyvemhez valamilyen emlék fűz, írtam rólok vagy kérdeztem tőlük valamit, életem évgyűrűi ezek a könyvsorok, magyarok és idegenek, barátaim, távoli és közeli mestereim, szerelmeim, ellenségeim, statiszták és főszereplők.“

Illyés Gyula vallomásának a címe: *A gályarab éneke*. Íme, a cím megfejtése: „Tíz alkotás világáhozatala jobban deformál, mint tíz gyereké. Alkotásé persze. S az öröm bennük? Akarod tudni, kezdő, hogy végre mikor is érkezel be s dilettáns, hogy meddig záródsz ki a szent berekből? Mihelyt kinővöd az ön-gyönyört, műveid majomszeretétét. Nincs mű, csak próba földi életünkben. Aki megelégedett, megáll; áll akkor is, ha üzemel. A művésznek a megállás pedig épp az, ami a szabadságharcnak: bukás; akkor is, ha még lövöldöz. Miért kötöztette vajon gályapadra magát nyolcvan évesen is Tolsztoj? Kevesellte a Háború és békét? Pontosan. Neki nem volt elég, amit eladdig húzott. Bátorító hátrapillantás? Az ilyen példákra. Valamicske öröm mégis a lapát-húzásban? Az ilyen példák nyomán.“

MIKROSKÓP ALATT A „VARÁZSKRISTÁLY“

(*Lityeraturna*ja Gazeta, 1971. 51.)

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a műalkotás komplex vizsgálatára alakult bizottsága első tanulmánygyűjteményét *A művészi érzékelés* címmel adta ki. A *Lityeraturna*ja Gazeta munkatársa, J. Gabisz meginterjúvolta a bizottság elnökét, V. Sz. Mejlahot, a filológiai tudományok doktorát. Beszélgetésüket rövidített formában közöljük.

— *Olvasóinkat érdekelné, mi az új az Ön vezetése alatt álló bizottság munkájában, s mi ennek a gyakorlati haszna?*

— Mindenekelőtt hangsúlyozni szeretnék két, elvileg fontos mozzanatot. A hagyományos irodalomtudomány eddig főleg a művészeti alkotás „termését“, magát a művet és ezzel összefüggésben az író személyiségét, életét és tevékenységét, környezetéhez való viszonyát vizsgálta, de figyelmen kívül hagyta azt a tényezőt, amelynek kedvéért a mű tulajdonképpen létrejött: az olvasóra gya-

korolt hatását. Fő célunk napirendre tűzni e folyamat vizsgálatát. Ugyanakkor tekintetbe vettük, hogy az irodalomtudomány önmagában nem képes a művészi érzékelés bonyolult folyamatát eredményesen tanulmányozni, mert az a fiziológia és pszichológia, de még a filozófia, szociológia, történelem és néprajz hatáskörét is érinti. Ezért munkánkba különböző területekről vontunk be szakembereket.

— *Milyen objektív alapja van a tudósok, írók, művészek célirányos egyesülésének?*

— Elsősorban a megismerés, az alkotás, a humanizmus nagy céljait szolgáló szellemi kultúra összes formáinak belső rokonságára alapozunk. Sok nyugati teoretikus úgy véli, hogy a tudomány és technika mai fejlődésével elkerülhetetlenül együtt jár a humán és a természet-tudományos műveltség éles elszakadása egymástól. Mi azt valljuk, hogy e két-fajta műveltség „ellentmondásai” leküzdhetők, hogy a döntő tényezőket e kérdésben a társadalom struktúrája, a kultúra lényegének megértése, a tudósok és művészek közös célja és világnézeti egysége, valamint gyakorlati kontaktusának lehetősége képezi, ezeknek pedig nálunk megvannak az előfeltételei.

— *Hogyan találja meg a közös nyelvet az irodalmár és a fizikus, a történész és a fiziológus?*

— Mikor első szimpozionunkra készülünk, a szkeptikusok attól féltek, hogy ebből Babel-tornya lesz. Eleinte valóban sok nehézségünk volt, de aztán a kölcsönös információk és viták során kialakult az együttműködés légköre.

— *Milyen helyet foglalhatnak el általában az egzakt tudományok a műalkotás tanulmányozásában?*

— Bármily különbözők legyenek is, összeköti őket az emberi gondolkodás egyetemes jellege. Ismeretes nagy tudósok tanúskodása arról, milyen fontos szerepet játszott az irodalom és a művészet tudományos gondolkodásuk kialakulásában. Másrészt a tudománynak és az irodalomnak sok közös vonása van: mindkettő megfigyelésre, összehasonlításra és tanulmányozásra támaszkodik, s a művészek és a tudósok egyaránt képzelőerőre és „intuícióra” van szüke.

Minket az alkotási folyamat törvényszerűségei, az alkotás pszichológiája, az alkotói gondolatok keletkezése és fejlődése érdekel. Magának a műalkotásnak

a vizsgálatában természetesen a legfontosabb a humaniórák együttműködése. De a matematikai módszereket is felhasználhatjuk a vers ritmikájának elemzésében, az írók gyakorisági szótárainak összeállításában, statisztikák elkészítésében. A kibernetikában főleg a filozófiai aspektusokra támaszkodunk. A műalkotás, e „varázskristály” komplex vizsgálatával az irodalom, a film, a színház művelőinek mesterségbeli tudását szeretnénk növelni, de az olvasót, a nézőt, a hallgatót is megfigyeljük a műérzékelés folyamatában. Ösztönözzük az írók és művészek érdeklődését a tudomány és a műszaki-tudományos forradalom nyújtotta problémák feldolgozása iránt.

— *Mit tudhatunk meg a bizottság közelebbi terveiről?*

— Tematikus szimpozionokon, konferenciákon biztosítjuk a különböző szakterületek képviselőinek találkozását. Legközelebbi témánk: *A tudós alkotó személyisége és ennek ábrázolása az életrajzi és szépirodalmi művekben.* Leonov, Granynin, Kaverin és mások regényei megtették az első lépéseket a tudomány művelői belső világának feltárására, de ez csak a kezdet, a kérdést sokoldalúan akarjuk vizsgálni.

Tevékenységünk második formája a publikálás. Megjelent D. Sz. és V. D. Lihacsov *A régi Oroszország művészeti kultúrája és korunk* című műve, és az én könyvem, *Tudomány és művészet* címmel; megjelenés előtt áll *A műalkotás és a tudományos alkotás* című kollektív munka. Leningrádi zenei szakemberekkel közösen készül egy kötet a zenei gondolkodásról és érzékelésről; tanulmányozzuk a film hatását a közönségre. Távolabbi terveinkről még korai lenne beszélni.

BOLÓGIAI HADVISELÉS

(Wissenschaft und Fortschritt, 1971. 3.)

A második világháború hiroszimai zároakkordja óta az emberiség egy nukleáris katasztrófa veszélyének tudatában él. A laboratóriumokban azonban a nukleáris fegyvereknél alattomosabb pusztító eszközök fejlesztése is folyik.

A Berlin—Friedrichsfelde-i (NDK) Biológiai és Orvosi Kutatóközpont munkatársa, Dr. Horst Schlechte meglehetősen cikkében a biológiai hadviselés mai helyzetét tekinti át. Mindenekelőtt arra hívja

fel a figyelmet, hogy napjainkban a világ legjobban felszerelt, alkalmazott mikrobiológiai laboratóriumai hadi célok érdekében dolgoznak; igazi „biológiai polgép” szabadíthat fel az előállítás alatt álló B-fegyverek bevezetése.

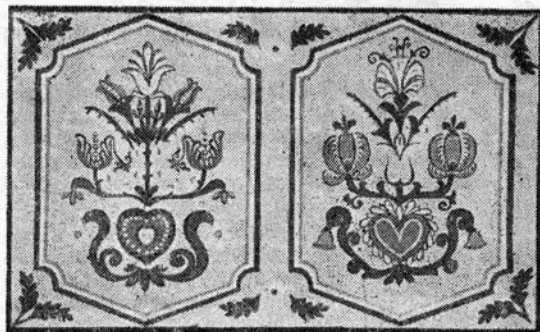
Mik ezek a B-fegyverek? A legilletékesebb közlés ezen a téren az ENSZ volt főtítkáranak 1967. június 1-én kiadott jelentése a „Kémiai és bakteriológiai (biológiai) fegyverek és ezek esetleges felhasználásának hatásai”-ról. A jelentés, melyet neves szakemberek, köztük négy, szocialista államokban működő tudós állított össze, a B-fegyvereket a közvetkezőképpen határozza meg: „a hadviselés bakteriológiai (biológiai) tényezője lehet bármilyen fajú élő szervezet vagy ezek fertőző anyagai, melyek alkalmasak emberben, állatban vagy növényben betegséget vagy halált okozni, és hatásuk azzal a képességükkel áll összefüggésben, hogy képesek önmagukat elszaporítani a megtámadott szervezetben.” Az aerosol technológia fejlődésével a kórokozó mikroorganizmusok (vírusok, rickettsiák, baktériumok, véglények és gombaspórák) hatalmas területen szórhatók szét. A biológiai támadás lehetséges halálos áldozatainak száma csak a nukleáris hadviselés hatásával mérhető össze, azzal a különbséggel, hogy a B-fegyverek nem okoznak károkat a megtámadott terület épületeiben és ipari berendezéseiben.

A biológiai fegyverek hatósugara a legnagyobb az összes ismert fegyverek között. H. Schlechte adatai szerint egy 10 tonna nagyságrendű B-fegyver 100 000 km²-en (!) pusztít, míg egy 1 megatonna TNT nagyságrendű nukleáris fegyver „csupán” 300 km²-en. Ráadásul a B-fegyverek hatása időben ugyancsak elhúzódik, és távlati utóhatásuk — új ismeretlen betegcsoportok és járványok ki-

alakulása — kiszámíthatatlan, még a fegyver bevetője számára is. Megdöbbentő az összehasonlítás az áldozatok számának tekintetében. Az előbbi nagyságrendű fegyverek közül 150 ember/km² népsűrűségű területen a nukleáris bevetés 40 500 halálos áldozatot jelenthet, míg a biológiai fegyver a számítások szerint átlagban 7 500 000 megbetegedést okozna, s mintegy 3 750 000 halálos áldozatot szedne.

Ez ellen a fegyver ellen gyakorlatilag lehetetlen a katonaság és a civil lakosság hatásos védelme, mert nem lehet előre tudni a fegyverként bevetett ágens biológiai természetét. Egy általános védőoltás B-fegyverek ellen 20 000 000 ember számára kb. 25 milliárd dollárba kerülne, és a védelem hatásossága a költségek ellenére igen kétséges.

A B-fegyverek fejlesztése abba a szakaszba jutott, amikor a tudománynak kötelessége megmozgatni minden politikai és társadalmi erőt ez ellen a pokoli eszköz ellen. A szerző véleménye szerint egyebek mellett nemzetközi tudományos összefogással kell felderíteni azokat a kutató-központokat, ahol ilyen természetű felelőtlen és bűnös kutatás folyik. Javasolja azoknak a mikrobiológusoknak a személy szerinti megbélyegzését és nyilvános erkölcsi-tudományos kiközösítését, akikről az akció során bebizonyosodik, hogy hozzájárultak a B-fegyverek fejlesztéséhez. Ennek érdekében az ENSZ-nek is kötelessége lenne erről a kérdéstről minden lehetséges információt összegyűjteni. Meggondolkoztató a cikk zárogondolata: ha párhuzamot vonunk az atomfizika és a biológia sorsproblémái között, akkor a biológusoknak az atomfizikusokkal szemben még van esélyük arra, hogy kutatásaik eredményeinek katasztrofális felhasználását meggátolják. Ezt az esélyt létkérdés kihasználni...

Sütő Béla
vargyasi kazettái

LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

LAKATOS DEMETER földműves-költő (Szabófalva). — Ezek a versek, amit küldök maguknak, nem vultak el küldve sehuva it az országba egj szerkesztüsigbe edig — írja az 1971. 12. számunkban megjelent, csángó nyelvjárásban és sajátos (egyéni) helyesírással írt két költemény szerzője. Újabban beküldött verseit egy költői levél, a *Kedves elvtársak a Korunk szerkesztüsigitül* című episztola és „szellemi önéletrajz” kíséri; ebből idézzük az alábbi két részletet:

*Meg kaptam az elküldet pinzet
melikmeánt én szépen köszönöm,
ötven év fáradtságam után
paraszt kültülmeánt ez nagy öröm:
hogy kültü számban vet a Korunk!
le közölte csángu művemet,
melikmeánt én gyermek korámbul
mind töröm a paraszt feémet ...*

*Neki kesztem verseket írni
aban a táiba csak románul,
de miután csak leghiny letem
neki fogtam írni magyarul:
én furcsán kesztem írni okor
román betük és csángu szavak!
de mighis egy szerkesztüsigbe
valah[ol]gy be kerültek azok.*

TÓFALVI ZOLTÁN tanár (Korond). — A betű és a könyv, illetőleg az ember viszonyának korproblémaként való jelentkezése törvényszerűen foglalkoztat minden értelmiségit; ennek tulajdonítható a *Korunk* folyó év januári könyv-súlypontú számának sikere is. Engem is ez ösztönzött, hogy szűkebb pátriám, a Sóvidék könyvtáraival, a könyvvel kapcsolatos mindennapi munkájával próbáljak bizonyos felmérő igénnyel megismerkedni. — A tájegység egykori szellemi életének jellemzésére elegendő idéznem az 1910-es népszámlálás néhány adatát. Korondon, a Sóvidék legnépesebb településén a lakosságnak több mint fele frásztudatlan volt; 3752 lakos közül mindössze 1587-en tudtak írni-olvasni. Még szomorúbb helyzet állott fenn a Korondhoz tartozó tanyákon; Fenyőkúton a lakosságnak alig több mint tíz százaléka, Pálpatakán pedig csak harminc százaléka ismerte az írás-olvasás „művészetét”. Hasonló adatokat találunk a Sóvidék többi településére vonatkozóan is. Mindebből magától értetődően következik, hogy szervezett könyvtári mozgalomról csak a felszabadulás óta beszélhetünk (bár a múlt század végén történtek ilyen irányú kezdeményezések, s ezek nem egy esetben jelentős eredményekhez is vezettek, melyek közül néhányat oktalatlanul nem tettünk magunkévá). A jelenlegi könyvtárak és fiókkönyvtárak a felszabadulás után jöttek létre vagy szerveződtek át a már meglévőkből, s azóta megszakítás nélkül végzik a könyv népszerűsítésének szép munkáját. A vidék könyvtárainak jelenlegi könyvvállománya összesen mintegy 38 000 kötet, rendszeres olvasóinak száma pedig 2895. Az ugrászerű fejlődés örvendetes jelenségét azonban beárnyékolja néhány olyan fogyatékoság, melyekre a továbbiakban röviden rámutatok. — 1. A könyvtárak adminisztratív átszervezése még nem érte el a kívánt eredményeket, sőt átmeneti visszaesés mutatkozik abban a tekintetben, hogy új könyveket csak a *községi* könyvtárak kapnak; a *falusi* könyv-

tárak állománya (például Siklódon, Atyhán, Alsósófalván) 1968 óta egyetlen könyvvel sem bővült, politikai kiadványokkal sem. 2. Létezik néhány, csak „papíron” meglévő, valóságos könyvállománnyal is rendelkező, de nem működő könyvtár; ilyen például a korondi kerámiaüzem több mint ezer kötetes könyvtára, mely évek óta zárva áll, és gyakorlatilag nincs olvasója. 3. Sok kívánnivalót hagy maga után a könyvtárak felszerelése; egyiknek sincs olvasóterme, és többnek hiányzik a megfelelő raktára, különösen az újságok, folyóiratok tárolására (reméljük, a pénzügyi és munkahozzájárulásról szóló törvény alkalmazása elősegíti majd e kérdés megoldását). 4. A könyvtárak állományának központi gyarapítása jórészt spontán módon, „találomra” történik; az illetékesek nem veszik figyelembe a könyvtár jellegét, a lakosság érdeklődését és nyelvi-nemzetiségi megoszlását. Így eshetett meg például az, hogy a korondi líceum könyvtárába néhány évvel ezelőtt 60 darab francia nyelvű művet küldtek mintegy kétezer lej értékben, amelyek azóta is olvasatlanul állnak. Ugyanakkor hiányoznak vagy csak egy-egy agyonhasznált példányban vannak meg a magyar irodalom egyes remekművei, hazai magyar írók kérésű kötetei, a román és az egyetemes irodalomból a tananyaghoz tartozó kötelező olvasmányok. 5. A könyvtárosok tevékenysége sem mindig kielégítő; a bálók, filmvetítések előtt, tehát amúgy sem megfelelő alkalommal tartott könyvismertetések nemegyszer sablonosak, és csak a beszámolók „szépítése” miatt készülnek. — Mindezekben a fogyatékoságokon kell is, lehet is segíteni, hogy az eddig elért szép eredmények még inkább kiteljesedhessenek, s vidékünkre az olyan falusi ember legyen jellemző, mint a parajdi Szekeres Lajos, akit jobban érdekel Áprily boronaházának sorsa, mint sok értelmiségit, s akinek az utóbbi kilenc évben nem kevesebb, mint 892 könyv fordult meg a kezében.

A KORUNK HÍREI

Január végén a Tanártovábbképző Intézet kurzusainak egy csoport vegytan szakos hallgatójával találkozott a kolozsvári Brassai Líceumban Veress Zoltán szerkesztő. Ez alkalommal hasznos megbeszélés bontakozott ki a Tudományos Műhely, valamint az *Ifjúság—Nevelés* rovat általános iránya, funkciója körül.

*

A székelyudvarhelyi Művelődési Ház vitakörében február 18-án Farkas László szerkesztő tartott bevezető előadást *Diplomácia—tárgyaláselmélet* címmel.

HELYREIGAZÍTÁS. — Leszerelés, cselekvéstudomány, békeszociológia című cikkünkben (1972. 2.) a 278. lap 25. sorában kezdődő mondat helyesen így olvasandó: **A döntés-mechanizmusok ismerete valamelyest megnyugtatja a döntések következményeit elszenvedőket, a döntések objektumait.**

Sumar

Balogh Edgár: Grija față de monumentele istorice 339 • Demény Dezső: Omul și monumentul istoric 344 • Csortán Ferenc: De la Ocna Mureș la Vințul de Jos 350 • Ștefan Balș: Restaurarea Cetății Neamț 359 • Balogh Ferenc: Raportul dintre vechi și nou în urbanistică 362 • Horváth Ildikó: Edificiu și structură 367 • Atanasie Popa: Biserici românești din lemn în Ardeal 373 • Gaal György: Panteonul din cimitirul Házsongárd (Cluj) 376 • Janus Pannonius: Poezie (traducere de Csávossy György) 389 • Virgil Salvanu: Viitorul monumentelor 390 • Lászlóffy Aladár: Poezie 394 • Bodor András: Cartea în antichitate 396 • Kádár Bogárka: „Tineri proletari combatanți“ 404 • Veress Pál: Amintiri din trecut 408 • Mikó Imre: Corespondența mea cu Józsa Béla din anul 1943 (introducere de Gáll János) 414

NOTE

Balogh Edgár: În amintirea lui Kohn Hillel 427 • Antal Árpád: Simpozionul de la Aiud 429 • Kántor Lajos: Punte pe Tisa 430 • Murádin Jenő: Tristetele lui Klio (despre revista „Magazinul istoric“) 432

FORUM

Dankanits Ádám: Articole de promovare a cunoașterii patriei în cotidianul „Megyei Tükör“ 433

DOCUMENTE

* * * Scrisorile lui Schliemann către Torma Zsófia (introducere de Gyulai Pál) 436

ISTORIE VIE

Pap Ferenc: Kájoni János și importanța tipografiei sale în istoria culturii 441

VIATĂ INTERNAȚIONALĂ

Gabriela Dolgu: Securitatea europeană 444

ȘANTIER ȘTIINȚIFIC

Márki Alpár: Cercetări evoluționiste experimentale 451

RECENZII

Herédi Gusztáv: Monument și contemporaneitate 460 • Bretter György: O carte despre Brassai Sámuel 465 • Fábíán Ernő: Destin și realitate 473 • Simon Dezső: Pagina de muzică a revistei „A Hét“ 477

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ, SCRISORI CĂTRE REDACȚIE

Hazai magyar könyvújdonságok

A KECSKÉS EMBER. Udvarhelyszéki népmesék. Válogatta és bevezeti **OLOSZ KATALIN**

BANNER ZOLTÁN: Mattis Teutsch (művészeti kismonográfia)

FERENCZ S. ISTVÁN: Nyári vándorlások (versek — Forrás)
IRODALOMKRITIKAI ANTOLOGIA IV. 1919—1944. Válogatta **DÁVID GYULA**, bevezeti **CSEHI GYULA**

KEMÉNY ZSIGMOND: Özvegy és leánya (regény). Bevezeti **SÜTŐ ANDRÁS.** (Magyar Klasszikusok)

KISS JENŐ: Rovásírás (versek)

DR. KÓS KÁROLY: A vargyasi festett bútor (monográfia)

KOZMA DEZSŐ: A valóság igazsága. Írók kolozsvári szerkesztéseiben a századfordulón. (Kismonográfia)

KÜRTÁNC FANTOMOKKAL. Modern katalán költők. Fordította **JÁNOSHÁZY GYÖRGY**

MANN, THOMAS: A Buddenbrook-ház (regény). Fordította **LÁNYI VIKTOR.** (Horizont)

MÁRTON GYULA: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai (tanulmány és adattár)

MIKSZÁTH KÁLMÁN: A furcsa alperes (novellák). Bevezeti **SZABÓ KISS KATALIN.** (Tanulók Könyvtára)

PLATÓN: Szokratész pöre. Fordította **DEVECSERI GÁBOR** és **FARAGÓ LÁSZLÓ.** Bevezeti **KATONA ÁDÁM.** (Téka)

ROUSSEAU, J. J.: A társadalmi szerződés. Fordította **MIKÓ IMRE.** (Téka)

SZEMLÉR FERENC: Varázsvessző (versek)

SZILÁGYI DOMOKOS: Sajtóértekezlet (versek)

TAVASZI SZÉL VIZET ÁRASZT. 200 magyar népdal. Összeállította **ALMÁSI ISTVÁN**

VAJDA JÁNOS: Virrasztók (versek). Bevezeti **ANTAL ÁRPÁD.** (Tanulók Könyvtára)

WELLS, H. G.: Bealby (regény). Fordította **SZINNAI TIVADAR**

ZRÍNYI MIKLÓS válogatott munkái. Bevezeti **SZÉKELY ERZSÉBET.** (Tanulók Könyvtára)